

~~5894~~

78

XCV.

78

94-78

Насомакунов Омар 1906
с. Ата-Балыч
ул. Карла - Маркса

قوتورۇچۇدان.

بىر اەكى سوز.

تۇركۇستاندا ايماقتىق قرغز بىلم كەمەسىياسىنن تابشیرۇۇ بويۇنچا مینا بۇ
«جووراپییانن باشقى دارسن» اورۇس تلىنەن تارجیما قیلنغان قازاقچادان قرغز
تلىنە قوتورۇلدۇ.

بىرنچى باسقچ ماكتەبتىن ءاۋچۇنچۇ، ءورتۇنچۇ بولۇمدورۇندو جووراپییانى
تۇركۇستان بىلم كەكەشىنن ءتۇزوب چىغارغان «ءدۇنیو تانۇۇ پىراگراماسى»
(программа мироведения) بويۇنچا اوقۇتۇۇغا كەرەك اەلە. بۇل پىراگراماداغى
ماغلۇماتتار - قولدار كىرداغى مینا بۇ كىتەب مەنەن ءاۋچۇنچۇ، ءورتۇنچۇ بولۇمدوردو
اوقۇلۇب چىغۇغا تىيش اەلە.

بىر - اوق بۇل كىتەبتەگى دارس ماغلۇماتتارى، تۇركۇستان بىلم كەكەشىنن
ءتۇزوب چىغارغان پىراگراماسىداغى ... (комплексный метод) جولۇ مەنەن،
تىزلبەگەن. آنن سەبەبى بۇل: جاڭى پىراگراماغا لايقتالب بۇل كۇنكو دەیرە
جووراپییا غلمىنن باشقى دارسى ءاۋچۇن كىتەب، راسیياد جازلباغان (تۇركۇستاندن
توسۇن بەرسن). قازاق قرغز بىلم كەمەسىياسى ءاوزۇنچو جازب چىغارۇۇ اور بولدۇ،
راسیيدىن بور بورۇندا اول كىتەبتىن جازلبانن كۇتۇب تۇرۇ داغى قىيىن. نەگە
دەسەكەر: جەرلۇۇ قالقتن تلىندە، آنن ایچندە ءتوتون بزدن قرغز - قازاق تلىندە
جووراپییا كىتەبى جوقتۇغۇ، آز بولسودا، آر جل اەل آراسىندا ماكتەب آچىلب
بالدار اوقۇب جانات. اول ماكتەبتەردەگى مۇعاللەردەن، آیرىچا بالداردن قولدورۇنا
قارماب اوقۇیتۇرغان جووراپییانن دارس كىتەبى جوق، اوشون ءاۋچۇن كۇتۇب
اولتۇرۇغا بولبودۇ، قانداى بولسودا جووراپییا دارستارىنان بىر كىتەب جازۇۇ
زارل بولدۇ. مینا اۇشۇ جاغن اەسكەرب، تۇركۇستان بىلم كەكەشى آزىرنىچا
جەرلۇۇ قالقتن تلىدرینه گ. ایوانوقتۇن اەك سوتغۇ اوكىدولۇب، تۇزوتۇلۇب
چىغارلبانن جووراپییانن باشقى دارسى، كىتەبن قوتورۇغا ماقول تابتى.

بىر - اوق قولدون كەلكەنچە، قوتورغوندى، اوقۇتۇۇ هام اوقۇچۇلارغا تانىش
جاقن تۇرغان جەرلەرىننن كەزى كەلگەن اورۇندا ماغلۇمات كىرۇنۇ الايق تابتى.
(اول ماغلۇمات كىتەبتىن ایچندەگى سوزدو - دا، سۇروتتو رۇندودا بولسۇن)

دەلدى). شۇنى مەنەن ۋەز قۇلۇبۇزدان كەلگەن، ماغلۇماتتاردىن تابلانغا مېنا بۇ كىتەبكە ئازن - كۇبۇن (قازاقستاندىن، تۇركۇستاندىن قازاغىنن ھام قىرغىزداردىن جەرلەرى تۇرادان) ماغلۇمات كىرگىزدىك.

قازاقستان، تۇركۇستان قازاغى ھام قىرغىز جەرلەرى تۇراداغى ماغلۇماتتاردى:
1) سەمەنۇف دان، چايسكىدىن «راسىيانن جالىپى جوراپىياسىنن 18 نىچى كىتەبى («قازاق قالاسى») 19 نىچى كىتەبى («تۇركۇستان» ماسالىكى) دىكىنن، اوز كورۇشتون كىين تۇركۇستان، قازاقستان رىسبۇبلىكەلەرى اوكۇلۇب، مايدانغا چىققاندىن كىينكى بۇل رىسبۇبلىكەلەردىن چىك آراسىن، قونۇشۇنۇن تۇتۇمۇن، تۇرلۇ ماكەمەلەرىنن (ساناتىچى، كوز پۇلان، ايسكە سوھام كەزىت - جورنالداردان)، آلنغان قازاقچا اھسپول اۇۇلۇنۇن كىتەبىنن قوتۇرۇلدى. قىرغىزداردىن جەر جايىنان تىگى اورۇنداردان آلىنپ ۋەز كىرگىزىلدى.

كىتەبتىن تىزىلىشى، اوقۇتۇۇ ۋەز جۇنۇنو (مەتودىكەسى) كەلسەك، اھسپول اۇۇلۇنۇن جازغان كىتەبى اۇشۇ واقتىغا لايىق دەپ تابلانغان اىۋانوقفۇن كىتەبىن اوزگورتىبى اودارلغان كىتەب بولغوندىن، آزر جاكى كىتەب جازا قويۇ مۇمكۇن بولوغوندىن، تاشكەندەكى قىرغىز جاشنارىنن اۇيۇمۇ قازاق - قىرغىز ۋەز كەمەسىياسىنن تاشرۇۇ بويۇنچا قىرغىزچاغا قوتۇردۇق.

اوشون ۋەزچۇن، ماكتەبتە بۇل كىتەبى قولىدونۇپ بالدار اوقۇتا تۇرغان مۇعاللىملەرىبىزگە اھسكەرتىپ اوتوبۇز: آ - كىتەبتەكى ماغلۇماتتاردى جازلانغا شىرا تازقاق اوقۇتا بەزى «كۇنىو تانۇۇ پىراگىراماسى» نىداغى قويۇلغان تارتىپ مەنەن اوقۇتۇ تىيش؛

ب - اھك مۇرۇن مۇعاللىملەر ۋەز دورۇ كىتەبى ابدان آيلانسن تۇشۇنۇپ آلب، بالدارغا تۇشۇنۇكتۇۇ بولور جاعن ائغايلاپ آلب، ساباق بەرگەندە بالداردى قىزىقتىرىپ آككەمەسىياقتۇ سۇيلىگو كەرەك.

ت - ۋەز تۇ كەلب قالغاندا كەرەكتۇۇ ماغلۇماتتاردى كىتەبتىن بالداردىن ۋەز دورۇ اوقۇپ چىغۇلارىنا اقل بەرۇ كەرەك.

مۇرۇنغۇ «اھكى مولدولورچو» بالدارغا قۇرۇلاى تۇشۇنۇستىن جاتتانا بەرۇدەن ابدان ساقتانۇۇ كەرەك؛ ھام قۇرۇ جاتقا آلب چىغىب آسل تۇبۇن آكۇداغان بالانى سەن جاقشى اھكەنسك دەگەندى قويۇ كەرەك. آنتكەنى قۇرۇ جاتتاغاندىن اھچ بايدا ۋەز اوبىوت، تۇشۇنۇۇ كەرەك. بالا اوقۇتا تۇرغان جاش آرستان آزاماتتارىبىز اۇشۇلاردى اھستەن چىغار باسقا تىيش.

اھكى كىتەبتىن ايچىندەگى جۇمشالب اوتۇرغان فان ءسوزدورۇنو (اۇلۇغاتتارغا) كەلسەك، بۇل واقتقا چاقتى قرغزچا باسما ءسوز جاغنى كەزت، جورنال بولبوغون سەبەبتۇۇ قرغز كەمەسىياسى قۇرۇلۇشۇ مەنەن جووراپىيا كىتەبتەرىنن ايچىندەگى آر ەبر زاتتىن اتىن تايىندوغو كىرىشپ تەشكەندەگى مادانى، ماغارف جاشتار اۇبۇمۇنۇن باشقارۇچۇلارى بىرگە قرغزدن اوز تىلدە بولخونۇنچا آلب، آندان قالا قازاق ەبلم كەمەسىياسىنن قابىلداغاندارىنان اھك بولبوغونۇندا اورۇسچاداغى بەلسكىلۇۇ فان ءسوزدورۇ آلندى: ەبر — اوق بۇل آلنغان فان ءسوزدورۇبۇزۇ مۇعاللەلەرىبىزدن تالقۇسۇنا قويوبۇز، آدەگەندە اوقۇچۇلارغا جاتراق تۇيۇلار. بارا-بارا جۇكتۇ تۇزوتۇ بارىبىزدن بورچۇبۇز؛ كەم - كەتىگن تاب اھكىنچى باستىرۇۇد قوشۇغا دەب اولتۇرابىز. اوشون ءاۇچۇن قرغز قالغىنن سەركەك آزاماتتارى اڭغاستىر جەرلەرن تۇكشۇمولدوب كورسوتسو اھكىنچى باسلۇدا كىرگىزىلەت.

آل اھى املا تۇۇراسىنا كەلسەك، قرغز ەبلم كەمەسىياسى آرزچا قالقتن اوزۇنۇن چىيىشش ءاوتو اھتىبارغا آلب جاڭى جىيغا باشتاغان باسما ءسوزدورۇبۇزكو باشقاغا اھرىچىب اوزگورۇش كىيرب ايسەك كىين اوكۇو قىين بولوت، آنداندا بۇزباى قويۇب چەتىنەن تاجرىيا مەنەن آقرن - آقرن تۇزوتۇنۇ ماقول تابى. آرنىچا قولدون كەلگەن بارىبىز اوشۇ.

اھشەنالى آراباى اۇلۇ.

جازى جەردە تۇرغاندا اممىنەنى بايقوغو كەرەك؟

كوك جەكتەر، جانا آنن جاقтары. تەگз - جازى تالادا تۇرۇپ
 آلب، تۇش - تۇش جاققى كوز سالب قاراساق، بزگە آستان بارب آسمان
 مەنەن جەر ۶بر - برينە تىيشكەندەى بولۇپ كورۇنوت. اوشول تۇرغان اوردۇ -
 بۇزدان تەگەرە گىبزدى آيلانб قاراساق، آسمان جەردن ۶اۇستۇنو كومكورۇپ
 قويغون چوڭ قازان شەكلدۇ قرقا جەگى جەرگە تىيشكەندەى بولوت. ۶بىز
 ۶اوزۇبۇزدۇ كومكورۇپ قويغون قازامپاقتن آستندا تۇرغانداى كوروپۇز.
 اوشول اوكونۇن قوشۇلغان جەردنە سىزق باردى تۇيۇلات. اوشو سىزق
 تەگەرە گىبزدەگى كوز جەتەر جەرگە سالنغان قۇرچو سىماقتۇ كورۇنوت؛ مينا
 مىندى سىزق كوك جەك دەب آتالات. آسماندىن تەگەرەك چەتى اوشول
 كوك جەككە كەلب اەك سۇيوگوندى بولوت، آنن آر جاغىنداغىلارى
 ۶بزدن كوزگو كورۇنبويت.

تاڭ امرتەڭ كۇندۇن چققانن قاراب تۇرساق، كۇن كوك جەكتن آستىنان
 چىققانداى بولوت، اوشوندىن آقىرىنداى آسماندى ۶وردوب جوغورۇ قارى
 كوتورۇلۇپ، العى اوڭ اوڭ جاققا قارا بوى سالب اورولۇپ ۶جۇرۇپ
 اولتۇرات؛ تاق تال ۶تۇشتو بىيكتەب اولتۇرۇپ، توبوگو چىغب آندان كىين
 آقىرىنداى ۶توموندوب اولتۇرۇپ كەچكە مال كۇن جەكتنەن كەلب باتىب،
 كوزدون قايم بولغونۇن كوروپۇز.

كوك جەكتن تاق تال ۶تۇشتو كۇن بولو تۇرغان جاغن تۇشتۇك دەب آتاي.
 آنن قارشى جاغن ۶تۇن جاق دەيت. اەگەردە تال ۶تۇشتو كۇنگو آرقابزدى
 بەرب تۇرساق، اوشوندى ۶بزدن اوڭ جاغىبىز - كۇن چىغىش، سول جاغىبىز -
 تۇن باتىش بولوت.

كوك جەكتن بۇل
 بەلگىلى جاقنارىنان
 باشقا، داغى آلاردن آرا -
 لارى بار. كۇن چىغىش
 تۇشتۇك (تۇشتۇك
 مەنەن كۇن چىغىشتن
 آراسى) اوشوندى

تۇشتۇك سىزق.

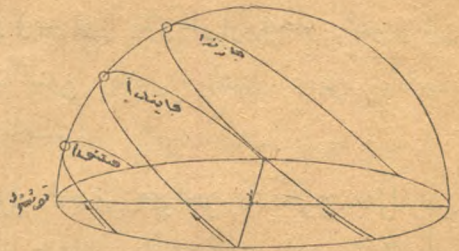
كۇن باتىش - تۇشتۇك هام كۇن چىغىش - ۶تۇن جاق.

كوك جەھەكتىن جاققان كولوكونۇ بايقاب تۇرۇپ بەلگىلوگو بولوت. اەگەردە تەگز جەرگە تۇب - تۇز چىقتى سايب قويۇپ كولوگوسۇنو قاراساق تۇشكودەيرە كولوگو قب - قسقا تۇشتون كىيىن اۇزارب كەتكەن كوروبۇز. اەك قسقا كولوگو تال تۇشتو بولوت، جانادا تۇن جاققا قاراب تۇشتو. (امىنە ۶ اۇچۇن ؟)

كولوكونۇ بويلى تۇشكون سىزقتى تۇشتۇك سىزق دەيت؛ اول سىزقتن ۶ بر جاق اۇچۇ تۇن جاققا، اەكچى جاق اۇچۇ تۇشتۇككو قاراي بەت آلات.

آل امى مىندان تۇن جاق مەنەن تۇشتۇك قايدا اەكەنن بەلگەندەن سوڭ. كوك جەھەكتىن قالغان جاققان تاب آلۇ آزان.

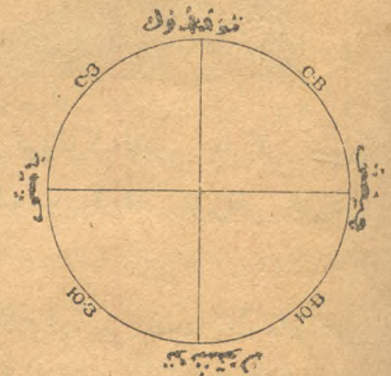
۶ بر دار اەل كۇن چىغىشتى، كۇن باتىشى كۇندۇن چىققانىمان هام باتقانىماندا بەلگىلەيت؛ ۶ بر - اوق مىنداي بەلگىلوگو جاگىلۇ اوگوى؛ آنتىكەنى: جاز باشندا (21 نچى مازت كەزىندە) جانادا كۇز باشندا (24 نچى سىنتاىردە) كۇن تاق كۇن چىغىشتان چىغىب كۇن باتىشتان باتات. جايىقى چىلدەدە بولسو، كۇن

چىلدن تۇردۇۇ مەزگىلدەرىندە كۇندۇن آسماندى ۶ اوردوب قوزغولغونۇ.

چىغىش مەنەن تۇن جاققان آراسىنان چىغىب، كۇن باتىش مەنەن تۇن جاققان آراسىنان باتات؛ آل امى قسقا قاراي كۇن چىغىش مەنەن تۇشتۇك آراسىنان چىغىب كۇن باتىش مەنەن تۇشتۇك آراسىنان باتات.

كوك جەھەك سىزق داغى قۇرچوو سىياقتۇۇ قىلب كورسوتۇلوت؛ آندا تۇن جاق جوغۇرۇ باش جاققا تۇرات. تۇشتۇك تومون، كۇن چىغىش اوڭدو، كۇن باتىش سول جاققا تۇرات. كوك جەھەكتىن اۇلگۇسۇن سالغاندا تۇشتۇك سىزقتى جانن اوغۇ مەنەن بەلگىلەيت! اەگەردە اۇلگۇدو اوق جوق بولسو، آندا تۇن جاق اۇستۇ، تۇشتۇك توموندو، كۇن چىغىش اوڭدو، كۇن باتىش سولدو بولۇپ چىغات.

كوك جەھەك،

تاشكەنت شارىنىن اۇلگۇسۇنۇن اەسكى شاھەر مەنەن جاڭى شاردى تابقىلا
 ھام آنن قايسىسى ۶ تۇن جاقىئا، قايسىسى تۇشتۇك جاقىئا تۇرات شونۇ آيتقىلا.
 سالار ۶ اوزونۇ قايدا قاراب آغب جاتات؟ تۇركۇستون قالاسى تاشكەنتتىن قاي
 جاغندا تۇرات؟

جەردن بەتى. جەردن بەتىنەن كۇزگۇنۇن بەتتەدى تەب - تەگز
 اورۇن تابۇۇغا مۇمكۇن اەمەس؛ كۇبۇنچو جەردن بەتى ۶ اودو - الدى بولوت.
 جەردن بەتتە

جازق جەرلەردە ۶ دۇبولور كۇب بولوت.
 ۶ دۇبودە گەنىيز - آشا بىيىك بولبوغون مەنەن - دا
 آيلاناسىداغى اورۇنداردان بىيىك اەكەنى كوزگو
 آبدان كورۇنۇب تۇرا تۇرغان اورۇندار. ۶ دۇبونۇن
 بىيىكتىگن اەتەگىنەن قلىدى باشىنا دەپىرە سانائىت،
 تەب - تەك سىزقتن ۶ اولچوسۇمەنەن سانائىت.

۶ دۇبونۇن بىيىكتىگى.

جازق جەردن بىيىكتىگن تەگز سۇفۇنۇن لەبىنەن ۶ اولچوئىت. جازق جەرلەردن
 بىيىكتىگن تەگز لەبىنەن اولچوگونىدو 100 تاياققا (سارجان) تولبوسو، آنداي
 جازقتاردى ويدۇلك دەب آيتات.
 بىيىكتىگى 100 سارجاندان آرتق بولغون جازقتاردى - ۶ دۇلك تالالا دەب
 آتائىت.

تەگزلەبى اويدۇك ۶ دۇلك تالالا

قرغز جەرنەدە جازق كۇب جوق، بارى توولۇكەلەت. جاكقز ۶ چوى
 بوپۇندا ھام فارغاداغى قارا دارىيانن بوپۇ بولبوسو، قرغز تۇرغان جەردن
 جازىغى جوق.

قازاقستان جەرىنن كۇبۇ جازق بولوت، چوگدۇغۇ ۶ بىر نەچە مىڭ چاقىرداي
 جازقتار بار، بۇل جازقتار كۇبۇنچو قۇيرۇق اولاش ۶ بىر - بىرىنە تۇتاشىب،
 كۇن باتش جاغى كەسبى تەگزىنەن باشتالب، كۇن چىيغىشى مۇغا جاجار توولورۇنا

چاقنى تۇتۇمداش. مۇنۇ كۇن باتش جاكى كەسبى جازغى دەيت (مىندان باشقاداغى جازقتار بار). قازاق تالاسىنداغى جازقتاردى ٦٦ر - بىرىنەن آيرا تۇرغان آرالارنىدا دوگسوولور هام جوندور بار. مىسالى، سارى آرقانن قرقا جونۇ. بۇل جوندوردۇن، دوگسولوردۇن ايچىندە بىيىكتىگى تەگزلەبىنەن 100 سارجاندىن آرتقتارى كوب.

جەردىن قرتىشى هام آل قرتىشتىن آستىنداغى قاباتتارى. جازقتاردىن، ٦٦دوبولوردۇن بەتىنە ٦٦چوبتور، چوق-چوق چيغاچتار، توقويلور چيغات. بۇلاردىن تامرلارى جەر آستىنا آبدان تەرەك ٦٦تۇشۇب كەتتەيت؛ مىنا بۇ اوسۇمدۇكتورگو آزق بەرب تۇرا تۇرغان جەردىن اوستۇگكۇ قاباتن قرتىش دەب آتايىت.

جەردىن قرتىشىنداغى اوسۇمدۇك قۇواتىنن جاقشى بولۇشۇ، قرتىشىنا ٦٦چوب - چاردىن هام باشقا اولۇمتۇكتوردۇن چيركتەرى كوب بولۇشۇنان بولوت. جەردىن قرتىش توپۇراغىدا قانچالق اولۇمتۇكتوردۇن هام اوسۇمدۇك ٦٦چوب - چارلاردىن چيركتەرى كوگ بولۇب ٦٦اوسۇب قرتىش قارا توپۇراققا آيلاگغان بولسو، اوشونچولۇق اوسۇمدۇك قۇواتى كۇچتۇ بولوت. قازاق جەردىگى اەك ٦٦اوسۇمدۇۇ - ٦٦اونۇمدۇۇ قرتىش قارا توپۇراقتۇ بولوت. بۇل قرتىشتىن ايچىندە آر نەرسەنن چيرىگى كوب؛ چيركتەردىن اوگۇ قارا قوگۇر بولوت، اوشوندۇقتان چيرىگى كوب بولغون جەردىن قرتىشىدا قارا قوگۇر تۇستۇ بولوت. جامغر جالغاندىن سوگ مىنداي توپۇراقتار آبدان قارار كەتتە. اوشون ٦٦اۇچۇن، مىنداي قرتىشتى قارا توپۇراقتۇ دەب آتايىت.

قايسى جەردە بولسودا قرتىشتىن آستىندا تووجىسىدارىنان اۇچۇرايت: بالچق (ساز) قۇم مايدا تاشتار، آكىتاش، جانادا اوشو سىياقتۇلارى. بۇلار ٦٦بر - ٦٦برىنن ٦٦اوستۇنو قات-قات بولۇب باسىلب جاتات. مىنا اۇشۇنداي قات-قات جىيىلب، جۇك سىياقتۇۇ بولۇب جاتقانن آرجەردەن كورۇگو بولوت: ٦٦دوبولوردۇن جارىلب اۇراب كەتكەن جەرلەردە، سۇۇ بويلورۇنداغى سۇۇ جەب كەتكەن جارلاردىن بوورلورۇندا جانادا آدم بالاسىنن قولمەنەن قازغان چۇگتۇرلارنىدا ماسەلەن، تەرەك قازلغان قۇدۇقتاردا.

جەردە قاباتتالباي جاتا تۇرغان، تووجىسىنان جاكى نىق جىستاردا بولوت، ماسەلەن گرانت، مۇنۇن ايچىندە قات-قات بولۇب جاتقان قابات كورۇنبويت.

سېلەردن - آيلىڭاردن،
قشتاقتارىڭاردن ايلاناسىنداغى
جەرقرتىشىنىن آستىندا قانداي
جىنىستار بار؟ اوشولوردون
ءاوكۇ - تۇسۇن بايقاب جىيىپ
لغىيلا.

جەر آستىنداغى سۇ ھام
بۇلاقتىن كوزدورۇ. جەردى
قازغاندا، مىسالى، قۇدۇقتۇ تەرەڭ.
قازب بارغاندا، سۇ ئۇزۇن آلدىنا

قاراي جىيىبەرىپ تۇرغان قابات
اۋچۇرايت. اوشول قاباتتىن ءاۋستۇندو سۇ بولوت. مىنداي سۇ ئۇزۇن جەر
آستىنداغى سۇ دەب آتاي. بۇل جەر آستىنداغى سۇلار جامغر مەنەن
قاردان بايد بولوت. جامغر مەنەن قار سۇلارى جەردىن قرتىشىپان ءوتۇب،

آندان آرى سۇ ئۇزۇن
توقتوتۇپ تۇرغان
قاباتتاردان ءوتۇب
ماسەلەن، قۇمدان، سۇ
آق رىنداب جەردىن
تۇبۇنو قاراي سىڭىپ
اۋلتۇرۇپ بىر مالدا

سۇ ئۇزۇن سىڭىرىپ بەي
توقتوتۇپ تۇرغان قاباتقا
جەتەت، مىسالى، سارى
بالىچى، سۇ ئال
بالىچىتقان ءوتۇپ آبىي

بۇلاق ھام جەر آستىنداغى سۇلاردىن بايدا بۇلۇشۇ.
2- سۇ ئۇزۇن جەڭگىلى سىڭىرىپ جىيىپەرە - تۇرغان قاباتتار. 3- سۇ ئۇزۇن
سىڭىرىپ تۇرغان قابات. سۇ 2- گە جىيىلات (سۇ ئۇزۇن
سىڭىرىپ تۇرغان قابات) جە بەلەر - جەر آستىنداغى سۇ ئۇزۇن
قايدا آغىب بارا جانقان كورسوتوت.

اوشونۇن ءاۋستۇندو توقتولۇپ، اوشول قاباتتىن آلدىنا قاراب چاچب آغات،
ادگەردە اوشول قابات بىر جەردەن بارب، جەردىن ءاۋستۇنو چىقسا
(بىر اويۇڭ جەردەن چاكي بولبوسو بىر جان بووردون) اوشونۇمەنەن بىرگە
آلىڭى سۇداغى بارب جەردىن ءاۋستۇنو چىغات.

منا اوشول جەردن آستىنان چققان سۇۋۇنۇن كوزۇنۇن چىغىشىنا قاراي (قايىنار جاكى بۇلاق) سىياقتۇ آت قويۇلات. بۇلاق مەنەن قۇدۇقتاردان چققان سۇۋۇ تازا - تۇنۇق بولوت، سەبەبى جەردن قاباتتارىنان سۇزۇلۇپ تازار ب چققان. سۇۋۇ سۇزۇپ قاراغىلا! ۶ بىر- اوق قانچا تازا دەگەن مەنەن- دا آبدان تازا بولبويت، آنىن ايچىندە اەرب آرالاشب كەتكەن تۇز، آكىتاش هام باشقا كەندەربار. مۇنۇ چىندقتوو ۶ اۇچۇن ۶ بىر ايدىشكە بۇلاقتىن كوزۇنۇن چققان تۇنۇق سۇۋۇنۇ قۇيۇپ، سوولغونچو قايىناتساق، سۇۋ سوولغوندىن كىيىن ايدىشتىن ايچىندە (كوبۇنچو تۇبۇندو) آق كەبەر بولۇپ جايىش ب قالغان تۇز مەنەن آكىتاشتى كوروبۇز.

جەردن قرتىشىندا هام آنىن آستىنداغى قاباتتاردا - داغى آز بولسودا تۇز هام آكىتاش بار؛ آلاردىن سۇۋدا جەگىل اەرىتۇرغانى بەل- گىلۇۋ - اوشوندۇقتان قانداى بۇلاق بولسودا آنىن سۇۋسۇندا تۇز مەنەن آكىتاش بولوت. تۇزۇ كوب سۇۋۇنۇ تۇزدۇ سۇۋ دەيت.

كە ۶ بىر جەردەن چققان ايسىق بۇلاقتار بولوت، مىسالى، ۶ بىزدىن جەنى سۇۋ اوبلۇسۇندا بىشەك، قارا قول اويوزدورۇندا مىنداى بۇلاقتىن كوزدورۇ كوب، آراشان (مىنيرال) دەب آتالات. بۇل آراشانداردىن سۇۋلارى جاي بۇلاق كوزۇنۇن چققان سۇۋلاردان آيرماسى: آراشانداردىن سۇۋلارىندا باشقا كەندەر اەرب كوب آرالاشب كەتكەن بولوت؛ آلاردىن سۇۋلارىندا تۇز، آكىتاشتان باشقا تەمردىن، كۇكۇرتتۇن كەندەرى - دا اەرب قوشۇلغان بولوت. مىنداى آراشان سۇۋلارى اوورۇ آدامدارغا بايدالى بولوت.

جلغلار. قۇدۇقتاردى قازغاندا، آلاردىن ايچىندەگى سۇۋلاردان تۇنۇق بولۇشۇ ۶ اۇچۇن نە قىلۇغا كەرەك؟ بولورۇن اويلوغۇلا! تايز قازغان قۇدۇق جاقشى بولوبۇ؟ دارات قانانن، بوق توككون چۇگقۇرلاردىن جانيىان قۇدۇق قازۇ جاريىى؟ نە ۶ اۇچۇن قۇدۇقتۇن ايچىنەن آرچادان جە بولبوسو كرپچتەن قالاب شائى قىلات؟

جلغا سۇۋلارى. بۇلاق كوزدورۇنۇن جالغا سۇۋلارى بايدا بولوت. جالغا سۇۋلارىنا بۇلاقتاردىن سۇۋلارىنان باشقا جامغردان كىيىن جازغا مال اەرىگەن قاردىن سۇۋسۇ جەر بەتىنەن آغب بارب قوشۇلات. جالغلاردىن سۇۋسۇ جوغورۇدان تومونىگو قاراي آغات. (نە ۶ اۇچۇن) جالغانن سۇۋسۇ جىنالب آغا تۇرغان جىراسن اەرنوو دەيت، اەگەردە جالغا سۇۋنۇن اەرنووسۇ جايما ۶ تۇزوك بولسو سۇۋ آقىرن آغات، اەگەردە اەرنوو قۇش تىگرەك بولسو، آندا سۇۋ قاتى آغات.

جلغان سۇسۇ قاتۇ آققان ساين، ارنووسون جەب، كەميرب، قازۇۇ كوچتۇۇ بولوت: قاتۇ آققان سۇۇ ارنوونۇن تۇبۇندوگو، جەگندەگى تاشتاردى، مايدا تاشتاردى اومۇرۇب، بالچقتى سۇۇ مەنەن برگە آغيزب آب كەتەت. سۇۇنۇن ايچىندە كەتب بارا جاتقان تاش كەسەكتەرى بىرى مەنەن بىرى قاغاشىب مۇلجۇلۇب، اۇوالان ب سۇۇ مەنەن برگە تومولونۇب بارا جاتقان تاشتن سوقموقتورۇ ارنوونۇن تۇبۇن جىرب اوى، چۇگقۇردۇ كو بويتۇب سۇۇنۇن مۇلجۇشۇن اوگويولوتۇب كەتەت. جالغا سۇۇلارى آقرن - آقرن چوگويۇب تەرەگدەب جەردى جىرب، آڭ قلب كرەت، اەكى جاعنداغى جەكتەرى قۇلاب جاكى جامغردن آغب قۇيغان سۇۇلارى جىرب - جىرب آغب جاتقان سۇۇنۇ جەب كەتۇنو كوب سەبەبكەر بولوت. آيل جاننداغى آرتاردن هام جالغا سۇۇلارىنن آغيشينا قاراغىلا. قاغازغا جازب آغىلا! آلارداغى سۇۇلار نە قىلات؟

جلغالاردن سۇۇسۇ كو بۇنچو جۇمشاق بور پۇلداق جەرلەردى تەز جەيت. اوشوندى سۇۇنۇن جەگەننەن تەرەك قوو قاشاتتار بايدا بولوت. جازغا مال قار اەريگەن كەزدە منداى سايلار سۇۇغا تولۇب كۇرۇلدوب آغات. جاز اوتۇب جاي اورتولورۇ بولغوندى، منداى جالغا سۇۇلارىنن كو بۇ سولۇب بىر تامچى سۇۇ قالبايتۇرغاندارى دا بار، آنداى بولبوغوندى بۇلاقتار جالجب آغب جاتا بەرەت. قارا جامغىرلاردان سوڭ سايلار سۇۇغا تولۇب، شارقىراب آغب جەگندەگى جارلاردى تومۇرۇب چالمانب كەتە تۇرغان كۇندورۇ - دا بولوت.

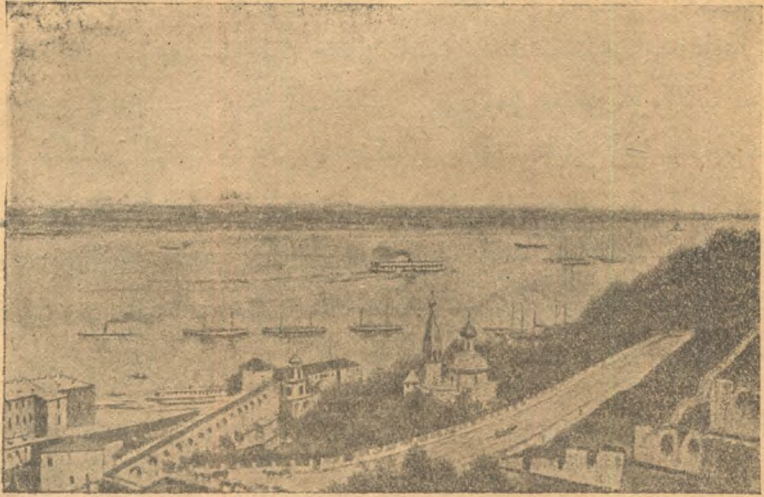
(1 نچى آڭگەمەنى اوقۇب قاراڭار).

ء اوزوندور. بۇ جالغان سۇۇسۇ باشقا جالغالاردن سۇۇسۇ مەنەن قوشۇلۇب آقرن - آقرن چوگويۇب بارب اوزوندۇۇ سۇۇغا آيلانات. اوزوندۇ سۇۇنۇن چىققان باشن، اوزوندۇن باشى جاكى قىسقارتب اوزون باشى دەيت، آل اوزوندون باشقا بىر اوزونگو جاكى كولكو، جە بولبوسو تەكزگە قۇيغان آياغن چات جاكى قۇيغانى دەيت. قارىتادان بىر اوزوندۇ قاراغاندا سۇۇنۇن باشىنان چاتىنا جاكى قۇيغانىنا قاراي قارالات.

تۇركۇستونوگو اوزوندورگو جەر آستىنان چىغا تۇرغان بۇلاقتاردان جالغالاردان جاكى جاي آيلاردا تولوردۇن باشنداغى موڭكو (قار - مۇز) ارب آلاردن سۇۇلارى دا كوب سۇۇ بولۇب قوشۇلات. تۇركۇستوندى بۇلاقتن كوزدورۇنون چىغىب قىشتن كۇنۇ توگويۇتۇرغاندارىنا قارا سۇۇ،

موڭكۇدون چىغىب توو باشىنان كەلب جاتقان مۇزداپ قالا تۇرغان سۇۇلاردى
اق سۇۇ دەب آيتات، (امىنە ئەۋچۇن).
قارىتادان سردارىيا، چۇي، الە، جايىق امرتتش، اوزوندورۇن كورسوتكۇلو
قايسى سىرتتان هام قايسى توودون باشتالب چىغىب قايدا هام قانداي تەكزەرگە
بارب قۇيات؟ اەگەردە بەتتىزدى، اوزوندۇ سۇۇنۇن چاتىنا قاراتب تۇرساق
بىزدن اوڭ قول جاغىزداغى جەەگى اوڭ، سول قول جاقى جەەگى سول
دەب آتالات. قارىتادان چۇي مەنەن سردارىيا، اوزوندورۇنۇن اوڭ جەەگى
كورسوتكۇنۇز.

چوڭ اوزوندورگو قۇيا تۇرغان كىچىرەك، اوزوندوردۇ جەڭ جاكى
سالالار دەيت. آلاردندا اوڭ هام سول جاقتاغىلارى بولوت - قۇيۇلۇشۇنا
قاراي: اوڭ جاغىنان قۇيسا، اوڭ. سول جاغىنان قۇيسا سول سالالارى دەب آتالات.

ۋولگە دارىياسىن اورتو آغىشى

قارىتاغا قاراب، چۇيدۇن سالالارن كوڭۇلدورۇگو توقۇب آليكار.
آلاردن قايسىسى اوڭ هام قايسىنىسى سول سالالار؟ اەڭ چوڭ سالاسى
قايسى؟ چوڭ، اوزون جان جاغىنان قۇيغان سالالارى مەنەن، اوزوندۇ
سۇۇ - سالالارى دەب آتالات. اوشول چوڭ اوزوندۇن ماڭداينداغى
سۇۇ، بەرە تۇرغان جەرلەر آلای دەب آتالات. آلابتن چەتتەرنە سۇۇنۇ
بولو تۇرغان بەلدەرى بولوت؛

بۇل سۇۇنۇ، بولو تۇرغان بەلدەردە گەنىبىز - بەر، اوزوندۇن آلابتن اەكنچى
اوزوندۇن آلابتن آيرا تۇرغان آراداغى بەل (مىسالى، سۇۇ ساردن بەلى).

تۈركۈستۈندۈ توودون ءاوزوندوردۇن بارىنادا باش تارايىنان كوب جالغالار، بۇلاقتار قۇيات: توودون آڭغارغا چققان سوڭ بۇل توو ءاوزوندورۇنۇن بارىدا چوڭ ءاوزوندورگو (سر هام آمۇدارىياغا) قاراب آغاتۇن، ءبر- اوق كوبۇ اول ءاوزوندورگو جەتەبەى سولۇب قالات، سەبەبى: اهل ءاوزوندۇ بوگوب، سۇۇلارن چوڭ - چوڭ آرتقارغا بۇرۇب آلب، اەگندەرن سۇغارا، مندان كىيىن قالغان آزوولوق ءاوزوندو - سۇۇ بولسو، اول سۇۇ سردارىياغا جاكى آمۇدارىياغا جەتەبەى جولدو قۇمغا بارب سىڭب جوغولوت.

اوشونۇ مەنەن تۈركۈستون ءاوزوندورۇنۇن كوبۇ اەكى اولسكودون قۇرالغان بولوت: (1) سۇۇ جىنايتۇرغان (2) جەر سۇغارا تۇرغان.

قارىتادان ءچۇيدۇن سردارىيانن ايسق كولدۇن آلابتارن كورسوتكۇلو ءاوزوندۇن بارىدا تەگزدەرگە قاراب آغات (امىنە ءۇچۇن:)، ءبر- اوق جولدۇقاتا ايىرى مۇيرۇ بولۇب ايىرىلب آغات. سردارىيا ءاوزونۇ آرال تەگىزىنە قۇيات. سردى سۇۇنۇن چققان باشىنان باشتاب تۇورا ساناغاندا تەگىزگە قۇيغانىنا چەين 1600 - چاقرم، آل امىى اەرنوسۇ مەنەن قۇوالاب ساناغاندا اەكى امسە تىگىندەن آرتقى. سەبەبى اولچوگوندى تۇب تۇورا آقبايت، جولدوغاتا ايىرىلب آغا تۇرغاندىغى ءاوزوندوردۇن اۇزۇن بويلورۇ، آلاردن جىلانچا ايىرىلب، بۇرۇلۇب آققان اۇڭغۇلارى آڭغار دەب آتالات. آققان ءاوزون آڭغارىنن بارن سۇۇغا تولتۇربايت، جاڭغىز اەرنوسۇن قانا سۇۇغا تولتۇرات. ءاوزوندۇن اەرنوسۇ آڭغاردن اەڭ چوڭقۇر اۇڭغۇسۇ - قانا بولوت.

ءاوزوندۇن آڭغارى هام اەرنوسۇ (نۇوراسىنان جازغاندا).

اەگەردە ءاوزوندۇن باشى بىيىك جاردان چقسا هام تك آقسا، آنداي ءاوزوندۇن باش جاغىنداغى آغىنى قاتۇۇ بولوت. مىنداي آغش ءاوزوندۇن اەرنوسۇن جەب آبدان بۇزۇب كەتەت.

ءاوزوندۇن اورتو جەرىنن آغىشى، كوبۇنچو، آقنراق كەلەت؛ اوشوندۇقتان بۇل آرادا سۇۇ جەەكتەرن بۇزۇب جەب كەتەيت، آقىرنىداب آققان سۇۇ جوغورۇنان آغب كەلگەن قۇمداردى جلدىرب الگەرى قاراي آيداي بەرمەت. ءاوزوندۇن تومونگۇ (آياق جاغىنن) آغىشى، آيرىچا تەگىزگە قۇيار جەرنەدە،

اوشوندىن كول بايدا بولوت. بۇل كولدۇن سۇسۇ كوبيو بەرەت، قاچان ۶بەر تەشك تاب ۶تومون قاراي آققانچا. منداى كولدۇن سۇسۇ تولۇب تيگى بوگوتتون آشب ۶تومون قاراي آغا باشتايت؛ جە بولبوسو بوگوت ايچىندەگى تاشتاردن آراسىنان جول تاب آغا باشتايت.

1911نجى جىلى پامردەگى مۇرغاب ۶اوزونۇن ساراز كولۇ بايدا بولۇ، 1923نجى جىلغا چەين 12 جىلدىن ايچىندە ساراز كولۇنۇن اۇزۇندۇغۇ 65 چاقىرم، ەنى ۶۶۶۶۶ چاقىرم جارمغا تولغون؛ بۇل كولدون تومونكو قاراي 9 جىلغانى قۇوالاب سۇۇ آغب جاتىر. تۇركۇستوندى بىيىك تولوردۇن ۶اۇستۇندو جاتقان موگگۇ لوردۇن امريگەنىنەن تودو كولدور بايدا بولوت.

ساز ھام باتقاقى - تاشسىز آدرسىز كوبيونچو تەگزەك كەلسەن جەرلەردە كەز بولوت، آيرىچقا جەردىن قرتيشىنن آستىدا سارى بالچىق، گرانت، جاكى باشقا سۇۇنۇ ۶تومون سىكدر بەيتۇرغان جەر جىنىسى جاقىن جاتسا، قادكسىز ساز بايدا بولوت.

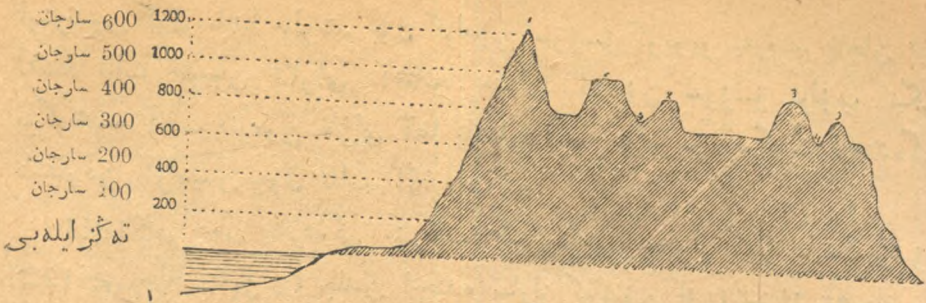
تۇركۇستوندى ساز ھام باتقاقى، كوبيونچو اويوك جەردە بايدا بولوت، آنتىكەنى جەر سۇغارغاندان قالغان سۇۇلاردى اوشوندى اويوك جەرلەرگە بايلاپ جىيەرەت، منا اوشوندى جەرلەر بارب ەك آوال باتقاق بولۇب بارا- بارا قرتيش بايلاپ سازغا آيلانات.

باتقاق ھام سازدۇۇ جەرگە قامش، ۶چوب چىغات، آنتىكەنى سۇۇسۇ آر واقت چىلپىداپ جاتقان سوڭ قانچا ايسق بولسودا چوبۇ كوب - كوك جاشاڭ بولۇب قۇۇرا باستان دەمەب چىغىب تۇرات، منداى جەرلەرگە قولدون سۇغار ماينچا ەگن سالۇۇغا بولوت (ميسالى فارغاناننا ورتوسۇ سىياقتۇۇ جەرلەر).

توللور.

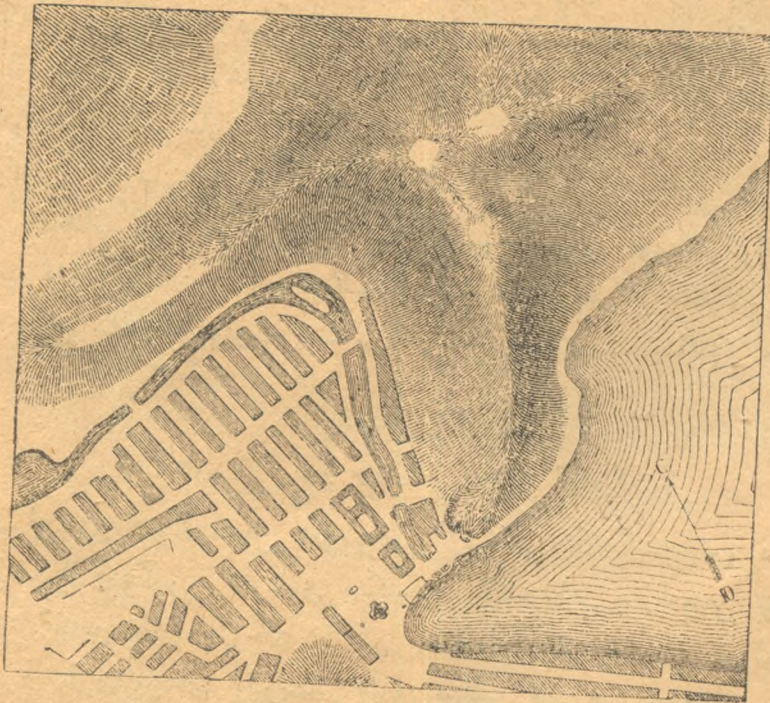
(17نجى بەت توو تۇۇرالۇ باشنان قوشۇلات)

توللوردۇن ەدوڭ مەنەن ەدوبودون آيرماسى بىيىكتىگىندە، توو دەگەنىز قادمكى چوڭ ەدوڭدور، ەبر-اوق بىيىكتىگى آيلاناسىنداغى جەرلەردەن تۇبۇنون چوقۇسۇنا چەين 100 سارجان بالكى آنداندا آرتق بولوت، توللوردۇن ەتەكتەرى بارى بر دەى بولبويت، ەبرى بىيىك، قاي ەبروو جاپس بولوت، او شوندىقتان توللوردۇن بىيىكتىگىن سالىشترىب اولچوگوندى، تەكزىدىن ايلەبىنەن ەاولچويت، ەگەردە ەبر توللورنى بىيىكتىگى 5 چاقىرم دەسە، آندا اول توللورنى بىيىكتىگى تەكزى ايلەبىنەن 5 چاقىرم بىيىك بولغونۇ دەب ەبلۇۇ تىيش.

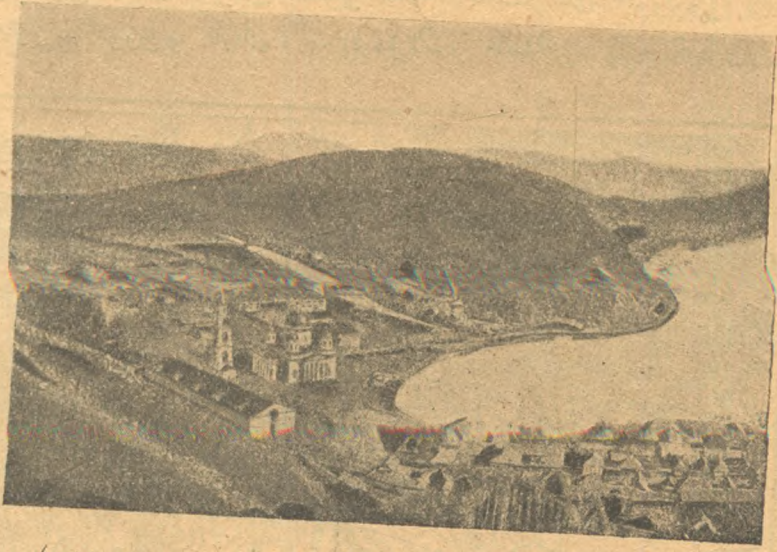
تەڭزى ايلەبىنەن بېيكتىگى. 1 - شش چوقۇ، 2 - تەڭزى توو 3 - چوقولوق
4 - آچا توو.

توولوردۇ اولگۇگو هام قارىتاغا سالغاندا، سىزقتار مەنەن بەلگىلەيت. سىزق مەنەن بەلگىلەگەندە، اول سىزقتى توونۇن بورۇنۇن اڭغايىنا قاراي سات؛ توونۇن بوورۇتك بولسو ءجۇيۇر هام جون سىزق مەنەن، بوور جالپاق بولسو - سەيرەك هام ايچكە سىزقتار مەنەن بەلگىلەيت، بوور جالاما بولسو، آندا سىيامەنەن تۇتاش بوويوت، تەڭزى اورۇندارن امچ بووسۇز قالىيرات.

سىزقتن آجاتى: توو تىك بولغون ساين سىزقتار جونويۇب جانادا بىرىنە بىرى جاقن بولوت. كەدەدە توولوردۇ سىيامەنەن بوولۇبدا سالىنات؛ آنتىكەنى توو تىڭرەك بولغون ساين بووودا قالىڭراق سالنغانى بولوت.

زالاتاۋس قالاسىنىڭ ھام آنى ماڭداينىڭ اۈلگۈسۈن، اۈلگۈدو جانادا،
سۇرورتتوگۇ چركوونۇ، بوگوتتۇ ھام ءاوزونچومەنەن آندان آغب چيغا

زالاتاۋس قالاسى ھام آنى نەگەرەگى (اورول تووسۇنداغى)

تۇرغان سۇۋنۇ كورسوتكۇلو، اۈلگۈدو ھام ءسۇرورتتو زالاتاۋس قالاسىنا
چاقن توونۇن تىك بوورۇن كورسوتكۇلو. (آرەڭبىرەكتەگى توولور اۈلگۈدو
جوق)

قرقا توو. توولوردون جەكەى اووباچا جالغز تۇرغاندارى آز بولوت.
كوبۇنچو، توولور ءبر-بىرىنە تۇتاش، ءبر-بىرىنە جالغاش جەرگەلەش تۇرات،
ءبر سىزقتن بوپۇندا (اوقتوى ءتۇز جاكى ايىلگەن سىزقتن بوپۇندا)؛
توولوردۇن مىنداي جەرگەلەش تۇرغاندارى قرقا توو دەپ آتالات.
(توولوردۇن قرقار تارتىپ كەتكەن قلىدى باشىنا توونۇن قر ارقاسى
دەپ آتالات). قر آرقالاردىن بولوك-بولوك تۇرۇۋلارى آزكەز بولوت.
كوبۇنچو آنداي توولور ءبر-بىرىنە تۇتاشىپ قاتارىنىان جاتات. مىسالى، قابقاز
توولورۇ، بۇل توولور تۇتاشىپ جاتقان ءبۇتۇن ءبر جال (اۈزۇندۇغۇ مڭ
چاقىردىن آرتىق). بۇلاردان جانجاغىنا بۇتاقنار كەتكەن (ءبر - اوق اولور
كوبۇنچو قسقا بولوت).

توونۇن قر ارقاسىنىان اۈچتانب - اۈچتانب چيغىب تۇرغاندارىنا چوقۇ،
آنداندا بىيك اۈچتانب چىققانىنا ءشىش چوقۇ، بۇلاردىن آراسىنداغى چاپس
جەرلەرن قايقى، اەگەر آدام جۇرورلۇك بولسو بەل جاكى اشۇۋ آتالات.

كەمەبەر جەردە توونۇن قر آرقاسىنان كەسىلب قالغان آڭغارلار كەزىگەت، بۇلار توونۇن قر آرقاسىنا تۇورا كەلكەندىكتەن، سۇونۇن آغىنىنا قاراي تۇورا سۇۇ جاكى تەرس سۇۇ دەب آتايىت، قاي ەبرولورۇ آڭغاردن ەوز ەتۇر - ەتۇزۇنو قاراي آت قويۇلات، ماسەلەن، قاپچال، قاپچىغاي

قابغاز تووسۇنۇن جاكى جالىنن ەبر ەبولۇمۇ، مۇنۇن ايچىندە ەلبۇرۇس ەام قازى بەك تولورۇ بار. جانادا گۇرۇزۇن مەنبەن ەسەندەردۇن سوغۇش جولدورۇ بار.

سىياقتۇۇ. بۇل آڭغارلاردن ەرجاق ايچىندە سۇۇ كۇرۇلدوب ەغب جاتقان بولوت، بۇل سۇۇجان تالاشب ەرنونۇ قۇوالاب تەك تەك تاشتاردن ەستۇنون شارقىراب ەغات، جانادا ەنن جولۇندا شارقىراتىمالار ەام سۇۇ ەستىنداغى تاشدار بايدا بولوت. بۇل ەغب جاتقان سۇۇلار ەلغى ەرنووسۇن جەب، كەمىرب آڭغارلارن ەوى - چۇڭقۇر جاساب تەرەكئەتەت. بۇل آڭغارلاردن ايچىندە تەرەك ەام قۇۇشتارى دا بولوت. ەوزۇ تەرەك جانا قۇۇش بولغون آڭغارلاردى ايچىنەن ەدام جۇرەرەك بولسوقاپچىغاي، جۇرۇمۇكۇن بولوغونۇن قاپچال دەب ەتايىت؛ مىسالى، بىشەك ەويوزۇندو ەلا توونۇن بوۇم قاپچىغاي بويلوب ەرجاقتاغى تولوردون چىغا تۇرغان ەچۇى ەوزونۇ ەغب چىغات. قاي ەبر جەردە قر ەرقانن ەكى جاغىنان ەكى آڭغار كەلب قر ەرقاغا تىرەلەت، ەكونۇن باشى جاقىنداب تۇيۇشەت، جالغز ەكى ەرادا كىچىنە جاپس بەلەس قالات، مىنداي اورۇندۇ ەشتاش دەيت.

قابقاز تووسۇن تۇۇرا باسب ءاوتوتۇرغان كەزەڭ بار، بۇل كەزەڭ تەرەك ءاوزونۇنۇن آڭغارى مەنەن ءجۇرۇب، كرەستوو آشۇ مەنەن ءجۇرۇب آراغۇۋا ءاوزونۇنۇن آڭغارينا كەلب ءتۇشوت (46 نچى 46 نچى قارىتاغا قاراڭار!)، اوشو ايزدى قۇوالاب گۇرۇزۇن آسكەر جولۇن تۇزۇگون. (ۋلادى قابقازدان تىلسكە چەين).

توونۇ تۇۇرا كەسب اوتكون آڭغاردان باشقاداغى دا جاراش آڭغار دەگەن آڭغار بار؛ بۇلار اەكى قىرقاتوونۇ ۋىر-ۋىر بىرەنەن آىرب اەكونۇن آراسى مەنەن تەڭ جارىشب ءجۇرۇب اولتۇرات، مىندى آڭغارلاردىن ءاوزوندىرۇ تۇۇرا آڭغارلارغا قاراغاندا اەندۇۇ بولوت. شوندىقتان مىندى آڭغارلارداغى ءاوزوندىردۇن اەرنووسۇنۇن اۋچۇرما-قۇلاماسى آز بولوت. مىسالى قۇرا ءاوزونۇ. بۇل ءاوزون قابقازدىن اۋلكون قىرقاتوو-سۇمەنەن جارىشا آغى سىرتقى قابقاز قىرقاتوووسۇن ءبولۇب تۇرات (آورۇپاداغى راسى قارىتاسىنا قاراڭار، مە).

موڭگۇ

(توو قارلارى ھام مۇزدارى).
بىيىك توولوردۇن ءۇستۇندو اەچ
واقتدا اەرى بەيتۇرغان قار ھام
مۇزدار جاتات، چادەن ساراتاندا
كەتەيت، مئاوشونۇ موڭگۇدەب
آتايىت. اوشول موڭگۇنۇن چەتن
موڭگۇ سىزىغى دەيت. مئا
آلاتووتە كىزدىن ايلەيىنەن چاقىردان

جاراش بوگوت آشۇۇ

4 چاقىرما چەين بىيىكتە بولوت. توونۇن بارىدا موڭگۇ بولبويت. توونۇن بىيىك ھام چوڭ چوقۇلاردا جاناداتىك جالاما بوورلورۇندا موڭگۇ تۇربايت، ءتومون قاراي كوچۇب جىلب كەتەت، آنتىكەنى بوروون جانادا باشقا سەبەبتە مەنەن اويۇلۇب قۇلاب كوچۇب كەتەت؛ جوغورۇدان قۇلاغان قار جولدوغاتا جولدۇنداغى قارلاردى قوشۇب آلب كوبويۇب قۇلايت. قۇلاغان جولدۇندا قارىغانا امەس، تاشتاردى، چىغاچتاردى تامىرى مەنەن تومقورۇب آلا كەتەت، مىندى قۇلاغان قاردى كوچكۇ دەيت؛ بۇل كوچكۇلور جالغىز چىغاچ، تاشتاردى غانا امەس، جولدۇنداغى تۇۇرا كەلگەن آيلداردى كەز كەلگەن آيواناندى دىمەن چىغارباى باسب كوب زىياندار قىلات. مىسالى، قابقاز

كوچكۇلورۇ آندا-ساندا كۇرۇزۇن آسكەرلەرىنن چولۇن باسب قالا نۇرغاندارى
بولوت، . . .

دارىيال قابچىغايى

موڭگۇنۇن چەتىنەن جوغورقۇ توولوردۇن جالپاق بوورلورۇندا هام
آڭغارلارنىدا قار ءاوتو كوب بولوت (نە ءاۇچۇن؟) جايغى چلەدەدە كۇندۇن
سقى كەزىندە جاتقان قار ءاۋستۇنون جىپىجب امرىت: امرىگەندەن بايدا

بولغون سۇ قاردن آلدینا قارای سورۇغۇب آستنداغى جاتقان قاردن سۇقۇق قاباتتارىنا بارب قاتات.

قابغاز تورسۇنۇن چوڭ جالینا كۇچۇب كەلە جاتقان مۇز.

قاردن اۇستۇ سۇرغۇل تارتب ءموندۇر شەكلدەنەت (منداى قاردى قىيرىچق قاردەيت). داۋستۇنۇن باسقان سالماقتن كۇچۇمەنەن قىيرىچق قار اوردۇنان قوزغولۇب آقرن-آقرن آڭغاردى بويلوب جىلجىب. اەڭ مۇرۇن آستىڭى قاباتتارى، آندان بارا ءاۋسكۇ قاباتتارى قوزغولوت. قىيرىچق قار-تۇب تۇتاشى مەنەن مەلتىرەگەن مۇزغا آيلانات. منا اوشول ءجون مەنەن چوڭ موڭگۇ موزدار بايدا بولوت. مۇزدار توونۇن آڭغارلارن اەرنوو سۇندوى قۇوالاب جىلا بەرەت، ءبر-اوق جىلجۇ آبدان آقرن بولوت، قاراب تۇرغان كشى كورورلۇك بولبويت، بايقو قىين. (مۇزداردن ءجۇرۇشۇ چونتوك ساغاتىنن ءتلىنن ءجۇرۇشۇنۇن قاتۇ بولبويت. آلاردن ايچىنەن قاي برلەرىنن قانا جۇرۇشۇ ؟ - جۇرۇسۇردى بولوت.

مۇزدار جۇرگون جولۇنداغى اەرنوسۇن ءبر تەگز قىلب ءجۇرۇب اوتۇرات؛ جولدوغۇ تاشتاردى قىراتب، اۇۋاتب اوتۇرات، اۇۋاتىلباغان تاشتاردى قوبشوغوندى قىلب تومولوق قىلب، اۇۋاتىلغاندارن قۇمغا، بالچققا آيلاندىرب جىبەرەت. اەگەردە ءۇزدۇن جۇرگون جولۇ اويلىۇ، قردۇۇ بولسو، اول واقتا مۇز جارىلات، تەگز اەرنووگو چققاندا جارقىتارى قايتادان قوشۇلۇب ءبۇتولوت. مۇزدۇن

ءاۋستۇندو كوب تاشتار بولوت، بۇل تاشتار مۇزدۇن جۇرگون جولۇنا
 آيلاناسنداغى توونۇن بوورلورۇنان قۇلاب تۇشكون تاشتار. مۇز موگگۇ،
 قاردان ءتومون ءتۇشوت (نە ءۇچۇن؟)؛ بۇل آراغا كەلگەن سوڭ مۇز
 كىچىرەيە باشتاب آقردا ارب اولتۇرۇب آقرن - آقرن سۇۇغا آيلانبا
 تودون چيغا تۇرغان بۇلاقتار جاكى ءاوزوندردۇ تۇۇدۇرات.

مۇزدۇن كەلب جوق بولغون جەرىنىن آياغندا، الغى قۇم، بالچق،
 تاشتار ءدوبو-ءدوبو بولۇب جانات، بۇلاردىن باريدا مۇزدۇن برگە آلب
 كەلگەندەرى، بۇلاردى مۇزداق ءدوبو دەيت.

توولور اەمنەدەن قۇرۇلغان. قلتايغان اوسۇمدۇك هام جۇمشاق توپۇراغى
 جوق- توونۇن جارما تاشتارن قاراب تۇرساق، ايىلب، اويقۇ قايقى بولۇب قاباتتا
 تاشتاردى كوروبۇز؛ منداى اويقۇ قايقى اوركوچ سىياقتۇۇ تاشتاردان
 قۇرۇلغان توونۇن قر آرقالارى بولوت، اوزۇندۇغۇ ءبر نەچە جۇز جاقرمغا
 سوزۇلغان اوشوندوى اوركوچ تاشتاردان قۇرۇلغان توولوردۇ اوركوچ توودەب
 آتالات: مىسالى؛ قابقاز، اورول هام قيرم توولورۇ. بۇلار اوركوچتۇۇ
 تاشتاردان قۇرۇلغان.

نق توو 2 نچى ءبولۇمۇ توو اوركوچتورۇ هام اوركوچتور،
 ءبر آزراق جەمىرلگەن. ءبر آزراق جەمىرلگەن.

توولوردۇن اەكنچى ءبر قاتارى جالپاق، كەزەك جاكى نق تاشتاردان
 قۇرۇلغان. نق تاشتۇۇ توولوردۇن اوركوچتۇۇ تاشتارىنان آيرماسى - آلاردا
 اوركوچتۇۇ تاشتار هام اۇزۇن قر آرقا بولبويت؛ منداى توولوردۇ نق
 توودوتاش جىنىستارى كوبۇنچوتۇۇ راسىنان جانات، جانادا قۇرۇلغان تاشتارى
 نق كەلەت. مىسالى؛ اسنقاندىناۋىيا توولورۇ هام مانسىلكى (فنلاندىيا).

آكىتاشى بار اوركوچتۇۇ توولوردۇن ءتۇرۇ (كۇن باتش آورۇپاداغى).
 توونۇن باريدا جل ساين قىراتىلب ءبولۇنۇدو بولوت. قانداى جىنىستان
 بولغون مەنەن برده جىلۇ برده سۇۇق بولغوندۇقتان بارب توونۇن تاشتارى
 جارىلات، اول جارققا سۇۇ كىرەت، بۇل سۇۇ قاتقان سوڭ شىشىب، اۇلغايب

ترسىيىپ، تۇرغان تاشتاردى جارب قىراتب كەسەك-كەسەك بولۇپ تۇشكون تاشتار داغى اۇۋاقتالب كەتەت.

آكىتاشى بار اوركوجتۇۇ تولوردۇن تۇرۇ (كۇن باتش اورۇپاداغى)
- بىردە ايسىب، بىردە سۇۇنقاندىقتان، جانادا سۇۇ مەنەن آوانى كۇچۇنون-
تاشتار آقرن-آقرن بوشوب بور پۇلداق كۇيگو آيلانات، تاشتاردن مىنداي
كۇيلورۇن جەل سوققون دەبدا آيتىلات، مىسالى: غيرانت جەل سوققوندىن
قۇمغا، سازقا آيلانپ كەتەت.

توونۇن جالاما بورۇنداغى بور پۇلداق تاش جىنىستارى اوڭوى قۇلايت؛
داغى آلاردى سوققون جەل آيدايت هام آققان سۇۇ جەيت، بۇل قالىبتا توونۇن
قىراتۇلۇۇ آقرن بولوت، بىر-اوق توولوردۇن تومقورۇلۇپ قۇلاب قىراتالغاندارىدا
بولوت، جانا آستىنان سۇۇ جەگەن چوڭ آسقا تاشتاردن تومقورۇلۇپ
قۇلايتۇرغاندارىدا بار. آل آسقا تاشتار تۇگول بۇتۇن توونۇن بىر جاغى
اوشوندىوۇ مەنەن توڭقورۇلۇپ قۇلاب قالا تۇرغاندارىدا آز امەس. (1نچى
گىگە مەنى قاراغىلا).

تومقورۇلما كەزىدە توودون قۇلاغان تاش جاكى تومولوغون تاشتار،
قۇمدار هام بالچىقتار توونۇن قۇۇشۇنا جىيىلب، باسب كەتەت. بىر - اوق
اوشول قۇۇشتاردى قۇوالاب ءاوزوندوردۇن سۇۇ بور پۇلداق تاش جىنىستارن
آيداپ ءاوزۇ مەنەن بىرگە آقرن-آقرن آغىزب آلپ كەتەت (امەستەرگە
بار بى - قايدا؟)

كۆن چيغش سيبىردەگى غيرانت تاشتاردان قۇرۇلغان ئىك تۈرلۈردۈن
ئۆتۈرۈ (قىراسنۇيارسكى قالاسىنا جاقن جەردەگى) جەل سوققوندون
بايدا بولغون غيرانت داغى جارقنار.

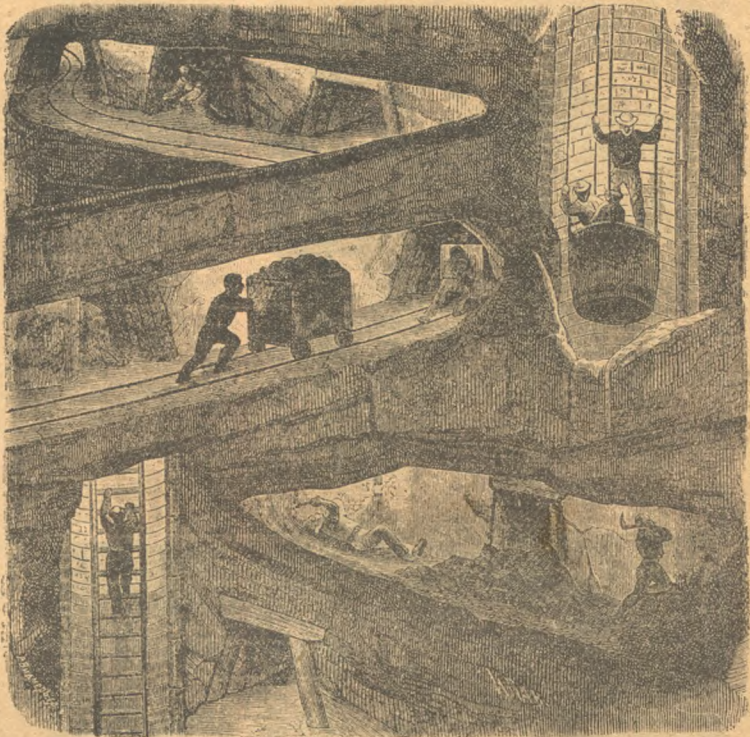
بايدالۇكەندەر. تۈرلۈردۈن آلتىن ھەم قىمباتتۇ تاشتار، ئۆتۈرۈكەندەر
(رۇدا) ھەم باشقادا بايدالۇكەندەر تايىلات. تامرلۇق - كۇيدو بولوت.
تۈۈنۈن جارلغان جەرلەرى قىپارس جاكى باشقا كەندەر مەنەن تولوت،
رەشاردۇن ايچىندە بۇرتۇك بولۇپ آلتىندا چيغا جۇروت، آلتىندىن مىنداي

تەمركەن قازب چيغارب جاتقاندارى (اورولدوغۇ بولغادات تووسۇ).

كويۇن تامرلى دەيت، قۇم آلتىن قۇمدۇن ايچىندە چاچىلىب جۇروت. آلتىن قۇمدۇن ايچىنە جەلدىن آيدو مەنەن، سۇزۇنۇن آغيزۇ مەنەن كەلب بايدا بولوت، اوشون ءۇچۇن آلتىدى تابىغاتدا بۇرتۇك كويۇنچو تابات، كەسەك كويۇندو تابۇۇ سەيرەك بولوت. جانادا تامرلۇۇ ھام آلتىنى بار قۇمدۇن ايچىندە، قىباتتۇ آسل تاشتاردا تابىلات (آلماس، رۇۇبن، زۇمۇرات ھام باشقالارى). كەندەردىن ايچىندە آدامغا اەك بايدالۇۇ سۇ تەمر كەنى، تووجىسىتىن ايچىندە قات - قات بولۇب جاتات، ءاوز آلدىنا تەمر كەنىنىن توولورۇدا بولوت.

تاش كومۇر. تاش كەيتەنب جەردە قات - قات بولۇب جاتات. آلاردى تابۇۇ ءۇچۇن اوز آلدىنا اۇلكون اور قازىلات، اول اورلوردۇ شاقىتا دەيت. اول شاقىتا جالاك چۇقۇرغانا بولبوى ايچى كوچو - كوچو بولۇب كەتەت شول كوچولور مەنەن كومۇردۇ، تۇزدۇ تاشىت. مىنداي جەر آستىنداغى كوچولوردۇ «آشتولى» دەيت. اورۇسقا قاراغاندا توولوردۇن ايچىندە تەمر كەندەرى، آلتىن آسل تاشتار؛ اورول توولورۇندا كوب بولوت. تاش كومۇردۇن آرپىن اورنۇ دونسكوى تووندو.

تاش كومۇردۇن اوچوغۇ، شاقىتالار (ايچكە تۇشو تۇرغان ھام سىرتقا چىغا تۇرغان)؛ جەر آستىنداغى كوچولور (آشتۇلون) دار.

منداى بايدالۇۇ كەندەر جاڭغىز تولوردوغانا امەس، قادمكى جازق جەرلەردەداغى بولوت؛ ۶بر- اوق جازق جەردەگى كەندەر تووداغيدان كورو، جەر آستىدا تەرەگدە جانات، شوندىقتان جازقتاغى كەندەردى چىغارا تۇرغان شاقталار تەرەك بولوت.

جانار توولور: توولوردۇن ايچىندە مەزگل - مەزگل ايسق سۇۇ بۇۇلارى، قىزىل ايسق تاشتار، كۇل كومۇر هام سۇيۇق اوتتۇن لاۋدارى، ايچتەرىنەن تشقا آتلب تۇراتۇرغاندارى بار. منداى توولوردۇ جانار توو دەب آتالات. اولوردۇن ءتوبوسۇنون جەر آستىنا قۇۇش - كوڭدوى كەتەت، اونۇ اووزۇ (قراتەر) دەب آتالات. منا اوشو اووزدون قۇسۇندۇ آتيلات.

جانار توودون قۇسۇندۇ آتيلار آلدندا آستان كوركۇروگون كۇندۇن تابشىنداي جەر آستىنان دۇڭكۇلدوگون تابش چىغىب، جەرتيتىرەيت. آندان كىيىن جانار توونۇن ايچىنەن ايسق سۇۇ بۇۇلارى بۇرقۇراب چىغات. آلار

جانار نوونۇن قۇسقانىن باشى. (بازۇۇ جانار تووسۇ 1822نجى جلقى).

چىققان سوڭ باقان سىياقتۇۇ ۋەتۇز جوغورۇ كوتورۇلۇپ، آسمانغا بارب بۇلۇتقا آيلانپ كەتەت، آندان اوشول بۇلۇتتان چاغلىغان چاغىلىپ جامغر جايت. آسماندىن جامغر جاب جاتقاندا، جانار توونۇن اوزۇن قىل چوق بولۇپ تاشتار آتلىپ جاتات. بۇلاردى جانار توونۇن اوقتورۇ دەپ آنايت. هام اوشونۇ مەنەن كۇل كومۇرلوردا آتلات. جەرگە تۇشكون كۇل. كومۇرلور آسماندىن جاب تۇرغان جامغر مەنەن آرالاشب قايتا جەردىن اۋستۇن جارقىراتىپ باتقاق قىل سەلگە آيلاندىرىپ جىيەرەت. بۇل سۇيۇق باتتاققار توونۇن اەكىشىن قاراي قۇوالاب الدى قاراي آغات. شول آققان مەنەن جولدۇ قاتا جولدۇندا جولۇققان آيدولوردۇ، باقچالاردى آيلداردى باسب كەتەت. اوشوندى جانار توونۇن قۇسۇندۇسۇ ۋەبەر نەچە كۇنكو جاكى جۇماغا ۋەزۇلبوستون سوزۇلات. جانار توونۇن آيلانسن قاب - قارا بۇلۇت باسب كەتەت. مىندايدا اول توونۇن تەگەرگىنە كۇندۇن كوزۇ كورۇنبوى قالات، كۇندۇزدۇ تۇندون آيرا آليايت.

ۋەبەر مەزكىلدە جانار توونۇن ۋەۋستۇنون چوڭ ۋەۋرتتۇن جالىنىداي، شامالدى جارقىراب جالنى چىغات؛ چققان جالنى جانار توونۇن اوزۇن قايىناغان سۇيۇق لاۋدىن آتلغان كورسوتوت. جالاڭ اوشونۇن اوزۇغانا تۇنورۇپ تۇرغان قارا بۇلۇتتۇ جارق قىلا تۇرغان بولوت. لاۋ توونۇن قۇۇشۇ مەنەن اوزۇنا جاكى بويروگۇندوگۇ جارىغىنا جەتس مەنەن جە بولبوسو سىرتقا چىغا قۇيۇلات، ۋەبەر - اوق توونۇن بوورۇ مەنەن الدى قاراي قايىناغان لاۋ آغىب جونولوت. بۇل سۇيۇق لاۋدىن آغىشى اوتو ايسىق بولوت. جولدۇ قاتا كەزكەن تاشتاردىدا ادرىتپ جىيەرەت هام جولدۇنداغىنىن بارنى كۇيدۇرۇپ، نىم - نەمە قالىترباي تىپ - تىپىل قىل كەتەت. سوڭرا لاۋ سۇۋغاندىن كىيىن قابىق بايدا بولۇپ اول قابىق آرتىنان قاتۇ تاشقا آيلانپ كەتەت.

(2 نچى آڭكەمەنى قاراڭار).

جانار توونۇن قۇسۇندۇسۇ آتلىپ بولغون سوڭ، ۋەبەر آزغاچاقتى بۇ چىغىب جاتات، ۋەبەر - اوق كوب اەمەس آزغانا، توونۇن باشىدا كىچىنە آق بۇلۇت بولوت؛ آندا - ساندا توونۇن ۋەۋزۇنون آز - آزدان تاشتا - آتلىلات، ۋەبەر - وق بۇل - ار توونۇن بوورلورۇنا ۋەتۇشوت، جاكى قايتادان توونۇن قۇۇشۇنا ۋەتۇشۇپ كەتەت.

ۋەبەر نەچە قىلمىغا جانار توو جانىسا، آنداي جانار توونۇ اۋچكون (كۇيۇك) دەپ - اەسەب قىلىنات. ۋەبەر - اوق مىنداي اۋچكون توونۇن اىچىندە اۋنۇتۇرۇپ

بارب داغى قۇسا تۇرغاندارى بولوت. منداى تۇمۇغۇب تۇرۇب قۇسۇۇ
آبدان كۇچتۇۇ بولوت.

۶بزدن راسييدا جانارتولور سيپەردەگى كامچاتكا جارم آراندا بولوت.
(جالپى راسييا قارىتاسن قاراكارا!); آلاردى چوقچو تولور دەب آتالات;
آلاردن ايچندەگى اەڭ ببيگى كىلۇچۇب چوقچوسۇ. قابقازدا اوچكون
تولور كوب، ميسالى: قابقاز تولورۇنۇن چوقۇلارى: آلپۇرۇس. قازى بەك،
آارات تولورۇدا اوچكون تولوردۇن ۶برى دەب، امسەب قلنات.

جەر ايچندەگى ايسىقتىق. جانار تولوردۇن آتلب چققان قۇسۇندۇغا
قاراغاندا تونۇن قۇۇشۇن قۇوالاب اووزۇنا چيغا تۇرغان لاۋدن كوتورۇلگون
جەرى، قزۇۇ هام ايسق بولۇغا كەرەك، حاتتا قايناب تۇرا تۇرغان بولۇغا
تييش. باشقا جەردەدا جەردن آستى تەرەڭ بارغاندا شوندىق قيزۇۇ — ايسق
بولۇغا كەرەك ۶بر. — اوق اونۇ ۶بز بلبەييز.

قيۋالاب تەكشەرب قاراساق منداى بولو تۇرغانن كوروبۇز: جايقى
ساراتاندا جەردن اۋستۇنكۇ قاباتتارى جاننات. قشقا قاراي سالقن تارتب سۇونات;
اەگەر جەردى تەرەڭدەتەب قازا باشتاساق، ۶بر نەچە سارجان بارغاندان سوڭ
جاي مەنەن قشتن آراسندا اەچ آيرماسى جوق جەردن قاباتينا جەتەيز. جل
مالينا منداى اورۇندا جيليلق ۶بر قابلتا تۇرات. آل آندان آرى قاراي
تەرەڭدەتەب قازا بارساق، جەردن جيليلقى آرتا باشتاغىنن كوروبۇز، جەر
آستىنداغى تەرەڭ اۋڭكۇرلوردۇ قازغان خزماتچيلار شوندىغۇ ايسققاچيداباي
زييان كوروت. حاتتا كە ۶بر ميتال چيغارا تۇرغان تەرەڭ قازلغان
اۋڭكۇرلوردو ۶وتو ايسق بولۇب، ايچندە ميتالى كىوب بولسودو آدام
ايسىغينا چيداباغاندقتان تاشتالب قالغان اۋڭكۇرلورتولۇب جانات.

جەر آستىنداغى آدام قازغان اۋڭكۇردۇن اەڭ بارب تۇرغان تەرەگى
2 چاقىردى. اوشول 2 چاقىردىم. جەردن، جەر آستىنداغى جيليلق 70 غىرادىس
اەكەن.

جیلۇ بۇلاقتاردن كوزۇ. جەر آستىندا تەرەڭدەن چيغا تۇرغان بۇلاقتار
سۇسۇ جيلى جاكى ايسق بولوت: منداى بۇلاقتار تولوردۇن اورتوسۇنداغى
نۇقتۇۇ جەرلەردەن بولوت. ۶بر. — اوق كىوبۇنچو، اەڭ ايسق بۇلاقتار قۇسۇندۇ
آتيلاتۇرغان هام سۇنۇب قالغان كۇيۇن تولوردۇن آيلاناسىمان تابيلات. بۇل
تولوردۇن آترابىنداغى جەردن قاباتتارىنن آراسندا باياغىدا آتلغان قۇسۇندۇنۇن
قالنتىغى كۇل، كومۇر، آلى سۇنۇب جەتسەگەن لاۋدار بولوت. اەگەر جەر
آستىندا قۇسۇلباى قالغان لاۋ سۇۇباى آلى ايسق بولغون بولسو، اوندو مەزگل-
مەزگل منداى بۇلاق كوزدورۇنون بۇۇ — هام قايناغان سۇۇ آتلب چيغات.

منداى بۇلاقتارغا -

قايىنار بۇلاق)

دەب آتالات (10 نچى
 آڭگەمەگە قاراڭار)
 ۶بزدن راسيىادا آنداى
 قايىنار بۇلاقتار بولبويت؛
 ۶بەر- اوق قابقازدا ايسق
 بۇلاقتار بولوت. بۇلاردن
 ايچىندە سۇسۇ آز قانا
 قاينىباغان. ليىكن ايسق
 بولوت؛ منداى بۇلاقتار
 كەمچاتكە جارم آرالندادا
 كوب بولوت (امىنە
 ۶اۇچۇن): جەتى سۇدادا
 كوب، ميسالى: قارا قول
 بشبەك اوبوزدورۇندا

قايىنار بۇلاق (گەزر)

(حاتتابشەك اوبوزۇنداغى)

آراشاندى ايسق آتا دەب آتاب اولتۇرات، سەبەبى نە؟.

جەر تىتىرو. تولۇق، جەرلەردە، كەسەدە جازق - ۶تۇز جەرلەر - دا
 تىترەيت، اەچ سەبەبىسز كەنەتەن تىترەب قالات، جەر آستىنان سوققون
 سىياقتۇق بولۇپ، اوشوندون جەر سلكىنگەندە جەر آستىندا ۶بەر- نەرسەنن ۶بەر
 بىرىنە سوقتۇققانداى دۇڭكۇر وگون توبۇش كەلەت، ۶اۇپلور قوزغولۇپ،
 حاتتا اۇرابدا قالات. توولوردو جەر كوچكۇلور بولوت، جەر جاريىب
 سوڭۇنان جىمىيب بۇتۇب قالات. مندايدا آدمداردن هام آيوانداردن
 ۶اۇروپۇ اۇچۇب، امىنەن آيرىيب آرقايسىسى جانن سووغالاب بەت - بەتىنە
 كەتەت. كوبۇ قۇلاب قالغان ۶اۇيدۇن آستىندا قالب جاكى جارلغان جەردن
 جاريغىنا تۇشۇب جوغولۇپ كەتەت.

تەڭزەدەر جەگىندەگى قانداى غانا نەرسە بولسودا منداى كوتورۇلگون تەڭزەدن
 تولقۇنۇ نابت قلات. نەگە دەسەڭز سۇۇ ايلە بىنەن آشب قۇرغاققا قابىتايىت.
 ۶بەر- اوق كۇچتۇق جەر تىتىرولور سەيرەك بولوت. آل اندى آقرن-جەڭل
 تىتىرولور زىيانسز، حاتتا ادامغا بىلنبەى جىش - جىش بولو تۇرغانى دا بولوت.
 كۇن ساين حاتتا ۶بەر اورۇندا جەڭل غانا، ساغات ساين بولۇپ تۇرغانىدا بولوت.

۶ بزدن راسيادا جەردن تىتيرولورۇ قابقازدا تۇركۇستون تولورۇندا بولۇپ تۇرات. (1نچى آڭكەمەگە قاراڭار).

قابقازدا جەرد تىتيروو. (1902نچى جىلى شەماخى قالاسىدا). ماكتەب قۇلاب ياسقاندقتان 65 بالا قىرلغان.

جەرد تىتيرەگەندەن بايدا بولغون جەرد جارقنارى.

آوا.

تۇز جەرلەردىن، توولوردۇن، ۋاستۇندۇ، قىسقىسى آيلىنانى بارىدا آوا بار. آوا دەگەن جەڭل، تۇنۇق زات بولوت. ۋىزدەمدى آوا مەنەن آلابىز. آواسىز جاندۇۇ جانوارلار ھام جەردىن ۋاوسۇب چىققان اوسۇمدۇكتورۇ، كۇن كورۇب جان ساقىتاي آلبايت. جەردىن ۋاستۇنۇن بارىن چۇلغاب آلغان اوشول تۇنۇق، جەڭل زاتتى آوا (آتموسفەرا) دەب آتالات. آوانىن جەر ۋاستۇنۇن جوغورۇ قانچالق بىيىك قالسىڭدقتا تۇرغانى آنىق بەلگىلەۋۇ امەس. اوشونىدۇدا 200 جاكى 300 چاقىرم بارغو دەب چامالانغاندار بار.

آوانى جەڭل زات دەدك، اوشونىدۇدا، آوانىن ۋاوزۇنو لايىق سالماغى بار. اوشونىدۇقتان آوانىن ۋاستۇنكىۇ قاباتتارى آستىڭقى قاباتتارنى قىسىب سالماغى مەنەن باسات. اوشون ۋاۇچۇن آوانىن ۋاستۇنكىۇ قاباتتارىنا قاراغاندا آستىڭقى قاباتتارى قىسىنقى - قويۇۇ كەلەت. جەردەن 10 چاقىرم بىيىكتەگى آوا ۋاوتو سۇيۇق بولوت. آنداي اورۇندا آدام تىرىچىلىك قىلىپ تۇرا آلبايت.

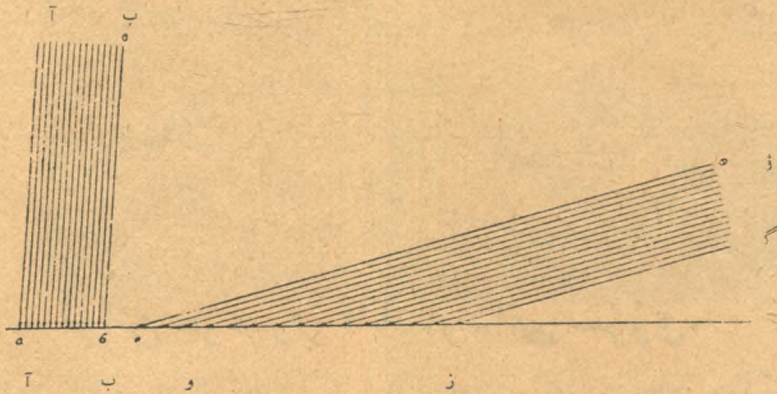
آوانىن جوغورقۇ قاباتتارىنداغى سۇۇق.

بىيىك، توونۇن باشىنا چىققاندا باشتارىندا، اەزەل كەتەيتۇرغان موڭگۇلور بولوت. اوشول توونۇن موڭگۇلۇۇ جەرلەرىندە جايقىى چلدەدە - داغى كوب وقت بوروشو، سۇۇق بولۇب، تۇڭكۇسۇن آياز بولوت. آيرى پۇلان مىنىب آوادا اۇچقانداردا اوشونىدۇى آيات. جوغورۇ كوتورۇلگون ساين آوا سۇۇق بولۇبەرەت دەب؛ اويدوغۇ ۋتۇز جەردە قايناغان ايسىق بولۇب جاتقاندا 5-6 چاقىرم جەردىن ۋاستۇندوگۇ بىيىكتە، (مەيلى توومەيلى جازق - تۇز جەردىن ۋاستۇ بولسۇن) چىقالغان آياز بولوت.

آوا قانتىب جىلىنات. آوانى جىلىنماغى كۇن مەنەن بايلانشقان، ۋىر - اوق آوا آرقىلى اوتسكون كۇن آوانى جارماتلدۇۇ جىلىتسايت. (بىۇل نەلىكتەن؟) چىنىدا كوبۇنچو آوا جەردەن جىلىنات، جەردى كۇندۇن كوزۇ جىلىتات، اوشونىدۇقتان آوانىن جەرگە جاقىن قاباتى ۋاستۇنكىۇ قاباتتارىنان جىلۇۇ بولوت. كۇن آسماندا جوغورۇ تۇرغان ساين، جەردى كۇچتۇرۇك جىلىتات، اول جەردەن بارب آوا كۇچتۇرۇك جىلىنات. كۇندۇن كوزۇ ادرتەلى - كەچكە قاراغاندا ناق ۋنۇش واقتا آبدان قاتۇۇ قىزدىرات، قش كۇنۇنون جايقىى چلدەدە قاتۇ ايسىتە نەگە آنداي؟)

كۇن جەر مەنەن سۇۋنۇ ۋەبر قالىتا جىلىتبايت، سۇۋدان كورو جەردى تەزرەك جىلىتات؛ ۋەبر- اوق جەر تەز جىلىنپ تەز سۇۋنات. مۇنۇ جازدن كۇنۇ تەگزدن جاكى كولدۇن جاقاسىنان آبايلا، بايقوغو بولوت. كۇندۇز جاقاداغى قۇمدار اب- ايسق بولوت، جاننداغى سۇۋ قوگۇر سالقن بولوت؛ كەچ كىرگەندە سۇۋدان قۇم سالقن بولوت.

جەر اۇستۇندوگۇ آوادا شول سىياقتۇ بولوت - كۇندۇز سۇۋ اۇستۇندوگۇ آوا جەر اۇستۇندوگۇ آوادان سالقن بولۇپ، ۋەتۇندو سۇۋ اۇستۇندوگۇ آوا جەر اۇستۇندوگۇ آوادان جىلۇ بولوت.

تال تۇشتوگۇ كۇندۇن كوزدورۇ (آ، ب) كىچىگىنەغانا تۇشكون اوردۇن جارق قىل جىلىتپ تۇرات (آ، ب) بۇلار كۇندۇن كوزۇ- نون ۋەبر تەگىز قانا چىققان شوولا، (ۋ، گ) باتىب بارا جاتقان كۇندۇن كوزدورۇ تۇشكون اوردۇنان ۋەبر قانچالق جەرگە چاچراب جىلىپ كەتكەن (ۋ، گ)، شوندىقتان ناچار جىلىتات.

اورتوچو جىلۇلۇق، آوا قانچالق ايسىغانن جاكى سۇۋنغانن آنىق ۋەبلۇ ۋە اۋچۇن آنىن جىلۇلۇغۇن ۋە اولچوويت؛ اولچوگوندى قولدونو تۇرغان قۇرال- غىرادىستى (تەرمومەتر) كۇنگو قويىوى، كولوكوگو قويوت آنتىسە آيلاناداغى آوادان كوبروك آشب كەتەت. آوانن جىلۇلۇغۇ ۋەبر قالىتا تۇربايت: ۋەرتەلى- كەچتەن تال ۋەتۇشتۇن ايسىلىقى آرتىغراق (جاغنى آوا جىلۇلۇق) بولوت. كۇندۇن اورتوچو جىلۇلۇغۇن ۋەبلۇ ۋە اۋچۇن بۇلان قلات: كۇندۇن جىلۇلۇغۇن ۋە اۋچ مارتەبە ۋە اولچوب، ۋە اۋچووندى جازب آلات. تاك ۋەرتەك ۋە ساغات 7- دە، كۇندۇزگۇ ساغات 1- دە جانادا كەچكى ساغات 9- دا، اوشوندى چىققان ۋەسەبتەردى قوشقوندىن چىققان ۋەسەبتى 3- كو ۋەبولوت.

مىسال: تاڭامەتكە ساغات 7-دە... 15⁰ 75: 3 $\frac{0}{25}$ مېنا امەسەب اوشول
 كوندۇز ساغات 1-دە... 35⁰ كۇندۇن اورتوچو جيلۇلۇغۇن جاكى
 كەچكى ساغات 9-دا... 25⁰ ۶بۇتۇن كۇنۇ-تۇندۇن اورتو
 جامىسى 75⁰ جيلۇلۇغۇ بولوت.

۶بىر كۇندۇن آنا اوشول كورسوتۇلگون ساغاتتارندا سيلەر ءاوزدورۇڭ
 جيلۇلۇقتۇ ءاولچوگور. ۶بىر آيدىن هام ۶بىر جلدن اورتوچو جيلۇلۇغۇن قانداى
 بلۇگو بولوت؟ اوشونۇ آيتقىلا

اورتوچو جيلۇلۇق. آر جەردەگى جيلۇنۇن اورتوچو جيلۇلۇغۇن ۶بىلەب،
 قاي جەردە جيلۇلۇق. قاي جەردە سۇۇغراق، آلاردن آراسندا، آيتۇغا بولوت،
 قانچا غيرادس آيرماسى بار. مىسالى: سەلسيپىدىن ءاولچوسۇ مەنەن تاشكەندە
 اورتوچو جيلۇلۇق؟ آلمايدا؟، اورۇنبوردو؟.

آواداغى سۇۇنۇن، بۇۇنۇن هام چقتىن بايدا بولۇشۇ.
 تەگزدەر، كولدور هام ءاوزوندوردوگۇ سۇۇلار الغى سولۇدا بولوت؛
 اوشوندۇقتان آوادا الغى سۇۇنۇن بۇۇ سۇ بولوت؛ ۶بىز آل بۇۇنۇ بايقاي
 آلبايىز، نەگە دەسەگىز؛ آوا شەكلدۇ تۇنۇق، كوزگو كورۇنبويت. اوشوندۇقتان
 آوادا سۇۇنۇن بۇۇ كوب بولسو، آنداى آوانى ايمدۇۇ، آز بولسو، قۇرغاق
 دەب آيتلات.

جايقى چلدەدە بۇلۇتسۇز آچق قوگۇر سالقن ءتۇندو، جەر اۇستۇندو
 سۇۇنۇن تازا تامچىلارينا قۇرالغان ايمدار بايدا بولۇب قالات، آنا اوشونۇ
 چق دەيت. چق آوادا جۇرگون سۇۇنۇن بۇۇلارى اەكەن. ۶بىر-
 اوق چق نە سەبەبتەن ءتۇندو-غانا بايدا بولوت؟-سەبەبى: سالقن آوا جيلۇ آواداى
 امەس سۇۇنۇن بۇۇسۇن ءاوزۇنۇن ايچندە تىتاب تۇرا آلبايت: منا اوشوندۇقتان
 ءتۇن بولغوندى ايمدۇۇ آواسالقينا يغان سولك، ايچندەگى سۇۇنۇن بۇۇلارى جيبىل
 تامچى بولۇب آيلاناتتا، تىگى چق اۇشۇ تامچىلاردان قۇرالات. ءتۇن آياز
 بولسو. چقتىن اوردۇنا قيروو بايدا بولوت (نە سەبەبتەن كەدە ءاويدۇن
 تەرەزەلەرنەدە چق بولوت؟).

تۇمان. ايمدۇۇ آوا سالقنداغاندا چقتان باشقا، داغىدا تۇمان دەگەن
 بايدا بولوت. تۇمان كوبۇنچو آوا آراسندا سۇۇنۇن بۇۇكوب بولغون باتتاقۇۇ
 (بلقلداق) جەردن ءاۇستۇندو كوب بولوت. تۇمان تولۇب جاتقان كچكەنە
 سۇۇنۇن تامچىلارينا بايدا بولوت؛ بۇل تامچىلاردن آر قايسىسىن كورسوتو
 تۇرغان آساب، توپچۇنۇ توودوى قليب چوگويتۇب كورسوتو تۇرغان ءدۇرۇبۇ
 آرقىلى غانا كورۇگو مۇمكۇن؛ آلاردن ءاوزۇ كىچينە هام جەكل بولوت، آوادا

چاڭ شەكلدۇۇ بولۇپ اۇچۇب جۇروت. چق سىياقتۇۇ، تۇمانداغى ءتۇندو بايدا بولوت (نە سەبەبتەن؟) كۇن كوتورۇلۇب چققاندان سوڭ، تۇمان بۇۇغا آيلانب جوق بولۇب كەتەن (نە سەبەبتەن؟)

بۇلۇت. ايمدۇۇ آوا جەر ءۇستۇنون كوتورۇلۇب جوغورۇ بارغاندا كىين، سالقىنايب، اوشوندون بۇلۇت بايدا بولوت. بۇلۇتداغى تۇمان سىياقتۇۇ آوادا

ءۇچۇب جۇرگون، تولۇب جاتقان سۇۇنۇن بۇرتۇكتورۇنون بايدا بولوت. بۇلۇت قالىڭدانب قويۇلغاندا ايچىندە. گى سۇۇ بۇرتۇكتورۇ ءبر- بىرىنە قوشۇلۇب چوڭ - چوڭ تامچىلار بايدا بولوت؛ اولار چوڭوغيون سوڭ سالماقتانب، آوانى يىچىندە تۇرا- آلباى جامغر بولۇب جەرگە جاليت. ءاوتو سۇۇق بولسو، جامغر اوردۇنا قار بولۇب ءتۇشوت.

قاردن بۇواقتارى.

جامغر جاكى قارجاى تۇرغان بۇلۇتتار جەر ءۇستۇنون آنچالق بىيىكتە بولبوستون، آوادا سوزۇب جۇروت (جەر ءۇستۇنون، ءبر چاقىردان اەكى چاقىرم چاماسى بىيىكتە)، اەڭ آرتتا تۇرا تۇرغان اق بۇلۇت جەردەن 10 چاقىرم كەدە 15 چاقىرم بىيىكتە بولوت، اق بولۇتتا قاردن بۇواقتارى بولوت، سۇۇ بولبويت.

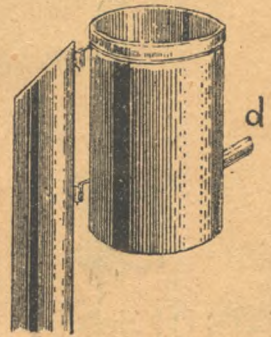

جامغر بۇلۇتتارى، قاتار بۇلۇتتار، قاباتتۇ بۇلۇتتار، اق بۇلۇتتار.

كۈندۈن رايىنا بۇلۇتتاردىن آسارى ۋە اوتو كۇچتۇۇ، آلاردىن جامغر جاكى قارجا باغان مەنەن دا- آسماندا بۇلۇت تۇرباي آوا آچق بولغونىدو، كۈندۈن رايىدا آچق بولوت، آسماندى بۇلۇت قابتاب بۇركوك بولسو، كۈندۈن دا رايى بۇزۇلۇپ قاباغى بۇركونو، تۇنورۇب تۇرات. جازدىن كۈندورۇندو، كۈن آچق بولسو، ايسق بولوت، بۇلۇتتاب، بۇركوك بولسو، كۈن سالقن بولوت. آچق ۋە تۇن، بۇلۇتتۇۇ ۋە تۇندون سالقن بولوت. آسماندى قابتابغان بۇلۇتتار، كۈندۈز كۈن ايسقتا، ۋە بولۇۇ قورودوى سايالۇۇ بولۇپ كۈندۈز ايسقتان، تۇنكۇسۇن سۇقتان ساقايت. قش كۈندورۇندو كۈندۈن بۇركوكۇ آچق كۈندون جيلۇ بولوت (تۇندو- دا ھام كۈندۈزۈندو- دا) اوشو سيباقتۇ ۋە بوسۇ جابق قوروو آچق قوروودون جيلۇ بولوت.

جامغر ۋە اولچوو. چق، قيروو، بۇواق، جامغر، قار، موندۇردۇن بارى الغى آوا جان- چاچىنى دەب آتالات، سەبەبى: آلاردىن باريدا آوادان ۋە تۇشوت.

جان- چاچن قاي جەردە كوب، قاي جەردە آز بولو تۇرغانن ۋە بلۇ ۋە لۇچۇن جاسالغان ۋە از آلدينا قۇرالى بار، اوشونۇ مەنەن ۋە اولچوب بلەت، اول قۇرالدىن ۋە تۇرۇ چەلەك شەكلدۇۇ بولوت؛ بۇل قۇرالدى جامغر ۋە اولچوو دەب آتالات.

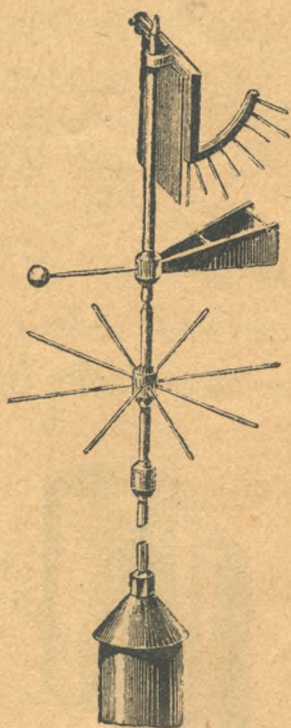

جامغر ۋە اولچوو، d- سۇۇ توگو تۇرغان تەشىكى.

ۋە اولچوونۇ آچق جەرگە قويوت، جامغر جالغاندان كىيىن آلب قانچا سۇۇ جيبيلغان كوروت (اگەر قار جاسا، اونۇ ادرىگەن سوڭ ۋە اولچويت) جامغر ۋە اولچوونۇن ايچىنە جيبيلغان سۇۇنۇ ۋە اولچوب چققان اسەبن جازب آلب، سۇۇسۇن توگۇب تاشتاپ جامغر ۋە اولچووچتۇ قايتادان اوردۇنا قويوت، ۋەر آي جاكى ۋەر جل اوتكون سوڭ اسەبنە يت: اگەردە اوشول جامغر ۋە اولچووچتۇن ايچىندە، ميسالى، ۋەر آي جاكى ۋەر جل ايچىندە بولغون جان- چاچىندان تۇشكون سۇۇنۇن بارى ساققالغان بولسو، جامغر ۋە اولچوو سۇۇنۇن ايچىندە سۇۇنۇن قانداي قاباتى (اونۇ مەنەن قاتار جەردە- دا) بولور اەلە.

جامغر ۋە اولچوونۇ تۇردۇۇ اورۇنغا قويۇب جان- چاچن قاي جەردە كوب، قاي جەردە آز بولورۇن ۋە بلۇۇ مۇمكۇن. اوشوندوى جول مەنەن لەنن گىرات

مەنەن ماسكوودو جيلينا 50 سانتي مەتر، آل اەندى آستارخاندا 15 قانا سانتي مەتر، چاماسندا جان - چاچن تۇشكونۇن بىلب اولتۇرات. جەل. آوانن تىچ تۇرۇشۇ ءوتو سەيرەك بولوت. كىوبۇنچو آوا جەر بەتئە كىوب قوزغولوت؛ آوانن مىندى قوزغولۇشۇن جەل دەب آتالات.

جەلدىن بەتن جەلكىدەك آرقىلى بلەت؛ جەل بەتن بلەردە جەلكىدەكنى آيلانداغى ءاۋى، آغاچ ھام تامداردان اوبىچا آچق جەرگە آب بارب قىيوت. جەلدىن اشقىرىغى چارئاراپتىن، قاياغىنا سوغوت، اوشونۇ قاراتب قىيوت؛ اەگەردە ءتۇن جاققان سوقسو، ءتۇن جاق، اەگەردە كۇن چىغىستان سوقسو، كۇن چىغىش جاققان دەب آتالات.

جەلدىن كۇچ - قۇواتى آوانن قوزغولۇونا قاراي بولوت؛ جەل كۇچتۇۇ بولغوندى، آوانن ءجۇرۇۇ تاشىتۇرغان اوت آرابانن جۇرۇشۇندى بولوت (بىر سەكۇنتتو 10 مەتر جاكى بىر ساغاندا 35 چاقىردى ءجۇروت)، آل اەندى دىوبۇل بولغوندى جاغنى جەلدىن آبدان كۇچتۇ بولغون كەزىدە، آناۋ قادىرەسە، جەلدىن بىر قانچا مارتە بە باچم قوزغولوت (سائىنا 200 چاقىرغا چەين). ءاوسۇب تۇرغان جىغاچتار قاشاتتار، ءدوبولور، تىولور آوانن سوغۇشۇن بىگوب تىوسقىول بولوت، شوندىقتان قۇرغاققاندا تەكز، كول اۇستۇندى جەل كۇچتۇرۇك سوغوت. جانادا آوانن تومونكىۇ قاباتىنان جوغورقۇ قاباتتاردا الدام قوزغولوت. (1)

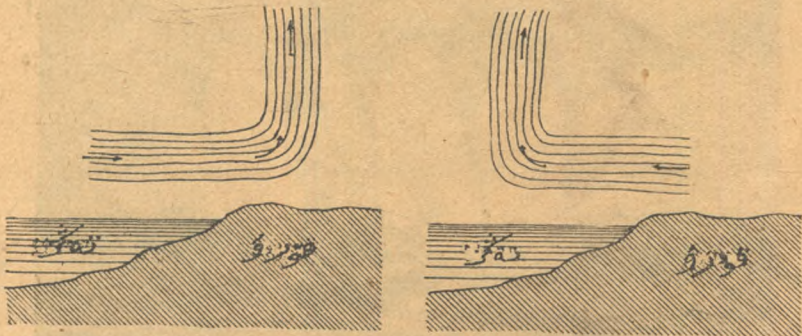
آوادا جەلدىن باشقادا جوغورۇ - ءتومون قوزغولۇشتار بولۇب تۇرات. بۇل قوزغولۇشتاردى آدام آنچالق بايقاى آلباسادا، كۇندۇن رايىنا كىوب آسەرى تىبەت. جەردەن آبدان ايسب كوتورۇلگىون، جەكك آوا جوغورۇ قاراي چىغات؛ آندان بارب

جەلكىدەك (آ) قاكلىر
 تاقتاي؛ (ب) جەلدىن كۇچۇن
 كورسوتوت؛ جەل جوقىو،
 تاقتاي سالىبىراب تۇشۇب تۇرات
 جەل كۇچتۇ بولسو، تاقتاي
 چالقالاب كەتەت.

(1) جىر بەتئە جەل آقرن سوغۇب تۇرغاندا، آوانن تۇبۇرۇ تۇرغانا واقتىدا كىوب جەرگە اۇچا تۇرغانى اوشىل.

بۆلۈت بايدا بولوت (نە سەبەبتەن؛) جوغورقۇ بىيىككە بارغان سوڭ، آوا تۇش - تۇشقا قاراپ كەتەت؛ اول وقتا جەر اۋستۇندو منداى بولوت: جوغورۇ كوتورۇلۇب كەتكەن آوانن اوردۇنا. آيلانادان جاڭى آوا كەلەت؛ منا اۋشۇنداى، جون مەنەن جەر جۇزۇندو جەل بايدا بولوت. سالقىنياغان جەردە آوا ءتومون ءتۇشوت، جانادا منداى وقتا كۇندۇن رايى آچق بولوت.

تەڭز قلاسنداغى جەلدەر. جىايى چىلدەدە ايسىق لۇپ، بولغون كۇندوردو تەڭزدن جاقاسندا تەڭزدەن جەككە قاراي سىالقن سارى سرغاق سوغۇب تۇرات. كەچكە مال اول سرغاق توقتولۇب، سىيرتتان تەڭزگە قاراي سوغوت. مۇنۇن مانىسى منداى:

قلاداغى تۇنسۇ جەل

قلاداغى كۇندۇزگۇ جەل

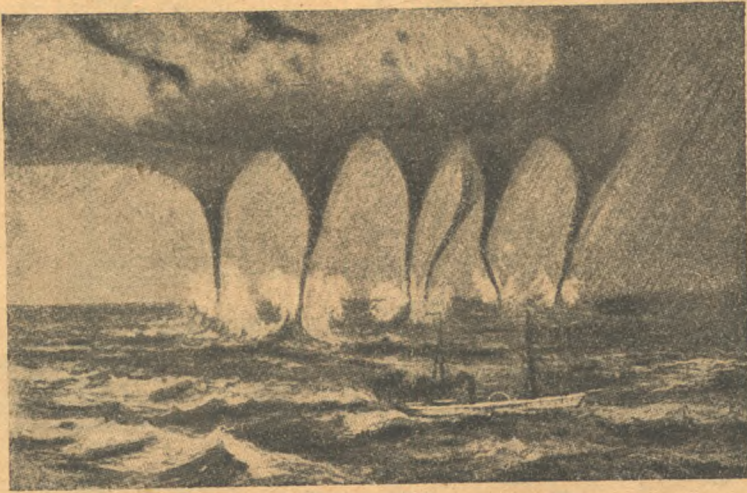
كۇندۇز قۇرغاقتاغى آوا آبدان ايسب جوغورۇ قاراي كوتورۇلوت، آنن اوردۇنا تەڭزدەن باشقا آوا كەلەت. تۇنسۇسۇن مۇنۇن تەسكەرىسى بولوت (دەمىنە بولوت اوشونۇ ءاوزۇگور آيتقىلاچى؛). ءاۋى ايچىندەگى آوانن آرى بەرى تولقۇغانن بايقوغو بولوبۇ؟ اەگەردە جىلۇۇ ءبولمۇدون سۇۇق بولمۇگو چىغا تۇرغان اەشكىتى آچسا، آوا قانداى قوزغولور اەلە؟

قۇيۇن ھام دوبۇل. قاي ەبر وقتا آوا جوغورۇ تاراي باپ-بات كوتورۇلۇب، ءاوزۇ مەنەن برگە قۇم؛ توپۇراق ھام جەر اۋستۇندوگۇ قۇۇ ءچو-بتوردۇ ءاۋىرۇب جوغورۇ كوتورۇلوت، منداى تىك اۋستۇن شەكلدۇۇ ءاۋىرۇلۇب كوتورۇلگون آوانى قۇيۇن دەب آتالات. قۇيۇن كوبۇنچو جايى ايسقتا جەر اۋستۇندوگۇ آوانن ايسب جوغورۇ قاراي كوتورۇلگونۇنون بولوت.

كۇچتۇۇ قۇيۇندار تام اۋىلوردۇن ءتوبوسۇن قوڭتورۇب، كىيز اۋىلوردۇ اۋچۇرۇب، ءتۇبتۇۇ جىغاچتاردى ءتۇبۇ مەنەن اومقورۇب قىراتب كەتكەن كۇندورۇ بولوت. منداى قاتۇ كۇچۇ بار قۇيۇندار جىغاچتۇۇ جەردى آراب

ءجۇرسو جولۇنداغى چيغاچتاردى قيراتب جول سالب كەتەت. منا بوو اوقشوغون
اەڭ كۇچتۇۇ قۇيۇندۇ ءاۋيۇرمودەيت.

تەڭز ءاۋستۇندو منداى قۇيۇن بايدا بولسو، سۇۇنۇ ءوزۇ مەنەن برگە
اۇچۇرۇب تامچىلارغا ءبولۇب. جوغورۇ آلب كەتەت؛ اوشوندوى قۇيۇن
كوتورگون سۇۇ - كوتورۇلگون سۇۇ اۋستۇنۇ سىياقتۇ كورۇنوت، منا منداى
تەڭزدەگى قۇيۇندۇ تەڭز قۇيۇنۇ جاكى تەڭز اۋيۇرموسۇ دەيت. سۇۇ
قۇيۇنۇ جولۇنان قايق جاكى كيچينە كەمەلەر كەزبىكسە باچم قوزغولوت.

تەڭز ءاۋستۇندوگۇ دوبۇلدار؟

جاكى ءبر جايغىنان اەكنىچى جايغىنا آيداب قابتاب تولتۇرۇب كەتەب. منداى
كۇچتۇۇ دوبۇلدار قۇرۇدا داغى بولوت، ءبر - اوق سۇۇ اەمەس قۇمدان،
توپۇراقتان بولوت.

اەنى جايلىب ءبر قانچالاق جەردى قابتانغان اۋلكون كۇچتۇۇ قۇيۇنداردى
(اەنى هام اۋزۇنۇ اون جاكى ءجۇز چاقىرماغا جايانغان)، دوبۇل دەب آنايت.
دوبۇلدۇن اورتوسۇنان كوب آوا جوغورۇ كوتورۇلۇب، سالتىنبايغان سوڭ
قارابۇلۇت بايدا بولوت، اوشول قارا بۇلۇتتان كۇن كۇركۇرۇپ چاغلىغان
ءتۇشۇب جامغر جاييت. كوتورۇلگون آوانن اوردۇنا، دوبۇلدۇن اورتوسۇنا
جان جاققان آبدان كۇچتۇۇ جەلدەر اۋمتۇلات، بۇل جەلدەر آبدان كۇچتۇۇ
بولوت، جولۇنداغى كەزكەلگەن نەرسەلەردن بارن قيراتات، قىاى واقتا
قالالاردى دا چوق قاب جيپەرەت.

جەلدەر ھام توولوردوغۇ جان چاچندار.

جەلدەر بىيىك توولورغو جەتكەن سوڭ چاچىلپ، توولوردۇن بوورلورۇن قۇوالاب جوغورۇ قاراي كوتورۇلوت. شول جەلدەردەن آڭغارلاردن ءاۋستۇندو قالقب جۇرو تۇرغان ھام توونۇن باشتارندا تۇرا تۇرغان بۇلۇتتار بايدا بولوت؛ آنان اوشول بولۇتتاردان جامغر، جاكى قار جاليت. جەلدەر توونۇ آشب آرى قاراي شول بويۇ مەنەن كەتە بەرەت. ەبر- اوق منداى توودون اوتكون جەلدەر قۇرغاق بولوت. آلاردان جان چاچن جەرگە ءتۇشبويت. ەبزدن قابقازدا كوبۇنچو قارا تەگزدەن كۇن باتش جەلدەرى سوغوت؛ اوشوندۇقتان قابقازدن كۇن باتش جاغندا جان چاچن كوب بولوت. آل كۇن چيغش جاغندا آز (باتۇمدا 240 سانتىمەتر، آل ادى باكۇدو اون ادسە آز) بولوت.

تەگىز.

راسىيانن قارىتاسن قاراساق ادى جاغىنان چۇلغاب آلغان دارىيا- لاردى كوروبۇز. تەمر قازقتا اوزۇندۇغۇ ەبر ادچە مڭ چاقرم سوزۇلغان، ءتۇن مۇزدارىياسى

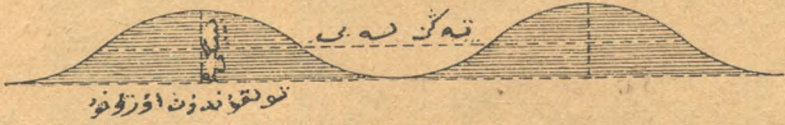
توو باشندا جان چاچندن بايدا بولۇشۇ.

بار، جانادا آغا مىنا بۇ تەگزدەر تالاندى بولوت: آق ھام قىزل تەگزدەر. كۇن چيغشتا راسىدن كوب جەرن جەەكتەگەن چوڭ دارىيالار بار، بوو بەرىنيكۇپ، اۇخۇت ھام چاپۇن تەكىزدەرى جاتات. راسىدن كۇن باتىشىندا (اۇشۇ بەتتەگى آۋرۇيا قارىتاسن قاراگىزدار) ءاۋچۇنچۇ دارىيا اتلاندىق بار؛ بوو: بالتىق، قارا تەگىز ھام آزوۋ تەگزدەرى جاتات.

قارىتاغا قاراب، بۇل دارىياغا داغى قانداى تەگزدەر جاتات، جاتتاب آلىكار. آتلاتتىق دارىياسى ءتۇن جاق مۇزدارىياسى مەنەن قوشۇلغان، آل موزدارىياسى كۇن چيغشتاغى چوڭ دارىيا مەنەن تۇتاشقان؛ تەگزدەر دارىيالاردن ەبر بولۇمۇقانا؛ جاگىز- قانا كەسبى تەگىزى، جاناداغى آرال تەگىزى ادچ ەبر دارىيا مەنەن قوشۇلبايت، جالغاشى جوق؛ چىيندا بۇلار تەگىز ادەس اۋلكون تۇزدۇ كولدور- قانا، چوگدۇغۇنا قاراب ادەلە تەگىز دەب جۇرگوندورۇ بولبوسو. كەسبى تەگىزىنن ءتۇبۇنۇن چۇگقۇردۇغۇ قارا تەگزدەن 12 سارجان جاماسى ءتومون بولوت.

سۇۇداغى اۇواق - تەەك اوسۇمدۇكتور، تەەكز سۇۇسۇنداغى كوزگو كورۇنبويتۇرغان اۇواق - تەەك آيوانداردان، بالقتاردان، سۇۇنۇن جاشل، قيزل، آق هام باشقا ءتۇزدورۇ بايدا بولوت.

جیلۇۇ تەەكزدەردە، ميسالى، ءبزدن قارا تەەكزدە ءتۇندو جارق بولوت: تەەكزدن قارا كغيدا آيرقچا سۇۇ قوزغولۇب تولقۇغان واقتا، جارق بولوت: كەمەنن تۇمشۇغۇ سۇۇنۇنۇ جارغان جەرىنەن، سۇۇ اەككىگە جاريلب اەكى اوتتۇن سيزيغى بايدا بولوت، بۇل سيزقتار كەمەنن اەكى جاغينان، آندان كەمەنن آرت جاغندا اۇزۇن ءسوزۇلغان جارق، سۇۇنۇن قووسۇن جاسايت، بۇل جارق تەەكزدە كى ءاوزدورۇ جارق بولو تۇرغان اۇواق - تەەك آيوانداردان بايدا بولوت.

تولقۇندار.

تولقۇندار. تەەكز سۇۇسۇ جەلدەر سەبەبتۇ الغى تولقونداپ تۇرات، جانادا تەەكزدە، ءاوزوندون دا، كولدون دا، قانچالق كوب بولوت. تەەكز اەندۇۇ هام تەرەك بولغون ساين، تولقۇنۇدا كوب بولوت. بالثق تەەكيزندە دوبۇل بولغون كەزدە تولقۇغان سۇۇنۇن بىيىكتيگى 2 سارجانغا چاقتى كوتورۇلوت، داربييالاردا 5، قاي واقتا 7 سارجانغا كوتورۇلو تۇرغان كۇندورۇ بار. آبدان چو كەمەلەردى تەەكز تولقۇندارى چايقاتات.

قارا تەەكزدە قشتن كۇنكۇ دوبۇل. تولقۇنداردن اۇستۇندو كۇ كوبۇكتۇۇ جالدار، مۇز بولغون كەمەنن تيرەكتەرى.

تەڭزىدىن تولقۇندارى جايىاق جەككە بارغان كەزدە، توڭكورۇلۇپ كەتەت؛ شول توڭكورۇلگون سۇ شارداب، كۇرۇلدوب الگەرى قاراي اومتۇلۇپ، سۇنۇن جەكتەرن جايىاب كەتەت؛ آندان كىين آقرداب بارب قايتا تارتىلپ كەتەت. آرتىداغى جاڭى تولقۇن جەتكىچە. تولقۇندار بىيىك جەككە كەلپ تىيىگەندە، قاتۇ كەلگەن كۇ مەنەن سوغوت، سوققونىدو سۇ-آسماندى كوزدوى چاچىراب كوتورۇلوت (كەدە 20 سارجانغا چەين). تولقۇندۇن جەككە سوغۇلغانن (مەيلى جەك بىيىك جاكى چاپىز بولسۇن) شاربلداق دەب آتالات. شارپلداقتن كۇچۇ زور بولوت؛ دوپۇل بولغونىدو تولقۇندار قانچا مڭ بۇت اوور تاشتاردى كومولوتۇپ جىبەرە تۇرغانىدا بولوت؛ بىيىك جەككە جەل آيداب كەلگەن كەمەلەر، تولقۇنداردن سوققون كۇچۇ مەنەن جەككەكى آسقاغا، كەمەلەر بت-چىتى چىغىب جارىلپ-جارىلپ كەتە تۇرغان واقتىسىدا بولوت.

جەل باسىلپ تىنغاندان كىيندا تەڭزىدىن تولقۇغانى باسلىماي تولقۇپ تۇرات، مىنداي تولقۇن جانسىز تولقۇن دەب آتالات.

تەڭزىدە جەلدىن بەتى ۶بر اڭغاي ۶بر جاقتان سوغۇپ تۇرسا، آقرن-آقرن سۇنۇن اۇستۇنكو قاباتن ۶اوزۇمەنەن برگە آلب كەتەت؛ جەلدىن سوڭۇنان آقرداب جىلجىب جۇروت، شونۇمەنەن تەڭزىدە آغىن بايدا بولوت، قاچان جەل باسىلپ توقتوسو، آل آغىندا توقتولوت.

جالاڭ تەكز بەتىنەن تەڭزى بۇلۇڭۇنا سوققون جەل، بۇلۇڭقا سۇنۇن آيداب كەلپ تولتۇرات، اوشون ۶اۋچۇن بۇلۇڭدۇن سۇسۇ كوتورۇلوت. سۇ جاتاغىنان آشب، قىلانى قابىتايت. كۇن باتىشتان كۇچتۇ جەلدەر سوققتون كەزدە، فن بۇلۇڭۇندا اوشوندى كوب بولوت؛ نىۋانن جەگىندەگى سۇ ۶بر سارجان بىيىككە چەين كوتورۇلۇپ، لەنن گراتدا تاشقىندار بولۇپ تۇرات.

تاشۇ ھام تارتىلۇۇ. ۶بر كۇنۇ - ۶تۇندو (۶بر كۇندو) تەكز سۇسۇ آقرداب اەكى مارتەبە كوتورۇلۇپ، اەكى رەت آقرداب ۶تومون ۶تۇشوت، 6 ساغات 12 مىنوت ايجىندە سۇ كوتورۇلۇپ، قىلانى قابىتاب كەتەت؛ بۇل تاشۇ كەلەر 6 ساغات 12 مىنوتتو سۇ ۶تومون ۶تۇشۇپ، قايتا تارتىلات؛ بۇل تارتىلۇۇ، تاشۇ ھام تارتىلۇۇ ۶اوزۇنچو ۶تارتىب مەنەن بولوت، كۇندۇن رايى قانداى بولسودا بارى ۶بر، بولو بەرەت؛ جەلدەردن قىلارى آلاردى جە-آبدان كۇچويتوت، جاكى باسايتات. آرتەڭزىدىن تاشۇسۇ آر ۶تۇردۇ بولوت. قارا تەڭزىمەنەن بالتىق تەڭزىدە تاشۇ ۶اوتو ناچار، اوشوندىقتان اونۇ

بايقوو آبدان قيين؛ آق تەگزەدە تاشۇۇ بر سارجانغا جەتەت. قسقاسى، تاشۇۇ
ھام تارتيلۇۇ دارييلاردن قلاسندا ھام آچق تەگزەردن، جاغنى دارييلار
مەنەن تۇتاشقان تەگزەردن قلالارندا كۇچتۇۇ بولوت.

آتلاتق داريياسينن قلاسنداغى تاشۇۇ (ايسكانديناۋيا جارم آرالندا)

تارتيلۇۇ (اوشول اورۇندون ءاوزۇندو)

قىرىمدىن تۇشتۇك جەەگىنەن بايقووغو بولوت. جابس جەەكتە مىسالى، ريغا بۇلۇگۇندا، تەگىز تايز كەلەت اوشوندىن بايقووغو بولوت.

بىيىك قىلالاردى تەگىزدىن سۇسۇ آردايم جەب جو بۇۇدا بولوت، آيرىچا كۇچتۇۇ جەل هام دو بۇل بولغوندىو سۇۇنۇن تولقۇنۇ تەگىز تۇبۇندو جاتقان تاشتاردى، قۇمداردى، قابرىچاقتاردى تومقورۇب، سۇۇ مەنەن بىرگە آلب كەلب قىلانن جارينا سوققونۇقتان جاردى بۇزۇب، قىراتات. آستىن سۇۇ جەب كىوبوك قىلب تاشتاغان قىلانن جارلارى تومقورۇلۇب سۇۇغا قۇلاب تۇشوت؛ قۇم مەنەن ايلانن سۇۇ آغىنى مەنەن بىرگە آغىزب آلب كەتەت. دا، قالغان تاشتارن تولقۇندار مۇلجۇب جەب، آقرن-آقرن اۇواقتاب، اۇواتات.

كەسى تەگىزىنن بىيىك قىلاسىنن تومقورۇلۇب قۇلاغانى.
(ماگىشتاق جارم آراندا).

جەەكتەگى توپۇراقتار بوشوگ توو جنسىنن توپۇراغىنان بولسو، تەز جو بۇلات. تەگىز مىنداي اورۇنداردا آقرن-آقرن جەى-جەى قۇرغاق جەرگە كىرب كەتسكەنىنەن بۇلۇگۇدار بايدا بولوت. آل جەەكتەز قاتۇو بولسو، جو بۇلۇو چامالى هام قاشاگ بولوت، آنداي اورۇنداردا جارم آرالدار، تاشتۇو آرالدار هام سۇۇ آستىندا تاشتار بولۇب قالا بەرەت.

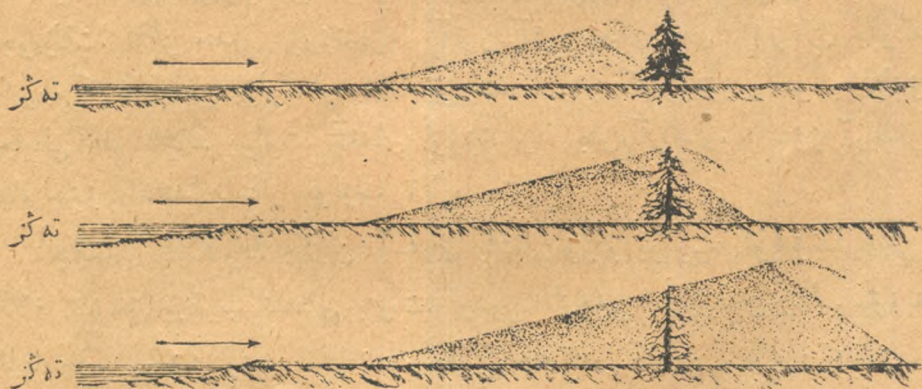
جايپاق قىلالاردا تەگىزدىن آسەرى باشقا تۇردو بولوت: تولقۇندارايلىغى قىلاغا قۇمدۇ چىغارب تاشتاى بەرەت. اوشون اۇچۇن بىر-بىردەن جىنالب سۇۇنۇ قايتا چەگىدىرەت؛ اوشون - اەتەب جابس جەەكتەر آقرن - آقرن اوسۇب چوگوبوت.

فن بۇلۇڭنۇن جايپاق قۇمدۇۇ قلاسندا تولقۇنداردن سوقموسۇ (سەستىرە-
رەتسكى قالاسىنا جاقن). آرتندا كىچىنەكەى قۇم ءدوڭۇ؛ اوڭقو قاراي جىغاچ
چىغىب كەتكەن قۇم ءدوبولورۇ.

تەڭزەدەن بايدا بولغون قۇم ءدوبولورۇ. تولقۇندار آيداب كەلب
جەككە تاشتاغان قۇم قۇرقاغان سوڭ، آنى تەڭزەدەن سوققون جەل آيداي
باشتاي: جەل جولۇندا ءبر كەدەرگى بولسو، مىسالى؛ جىغاچ، جەل ءاۋىرۇب،
آيداب كەلە جاتقان قۇم توقوورۇب، توقتوب قالات؛ آقرن - آقرن اوشول
جىغاچتن آلدندا قۇم جىيلا-جىيلا قۇم ءدوبوسۇ بايدا بولوت.

قۇم ءدوبو ءاوسۇب، ءبر - بردەن چوڭويۇب جىغاچتى باسب كەتەت،
آندان آرى قاراي جالجى باشتاي، سەبەبى: سوققون جەل آقرنداب قۇمدۇ
جلدىرب آيداي بەرەت.

قۇم دۈبۈ آبدان آقرن قوزغولوت؛ بىر جلدن ايچىندە بىر نەچە-
قانا سارجان آلغا قاراي جىلات، بىر-ئوق كۈب جلداردن ايچىندە بىر قىلا
جەرگە جىب بارات. شول جىلغان جواۋندا جاڭغىز جىغاچ امەس، توقويلوردۇ
دۈبۈلوردۇ، قشتاقتاردى باسب كەتەت. قۇم دۈبۈلوردۇن آلغا قاراي
آياڭداپ بارا جاتقانى.

توقويدۇ باسب بارا جاتقان قۇم دۈبۈلور (سەستورەتسكى قالاسىنا جاقن
فن بۇلۇڭۇنۇن قلاسندا)

قۇمدۇن جىلغانن توقتوتۇ دۈبۈلور، آلاردن بوورلورۇنا قۇمغا جاقشى
اونو تۇرغان چوپتوردۇ اەگەت. جاكى قاراغاي جىغاچن تىگەت.
قۇم دۈبۈلوردۇن كوچۇب جىلب دۈبۈلوردۇن اوسۇمدۇكتور قانداى
توقتوتۇغا مۇمكۇن؟

رىج بۇلۇڭۇنۇن قلاسندا جەل آيداب كەلگەندەن بايدا بولغون
قۇم دۈبۈلور كۈب؛ بۇل قۇم دۈبۈلور فن بۇلۇڭۇندا هام قارا تەڭز جانا
آزوۋ تەڭزدەرىنن قلالارنىدا اۇچۇرايت.

تەڭز مۇزۇ هام مۇز توولورۇ. تەڭز سۇسۇ تۇزدۇ بولغوندۇقتان،
تۇچچۇ سۇ سىياقتۇ 0⁰ قاتباى، 2⁰-3⁰ آيزدان سوڭ قاتات. قاتاردا اەڭ
مۇرۇن شرغالاڭدار بولوت، آلار بىرى مەنەن بىرى قوشۇلۇب مۇزغا
آيلانات.

توشتۇك جاق مۇز دارىياسىنداغى تەڭىز مۇزۇ

(جاي مەزگىلىدەگى كەمەن كىيىن جاغىدا ۱۹۱۰-۱۹۱۱ قار ھام مۇز باسقان جانار توو جاناب جانات).

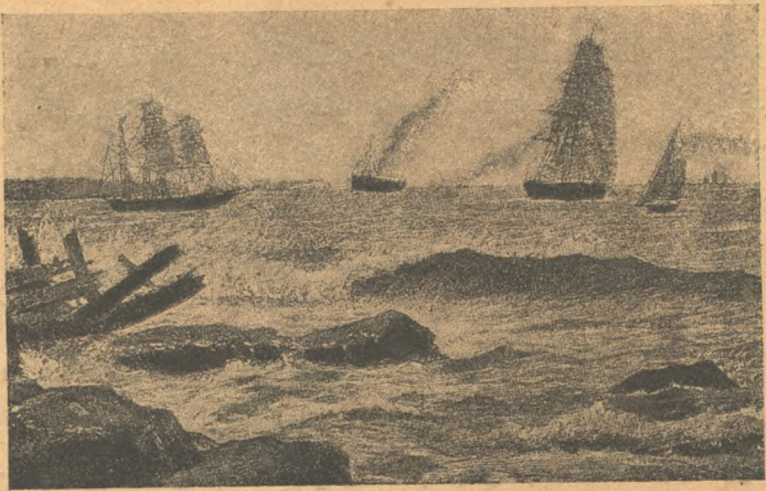
تۇشتۇك دارىياسىدا كۈندۈن رايى تىچ كەزىدە چوڭ - چوڭ مۇزدار بايدا بولوت - جايىق مۇز تالالارى. مىنداي مۇز تالالاردىن مىنداي ھام بويۇ ۱۰۰۰ قانچا جۇز چاقىمدارغا سوزۇلات، جەل سوقتون وقتتا مۇز تالالارى تالقالان بولۇنۇپ - بولۇنۇپ كەتەت، مۇزدار بىرىنچى ۱۰۰۰ ۱۰۰۰ بىرى چىغىب ۱۰۰۰ بولۇپ، اوشوندىن بارب مۇز ۱۰۰۰ بولورۇ بايدا بولوت. تەڭىز سۇسۇ قاتقاندا بايدا بولو تۇرغان مۇزدۇ تەڭىز مۇزۇدەيت: ۱۰۰۰ ۱۰۰۰ مۇزۇنان بۇل مۇزدار تۇزدۇدامى مەنەن آيرىلات. قالىڭدىغى آنچاللىق قالىڭ بولمىت (كوبۇنچو ۱۰۰۰ سارجاندىن آرتىبايت).

تەڭىز مۇزدارىنان باشقا دارىيالاردا چوڭ اۇيۇلگون مۇز كەسەكتەرى بولوت - آلاردى مۇز تولورۇ دەپ آتايەت. آنداي مۇز تولورۇنۇن سۇدان كوتورۇلگون بىيىكتىگى ۵۰ سارجانغا چەين بارات، آن سۇغا اولتۇرغان تۇبۇ ابدان تەردەگىگە چۇمقۇب كەتەت، سۇغا كرگەن جاغى سۇنۇن ۱۰۰۰ چىغىب تۇرغانىنان ۱۰۰۰ ۱۰۰۰ ھام اۇزۇن بولوت: اوشونۇ مەنەن بۇل مۇزدۇن بارلىق قالىڭدىغى جارم چاقىمداي بولوت.

مۇز توولورۇ
 قاتقان تەڭز سۇسۇ-
 نان امەس، قلاغا
 جاقن جەردەگى توو -
 دون جالغا ياقتاب تەڭز-
 گە تۇشكون مۇز -
 دان بايدا بولغون. منا
 اوشۇ مۇزداردان سۇ-
 ۇنۇن اچندە جۇرگوندىو
 جاريلب چوڭ - چوڭ
 كەسەكتەر بايدا بولۇب،
 آل كەسەكتەردى
 آغن تەڭزگە آيداب

كەلگەن، مينا اوشول تۇندۇك جاقداغى مۇز دارىياسىنداغى موزدۇن چىققانى.
 آيداب كەلگەن كەسەكتەر توو مۇزدارى. جاكى اۇيور بۇلار تۇزدۇۇ
 سۇۇدان قاتقان امەس، تۇچچۇ مۇز.

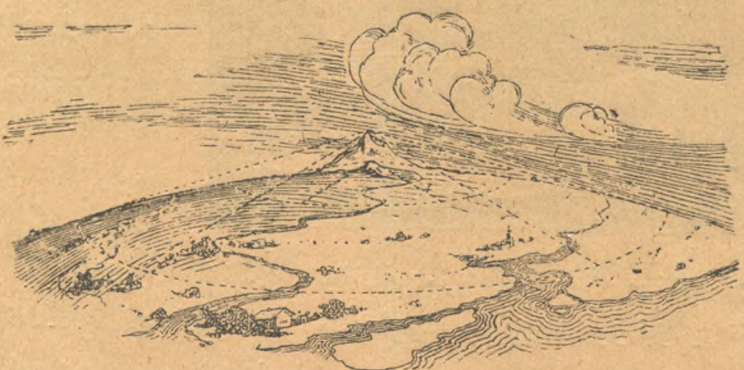
تەڭزىدەگى كەمەلەر. آرتىنداغى تيرەكتەرى مەنەن چاترلارى - قانا كورۇنوت.

جەردن تۇرۇ ھام آنن اولۇكۇن آيلانغانى.

تەڭزدن ھام قۇرغاق جەردن بەتى ءدوڭسو بولوت. جالاڭ تەڭزگە
 جۇرۇب كەتكەن كەمەنن اەڭ مۇرۇن ءتومونىكۇ دەنەسى، آنندان آرى

چاترلارى، تۇتۇن چيغا تۇرغان مۇرجالارى، اەڭ سۇڭىدان تيرەكتەردىن اۇچتارى كوزدون چيغىب كورۇنبوى كەتەت؛ آل اەمى كەمە جاقىناب كەلە جاتقاندا، اەڭ مۇرۇن آلستان، كوڭ جەەكتىن اۇستۇنون تيرەكتەرى، آندان چاترلارى، مۇرجالارى، اەڭ كيىن كەمەنن دەنەسى بارب، كورۇنوت. مىندان تەڭز بەتتى تەڭز اەمەس ءدوڭسوو اەكەندىگى يىلنەت؛ ءدوڭسوو بولغوندىقتان، كەمە آلستا بولغون كەزدە، كەمەنى ءبۇتۇنۇ مەنەن كورو- آلبايىز.

تەڭز بەتتى بولسو، كەمە قانداى كوزدون چيغىب كەتەر اەلە؟

تەڭز بەتتىن ءدوڭسوولۇڭو.

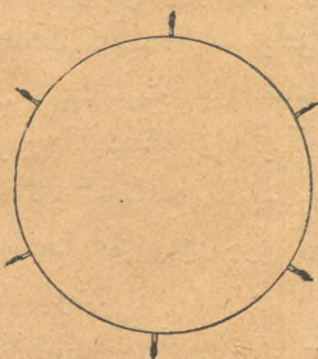
جەەكتەن سۇۇغا ءسۇزۇب كەتكەن قايقىن آرتىنا قاراغاندا - دا سۇۇنۇن بەتتىن ءدوڭسوو اەكەنن آبايلووغو بولوت؛ قايقى جەەكتەن ءبىر چاقىرماى اۇزاب كەتكەندە، ناق سۇۇنۇن لەيىنە اەت بەتتىڭدەن جاتب سۇۇنۇن ءاۇستۇنو قاراساڭ: قايقى ناقىر كورۇنبوى قالات، اەشكەكتەردىن قانا باشتارى كورۇنوت؛ تۇرا قالب قاراساڭ، قايقى داغى كوروسۇڭ. مىنداىدى تولقۇنسۇز تىنچ كۇندو قاروو كەرەك.

كەمە بىيىك بولغون ساين اراقتان كورۇنوت، بىيىكتىگى بىردەى كەمەلەر، تەڭز-بۇتكوندۇن بارىندا، اراقتىغى بىردەى جەردە كوزدون چيغات، اوشول كوزدون چققاندا قىاى جاققا قاراي كەتب بارا جاتسادا، بارى ءبىر: كۇن چيغىشقا، كۇن باتشقا، ءتۇن جاققا، تۇشتۇككو، مىندان تەڭز بۇتكوندۇن بارىسىندا، قىاى جاققا بولسودا (1) سۇۇنۇن بەتتىن ءدوڭسوو اەكەنى كورۇنوت (13 نچى آڭكەمەنى قاراڭار).

(1) سۇۇنۇن ايلە يىنە بىيىكتىگى 15 سارجان كەمە جابىس جەەكتەن 20 چاقىرماى جەرگە بارغاندا، كۆزگو كورۇنبوى كەتەت. اەڭ بىيىك جەەكتەن قاراسا مىنداى كەمەنى آنداندا اراق جەردەن كورۇڭو بولوت.

تاق اۇشۇ سىياقتۇۇ قالب قۇرۇدا - دا بولوت. جالاڭ تەگز جەر مەنەن
 كەلە جاتب، ەبر قشتاققا بەت آلب جاقنداغاندا اەڭ مۇرۇن، اراقتان اوشول
 قشتاقتن چركوسۇنۇن كىرەستەرى هام مۇنارالارى، آندان جيغاچتاردن باشتارى،
 اەڭ سوڭۇندا بارب ءاۋيلورۇ كورۇنوت. آل اەمى قشتاقتان چققاندا تيگىنن
 تەسكەرىسنىچە بولوت. (قانداى بولوت؟). جازى جەردە بىيىك نەرسەلەر، تەگزدە گىدەى
 اراقتىغى بردەى جەردە، كوزدون چىغب كورۇنوبى كەتەت، جانادا قاندا قاراي
 بارا جاتسادا بارى ەبر: اوشونۇ مەنەن تەگز سىياقتۇۇ تەگز جەردن بەتى-دا
 ءدوگسوو كەلەت.

اوشو ءدوگسوو بولغوندىقتان، ەبر جەردە
 تۇرۇب جەردن ەبر چامالۇغانا ءبولۇمۇن
 كوروبۇز، اوشونۇن كورنو تۇرغان ءبولۇمۇنو
 كوك جەك تارتقانداى كورۇنوت. اوشول آيلانا
 كوك جەك جەردن تىيىشكەن اوڭدوگگون
 جەككە كوك جەك دەب آتالات.

قۇرغاق جەردن بەدىنن ءدوگسوو
 نوو باشىنا چققاندا، كوك جەككە كەڭىگەنى.

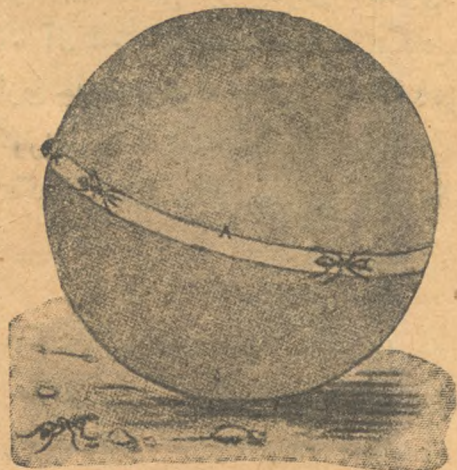
تەگزدە - دا هام كەڭ جازى جەردە-دا كوك جەك قرچووغو اوقشويت،
 نەگە دەسەگز: جەر آيلاناسى مەنەن بردەى تەپ تەگەرەك ءدوگسوو. توولۇ
 جەرلەردە بولسو ەبر جاغنان، اەكنچى جاغىنان كورو آستان كوروبۇز (نەءاۋچۇن؟)
 تووغو چققانىبىزدا كوك جەك باياغىدان چوگويۇب، آيلاناسى كەگىت (سىزىقتى
 قاراڭار).

جەردن قالىبى هام ءولچووسۇ.

قاي جاغىنان قاراساقتا توبتۇن جاڭغز بەتى بارى ەبر قالبتا ءدوگسوو
 بولوت. اوشوندىقتان ايسا بايغامباردان مۇرۇن قاي ەبر ەبىلمدۇلور جەردى
 آبدان چوڭ توب دەگەن پىكرگە كەلگەن. ەبر - اوق مۇنۇن دۇرۇس
 اەكەندىگىنە جۇرتتۇن كوزۇ ساياحات قىلۇچۇلار جەردى چر آيلانب كەلگەندەن
 سوڭ بارب، جەتب، ايشەنگەن. اەگەردە ساياحاتتا ءجۇرۇب كەتسەڭ، اوشول
 ءجۇرۇدوكل ەبر جاقى بەت آلب ءجۇرۇب اولتۇرساڭ، باياغى مۇرۇنقى

چققان اوردۇڭا قايتا آيلاڭ كەلەسىڭ ۋېر- اوق تەسكەرى جاغىنان؛ ميسالى، كۇن باتشقا قاراب جۇرسوك آيلاڭ اوتۇرۇب كۇن چىغشقا قايتا اوردۇڭا كەلەسىڭ.

اەڭ ۋېرنچى مارتەبە ۶ دۇنيونۇ چر آيلاڭ چققان مىندان 400 جىلداى مۇرۇن ماغىلان دەگەن ساياخاتچى. اول بۇل ساپاردا 3 جىل اۇدا جۇرگون؛ ماغىلان ۶ اوزۇ اوشول ساپارندا ۱۰ اۋلۇب، جاننداى جولدوشتورۇنان ۶ ۋېر آز آدامى قايتىپ كەلب اەلنە قوشۇلغان. آل بۇل واقتتا اوت آرابا ھام اوت كەمەلەردن آرقاسندا، دۇنيونۇ آيلاڭ چيغۇۇ دەگەن آنچا قىيىن اەمەس، اەكى آى چاماسندا ۶ دۇنيونۇ چر آيلاڭ چيغۇۇغا بولوت.

تۇبتۇن آيلانساندا ۶ جورمولوب جۇرگون قۇمۇرسقالار.

جەرتوب شەكلدۇۇ. ۋېر- اوق آبدان چوك توب. قۇرچوو سۇنۇن اۇزۇندۇغۇ 378000 مڭ چاقىرم. آنن بەتىن كچينە كەى - قانا ۋېر ۶ بولۇمۇن جاغنى

۶ ۋېر قۇمۇرسقا آنوقتو سۇنان جاڭى-غانا ۶ جونودۇ، باشقالارى توبتۇ چر آيلاڭ كەلب قالدى.

قۇرچوو مەنەن قۇرچالغان جەرن - قانا كوروت (بۇل قۇرچوو قۇمۇرسقاغا كوك جەك اەسەبندە بولوت.

جەردن قالىبن تومولوق جەر شەكىلى (غىلوپۇس) آچق كورسوتوت؛ ۋېر- اوق تومولوق جەر شەكىلى تىروگو تيرەلب تۇرات، جەر بولسو، اەچ نەرسەگە تيرەلبەيت؛ جەردى آيلاناسىنان اوا قىسب تۇرات.

آدام قايدا بارسادا ھام قايسى جاققا ۶ جۇرسودا ۶ توبوسۇندو آسماندى، آياق آستندا جەردى كوروت. جەردن قاراما قارشى اەكى جاقى بەتندە تۇرغان جۇرت ۶ ۋېر- بىرئە تاماندارى مەنەن تيرەشكەن سىياقتۇۇ؛ آلار ۶ ۋېر جاققا قۇلاب كەتەيت، سەبەبى: آلاردى جەر ۶ اوزۇنو تارتىپ تۇرات.

جەردن اەكى بەتندە تامانى مەنەن قاراما قارشى تۇرغان آدمدار ۶ ۋېر بىرئە جىلدزداردى كورو آلابى؟

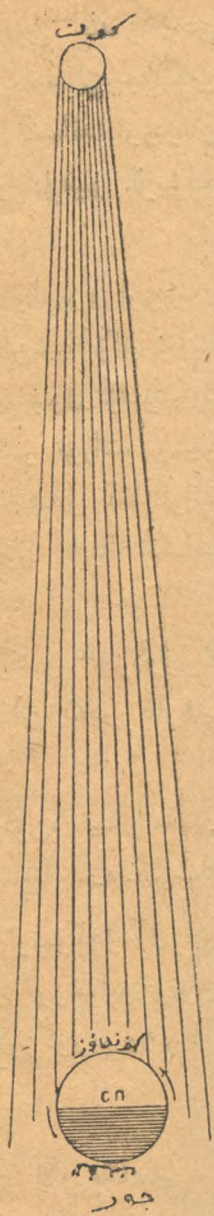
جەردىن ۋىر كۇنۇ تۇندۇ (ۋىر كۇندۇ) قوزغولۇشۇ.
 جەردىن ئومولۇق توب اەكەنن بىلگەن سوڭ، كۇن
 مەنەن ۋتۇندۇ، جۇرت كۇندۇن جەرگە آيلانغانىنان بولوت
 دەب تۇشۇنگون. كىيىن دىلدىرەك شەكىلدۇۇ، جەر
 ۋوزۇ آيلانا تۇرغانن بىلگەن، جانا اوشول آيلانغانندا
 ۋبىر دەب كۇنگو ۋىر جىغى قاراب، آنان اەكىنچى جىغى
 قارايتۇرغانن تاغى دا بىلگەن، اوشول آيلانب جۇرگوندى
 كۇنگو قاراغان بەتئىدە كۇندۇز بولۇپ، قارشى بەتئىدە
 ۋتۇن بولو تۇرغانن بىلگەن. (*).

ۋىر - اوق نە سەبەبئەن ۋىز جەردىن قوزغولغونۇن
 آبايلا بايىز؟ كەمەگە، جاكى قايققا مېئىب ۋجۇرۇپ كەلە
 جاتقاندا آلدنداغى جەكئەر-قىلار قارشى كەلە جاتقانداى
 بولوت، اەندى آستىگىداغى كەمە (جاكى قايق) ۋىر
 اورۇندان قوزغولبوى تۇرغانداى بولوت. اوت آراباغا
 ۋمېئىب تەمر جول مەنەن جۇرگونۇڭكو تەرەزە دەن قاراب
 تۇرسا كۇز، تىلگىرەمدن باقاندارى قارشى چاب كەلە جاتقانداى
 كوروسۇڭ. اوشو سىياقتۇۇ، كۇن آسماندى ۋوردوب
 چىغىستان باتشقا قاراي قوزغولۇپ بىزگە جۇرگوندى
 بولۇپ كورۇنوت. چىيىندا، ۋىز مەنەن بىرگە جەردىن
 ۋوزۇ كۇن باتشستان كۇن چىغىشقا قاراي قوزغولۇپ
 قوشو ۋجۇروت.

كىلاستا اوشول ۋجۇرو تۇرغان بەتتى كورسوتكۇلو.
 اەگەردە كەنەتئەن جەر توقتوب قالسا نە بولور اەلە؟
 آيتقىلاچى!

جەرس. پ دەگەن- سول تۇشتۇن اۇيۇلو؟
 جەر اۇلۇگۇ دەيت، اول اۇلۇكتۇن اەكى تاقالغان اۇچۇ
 اۇيۇل دەب آتالات؛ اۇيۇل اەكوو - سول هام اوڭ.

جەر اۇلۇكتۇ كۇنۇ ۋتۇندۇ (24 ساتدا) ۋىر آيلانب چىغات، اوشوندىقتان
 جەردىن بۇل قوزغولۇشۇن كۇنۇ تۇندۇك دەب آتايت.
 تەمر قازق. جىلدزداردىن كوۇۇ، كۇن شەكىلدۇۇ، كۇن چىغىشتاغى كووك

جەكەن قوزغولۇپ كۆن باتشقا بارب باتات، ۋېر - اوق جلدزداردن
 ايچىندە اچ وقتا باتبايتۇرغان هام چقبائيتۇرغاندارى دا بار، مىسالى، جەتىگەن
 (سۇروتتۇ قاراكار). بۇل جلدزدار چقبای دا هام باتباى دا آسماندا اوردۇنان
 قوزغولبويتۇرغان ۋېر نوقتونۇ آيلانپ تۇرات؛ بۇل نوقتو ئۇنيو اۇيۇلۇ
 دەب آتالات، جانا بۇل ءاوزۇ تەمر قازققا جاقن بولوت.

تەمر قازق جلدىزى اوردۇنان
 قوزغولبويتۇرغان سىياقتۇكورۇنوت؛
 تەمر قازق دايم سول تۇشتۇك كوك
 جەكەن اۇستۇندو تۇرات، اوشون
 ءاۋچۇن آچق ءتۇندو آغا قاراب،
 سول تۇشتۇكتۇن قايدا اەكەن
 بيلۇگو بولوت.

آچق ءتۇندو ءاوزدورۇك
 جەتىگەن مەنەن تەمر قازقتى
 تاب قاراغىلا؟

جەر اۇلۇگۇن، قىيال مەنەن،
 اۇزارتب آسمانغا جەتكىسەك،

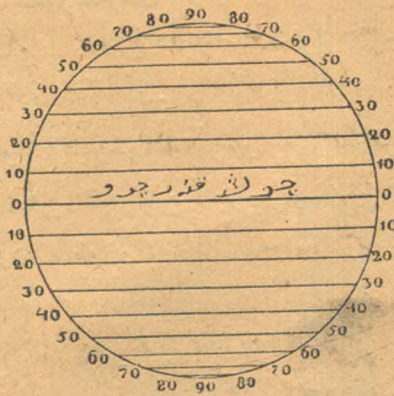
جەتىگەن هام تەمر قازق.

اۇلۇك تەمر قازققا جاقن ءجۇرۇپ دۇنيو اۇيۇلۇن باسب اوتموكچۇ: آل ادى
 جەر اۇيۇلۇ، جەردن ۋېر كۇنۇ ءتۇنۇ آيلانغاندا اوردۇنان قوزغولبوغونۇنان،
 تەمر قازق جلدىزى - دا آسماندا ءاوزۇنۇن اوردۇنان اوزگوربوى ۋېر قالىبتا
 تۇرۇپ قالات.

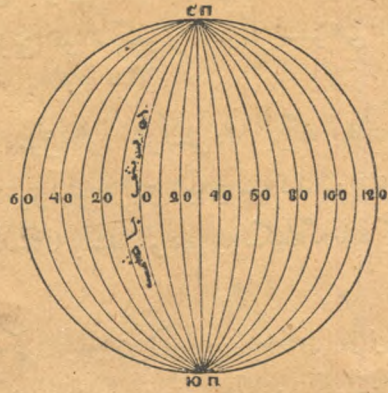
غىرادس تورۇ هام جەر جارتىلارینن قارىتاسى.

غىرادس تورۇ. جەر كۇنۇ تۇن ايچىندە آيلانغاندا. اۇيۇلدار لورۇندارىنان
 قوزغولبويت؛ جەردەگى باشقا نوقتولوردۇن بارى دا قۇرچووسىزات. آلاردن
 ايچىندە اەك چوك هام اەكى اۇيۇلداندا اراقتىغى بىردەى بولغونۇن چوك
 قۇرچوو دەب آتايىت؛ چوك قۇرچوونۇن اوزۇندۇغۇ 37 مىڭ چارم چاقىم.
 چوك قۇرچوو جەردى اەكى جارتىغا ءبولوت - تۇن جاق هام تۇشتۇك.

چوك قۇرچووودون باشقا بۇل توب سىياقتۇ جەردن اۇستۇنون جانداغى
 تۇورا آرقاق هام اەرش سىزقتار جۇرگۇزۇلوت.

آرقاق سىزىق

اەرش سىزىق

آرقاق سىزىقتار دەگەننىز - اۇيۇلدىن اۇيۇلغا تارتىلغان سىزىقتار؛ اەرش سىزىقتاردى - دا قانچا بولسودا سىزىغا بەرۇۋىگە بولوت. آر ەبىر اەرش قۇرچوونۇن تەڭ جارتىسى؛ بار اەرشتەردىن اۇزۇندۇغۇ بىردەي بولوت. قاى اورۇندا بولسودا اەرش - اەرش سىزىق سىزىلغان جاققا قاراي سىزىلات (*).

۶بىر اەرشتنى، اۇستۇندوگۇ اورۇنداردىن بارىدادا، تال ەتۇش ەبىر مەزكەدە، ۶بىر واقتا بولوت؛ آل 301 آرقايسى اەرش سىزىق اۇستۇندوگۇ اورۇنداردى تال ەتۇش آر ەتۇرلۇ واقتا بولوت.

تومولوق جەر شەكىلىنە قاراب مۇنۇ قانداي آنقتووغو بولوت؟ اەرش، آرقاق سىزىقتار ھام چوڭ قۇرچو غىرادىسقا ەبولۇنوت، غىرادىس دەب آر ەبىر قۇرچوونۇن $\frac{1}{360}$ (اۈچ جۇز آلتمىش ەبولۇمۇنۇن ەبىرن) آيات. چوڭ قۇرچوودا 360 غىرادىس بار؛ آر غىرادىستىن اۇزۇندۇغۇ 104 چاقىردىن آرتتراق بولوت. آر ەبىر اەرشتە 180 غرادىس بار (نەگە 360° اەمەس؟)؛ اەرشتنى ەبىر غىرادىسىن - دا 104 چاقىرم چاماسىنداى بولوت. آر ەبىر آرقاق سىزىقتا نەچچە غىرادىس بارىن ەلوزدورۇڭ آيتىكار. آرقاق سىزىقتاردىن غىرادىستارىنىن اۇزۇندۇغۇ چوڭ قۇرچوونۇن غىرادىستارى مەنەن بىردەي بولوبۇ؟

آرقاق سىزىقتار مەنەن اەرش سىزىقتاردى غىرادىس مەنەن سانائىت. آرقاق سىزىقتاردى چوڭ قۇرچوودون ەتۇن ھام تۇشتۇكتورگو قاراي سانائىت؛ اەگەردە آرقاق سىزىق چوڭ قۇرچوودون، مىسالى، 30° تۇرسا، آنى اوتۇزۇنچۇ دەب آتائىت، اەگەردە 60° تۇرسا، آلتمىشچى دەيت، آل اەمى

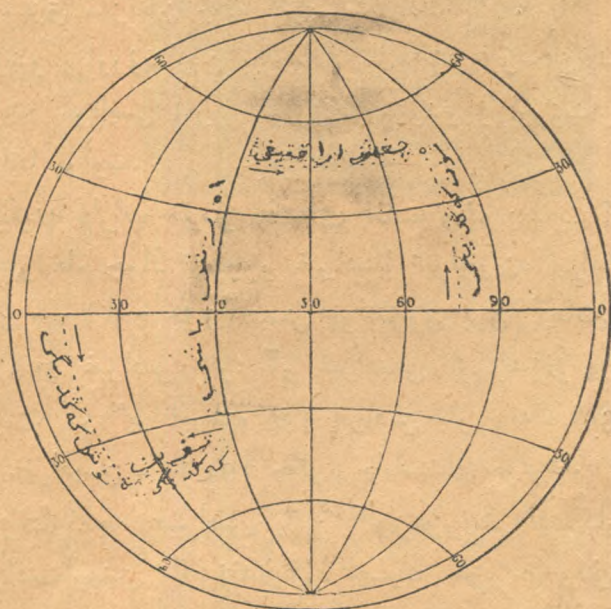
(* «مىردىيان» دەگەن ەسوز لاتىن تىلىدە اەرش دەگەن ەسوز (اوشون اۈچۈن ەبىز باش مىردىيان دەگەننىن اورۇندا اەرشباشى دەب آلتىق).

اەرش سىزىقتاردى كۈن چىغىشقا جاكى كۈن باتىشقا قاراي ۶بىر اەرش سىزىقتان باشتاپ سانائت، سانوو ۶۰۷چۈن قولدوگغون اەرش سىزىقتى اەرش باشى دەب آتائت.

چوڭ قۇرچوو، آرقاق هام اەرش سىزىقتار بارىسى دا برگە قوشۇلۇپ غىرادىستىن تورۇن كورسوتوت؛ بۇل تور تومولوق جەر شەكىلىندە ۶تۇردۇۇ قاللاردى، اوزوندوردۇ، توولوردۇ هام جانا باشقالاردى بەلكىلەگەندە كەرەك بولوت.

كىلاستا تۇرغان ۶اۋستول مەنەن اەكى جاردن (اۋزۇن مەنەن تۇۇراسن) آراسن اولچوگوندى، تومولوق جەر شەكىلىندە - دا ۶بىر قالانن آراسن چوڭ قۇرچوودون باشتاپ جاكى اەرش باشىنان اولچوويت. اوشوندوغۇ چوڭ قۇرچوودون اولچونىگون ايراقىقتى جوغراپىيا اەنى دەب آتالات؛ ۶بىر - اوق بۇل چاقرم امەس، غىرادىس مەنەن اسەبتەلەت، مىسالى ۶بىر قالا، 60 نچى آرقاق سىزىقتا تۇرسا، آندا آنن اەنى 60⁰، امن اەكوو بولوت:

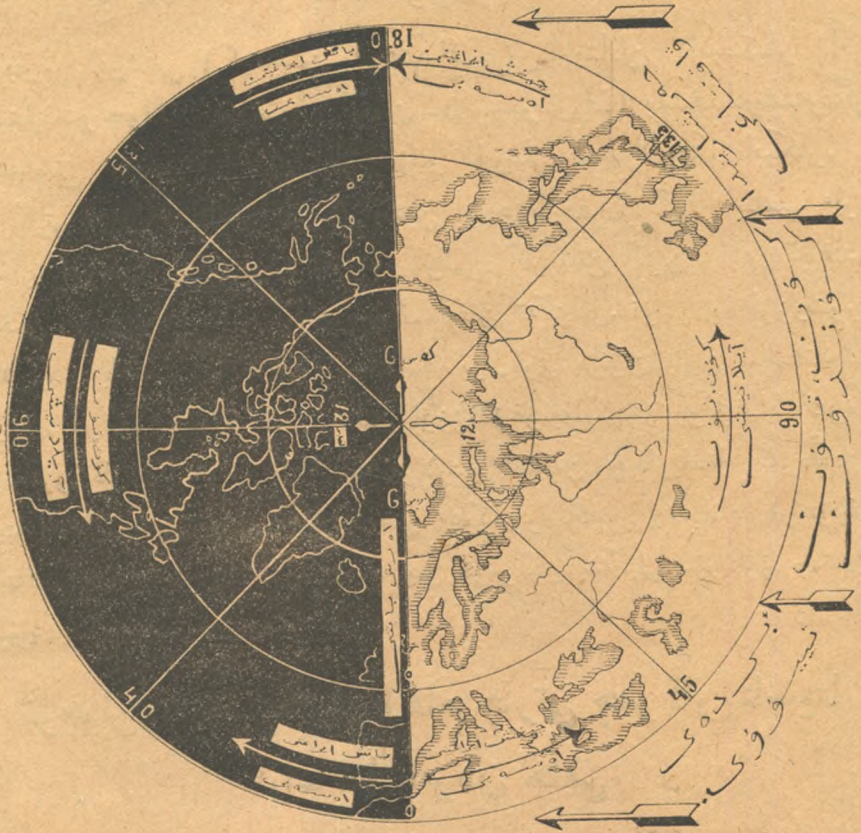
چوڭ قۇرچوودون تۇنگو قاراي ۶تۇن جاق اەنى، چوڭ قورچوودون تۇشتۇ-ككوقاراي تۇشتۇك اەنى بولوت. باشى تۇشتۇكتون چىغا تۇرغان ايراقىقتى جوغراپىياۋزۇندۇغۇ دەب آتالات: بۇداغى غىرادىس مەنەن اسە-بتەلەت، مىسالى، ۶بىر قالا ۶جۇزۇنچۇ اەرشتە

غىرادىس تورۇ

بولسو، آندا آنن اۋزۇندۇغۇ 100⁰ بولغونۇ اۋزۇندۇقتۇن كۈن چىغىشتاغىسى. باش اەرشتەن كۈن چىغىشقا قاراي، بولوت، كۈن باتىشتاغىسى، كۈن باتىش جاققا قاراي بولوت، غىرادىستىن تورۇن اوزۇگورسالىكار؛ تور دو ۶تورت نوقتو بەلكىلەگەر:

(1) 60° تۇن جاق امدە جانادا 30° كۇن چيغش اوزۇندۇقتا؛ (2) 60° تۇن جاق امدە جانادا 60° كۇن چيغش اوزۇندۇقتا؛ (3) 60° تۇن جاق امدە هام 30° كۇن باتش اوزۇندۇقتا (4) 60° تۇن جاق امدە هام 60° كۇن باتش اوزۇندۇقتا.

جارتى جەر قارىتاسى.

جارتى جەر قارىتاسى. جەراۋستۇندوگۇ تۇردۇۋ اورۇنداردن امدۇلۇگۇن هام اوزۇندۇغۇن بلگەن سوڭ، آنداي اورۇنداردى تومولوق جەرشە كېلىنە جاكى قارىتاغا سالۇۋغا بولوت. بۇتۇن جەردى قارىتاغا سالۇۋغا بولوت. جەردى سالۇۋغا ئۈچۈن آنى بىر ادرش سىزىقتان باشتاب اەكى جارتىغا بولوت. كۇن چيغش هام كۇن باتش، جانا سالغاندا اەكونو اەكى غىرادس تورۇ قولدونۇلات، اوشوندىكۇن باتش جارتى جەر سول جاقتا. كۇن چيغش جارتى جەرى اوڭ جاقتا تۇرات. جانادا آرقاق سىزىقتىن چوڭ قۇرچوودون آراسى قانچا اەكەنن كورسوتو تۇرغان آر بىر قاتارسىزىقتىن اۋستۇنو سىپىر قويۇلات. (كىتەپتىن اياغنداغى جارتى جەر قارىتاسىنان اوشوندوى سىپىرلاردى تالېكار). ادرشەردن اۋستۇندو. دا ادرش باشىدان آراسى قانچا

غیرادس اه کهنن کورسوتو - تۇرغان سىپىرلار بولوت. ۶بزدن بۇل اورۇندا جارتى جەرلەر قارىتابزدا اهرش باشى سىزىغىز چوڭ برتانيا آرالان باسا تۇرغان اهرش سىزق؛ بۇل اهرشتى ۶برنچى اهرش سىزق دەب آتایت، سەبەبى: آل اهرش گىرنچ دەگەن قالانى باسب ۶اوتوت.

بۇل اهرشتى (كىتەبتن آياغىنداغى) قارىتادان تابىكار (آنن اۇستۇندو چوڭ قۇرچووغو جاقن - 5 سىپىرتۇرات): باشقا اهرشتەردەگى اهرشباشى مەنەن آرالان کورسوتو تۇرغان سىپىرلاردى تابىكار. جارتى جەر قارىتاسىندا اهرش باشتن اوردۇنا فەردۇ آرالان باسب ۶اوتو تۇرغان اهرشتى، قولدونوت (فەردۇ آرالنى آفرىقانن كۇن باتش جاغندا). غىرادس تورۇن داينداب آلمان سوڭ، آغان تەگزدى. قۇرۇنۇ، ۶اوزوندىردۇ كولدوردۇ جاناداغى باشقالاردى سالات؛ ۶بر - اوق مۇنۇن بارن سالماققا، اهڭ مۇرۇن آر ۶اوزوندىنۇن اهنى مەنەن اۇزۇندۇغۇ بەلگىلۇۇ بولۇغا كەرەك، ۶بر - اوق قارىتاغا قاراب تۇرغاندا، مىنالاردى اهرستەن چىغارباسقا كەرەك: 1) قارىتاداغىداى جەردن بەتى تەگزامەس، ۶دوگسوو اه كەنن! 2) جانادا قارىتۇرغان قارىتالارگىدن چەتتەرى بار، آل جەردن تومولوق شەكىلى سىياقتۇۇ چەتتەرى بولبويت، تومولوق بولوت.

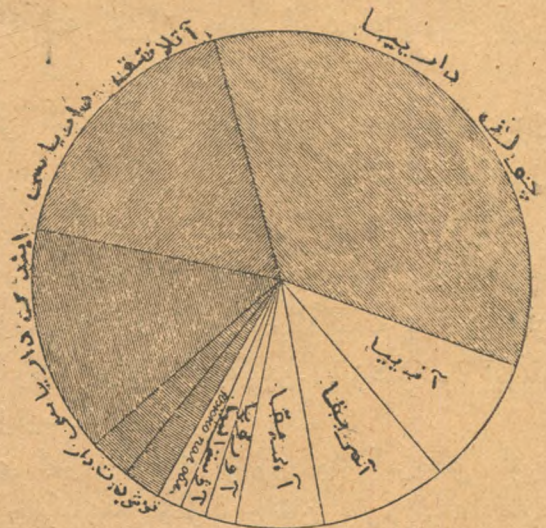
تومولوق جەر شەكىلىپنە هام جارتى جەر قارىتاسىنا قاراغاندا جەردن جايى.

قۇرغاق جەر هام تەگزم. جوغورۇدا جەردن بچىمى چوڭ توب سىياقتۇۇدەك، اوشول توبتۇن اۇستۇنۇن كوبۇن سۇۇ باسقان، قۇرغاق جەر تەگزدەن اۇچ اسەكەم. تەلەگەبى تەگزم سۇۇ بولۇب جاتقان سۇۇدان قۇرغاق جەرلەر آرالدار سىياقتۇۇ هام ۶بر - برىنە جالغاشب جاتقان 3 ۶بولۇك جەردەن قۇرالغان.

بۇل قۇرغاق جەرلەردن اهڭ چوڭۇ كۇن چىقىشتاغى جارتى جەر قارىتاسىنداغى قۇرۇلۇق، اونۇكۇن چىغش قۇرۇلۇغۇ دەب آتالات؛ آنندان آزاراغى كۇن باتشتاغى جارتى جەر قارىتاسىندا كورۇنكون قۇرۇ، اوشوندۇقتان آنى كۇن باتش قۇرۇلۇغۇ دەب آتالات؛ قۇرۇ جەرلەردن اهڭ كىچىنە ۶بولۇمۇ چوڭ قۇرچوونۇن تۇشتۇگۇندو جاتر، اوشوندۇقتان آنى تۇشتۇك قۇرۇلۇغۇ دەب آتالات.

بۇلاردان باشقا داغى ئۇشتۇك ئۇيۇلدا ءتورتۇنچۇ قۇرۇلۇق بار دەشتە
 آنى تۇشتۇك ئۇيۇل قۇرۇلۇغۇ دەپ آتالات.
 دۇنيودوگۇ بارچا جەرلەر آرالدارى مەنەن بىرگە ءبولۇنوت! آورۇپا،
 آزىيا، اپرىقا، آمىرىقا ھام اۋستىرالىيا. بۇلاردن باشقى ءاۋچوو-اەسكى
 خۇنيودەب اەسەبتەلەت، آنتىكەنى آلا ر اورۇپا قالقىنا بايرتان بەرى مالم.
 بولغون: آل اەمى آمىرىقا مەنەن اۋستىرالىيا اورۇپا جۇرتۇنا بەرىدە-كىين
 آشكەرە بولغوندىقتان بۇلاردى جاگى ءدۇنيو دەپ آتالات.

اوشول قۇرغاق جەرلەردن
 اچىندەگى اەككچوگۇ آزىيا (ازىيا،
 آورۇپادان 4 1/2 اەسە چوگك);
 آندان كىين آمىرىقا، آندان
 سوگك اپرىقا، آنان اورۇپا،
 اەككچىنەسى اۋستىرالىيا، ءبزدن
 كەگەشتەر اونوك راسىيى
 آورۇپانن قاق جارتىسن جانادا
 آزىيانن ءاۋچتون بىرىنەن
 آرتىراغن اەلەب اولتۇرات.

تەكزەردن سۇلارىيەنن ءبىر نەچە دارىيالار قۇرالات: (1) چوگك دارىيا
 ءمولچوردوب قاراغاندا ءبۇتۇن قۇرغاق جەردن بارىنان جاگىز ءاوزۇچوگكەلەت:
 (2) آتلانتىق، (3) ھىند، (4) ءتۇن جاق مۇز ھام (5) تۇشتۇك مۇز دارىيالارى
 بارى دا ءبىرى مەنەن ءبىرى تۇتاشقان.

قارىتاغا قاراب چوگك دارىيانى، آتلانتىق، ھىند، تۇشتۇك ھام ءتۇن جاق،
 مۇز دارىيالارى جەردن قانداى بولۇمدورۇن تەگەرەكتەگەن، جاتتاب آلفىلا.
 قۇرغاق جەرلەردن جەكەتەرى. اۋچكو بولۇنگون، قۇرغاق جەرلەردن
 اچىندە كۇن چىغىشتاغى قۇرغاق جەردن جەكەتەرى ايىرى مۇيرۇكەلەت، آىرچقا
 آلاردن اچىندە، آورۇپانن جەكەتەرى «آبدان ايىرى مۇيرۇ بولوت».

آورۇپانن (46 نچى قارىتاسن قاراب) آرالدارىنا، قانداى تەكزەردە،
 بۇلۇشكار ھام مۇزدوولور بۇرچىتاب اچىنە كىرگەن، اەستەرىگىكا
 تۇشۇرگۇلو.

آورۇپاغا قاراغاندا آزىيان جەكتەرى آنچاللىق ايىرى مۇيرۇ امەس.
تۇشتۇكتو آزىيان، ءاۋچ چوڭ جارم آزالى بار: آرابستان، ھىندستان ھام
ھىندقتاي: كۇن چىغىشىدا قۇرا ھام قامچاتقا؛ ءتۇن جاغىدا تايمىر، كۇن
باتىشىدا كىچى «آزىيا جارم آزالدارى» بار.

جارتى جەر قارىتلىسىنا قاراپ آزىيان جەكتەرىنە قانداي تەكزىدەر
ھام بۇلۇڭدار اچىنە تامان كىرگەن، آزىيانى آمرىقادان مۇزىدوو
بولسكون: آزىيان اەڭ ءتۇن جاقلىغى جەگىندە قانداي مۇرۇن بار،
جانادا ال مۇرۇن قايسى اەرىشتە تۇرات، مىنا اوشولورۇن بارن
وگۇل-گۇ جات قىلب آلىكار.

آبرىقا مەنەن آزىيا سۇۋايش موىنۇ مەنەن قوشۇلغان، كەچە جاقىندا بۇل
موىنۇندۇ قازب كەمەلەر جۇرگۇزۇب سۇۋايش قانالى دەب آت قويدۇ (بۇل
قانال قانداي تەكزىدەدى بەر- بىرىنە قوشوت؟).

آبرىقانن جەكتەرى بولسو، آنا تىگىلەردەدى امەس، آبرىقانن جەكتەرىندە
اەچ بەر جارم آزال جوق: اونۇن جەگىندە جاڭغىز چوڭ كىيىنە دەگەن تەكز
بۇلۇڭۇ بار؛ آلا قۇرۇغا تەرەڭ بولۇب كىرەگەن. (تۇشتۇكتو آبرىقا
قانداي مۇرۇن مەنەن بارب بۇتوت؟)

آورۇپادان سوڭ جەكتەرى ايىرى مۇيرۇ بولغون جەر آمرىقانن ءتۇن
جاق جەكتەرى بولوت. اونۇن جەكتەرىندە تولۇب جاتقان جارم آزالدار بار؛
آلاردن اچىندە اەڭ چوڭدورۇ مىنالار: لابرادار، فلورىدا، قالىفورنىيا ھام
آلاسقا. قارىتاغا قاراپ ءتۇن چاق آمرىقاغا قانداي دارىيالار جانا
قانداي تەكز بۇلۇڭدارى كىرگەن، كوگۇلدوۋگو جاتتاى آلىكار.

ءتۇن جاق آمرىقا تۇشتۇك آمرىقا مەنەن پاناما موىنۇ مەنەن تۇتاشات.
آمرىقا جەكتەرىدا آبرىقا جەكتەرىندەدى تايپاق كەلت. تۇشتۇك آمرىقانن
ءتۇن جاغىندا قانداي تەكز ھام تۇشتۇك جاغىندا قانداي مۇزىدوو بار؟
تۇشتۇك قۇرۇلۇق جاكى آۋسترالىيانن جاڭغىز چوڭ ايوورۇك دەگەن
جارم آزالى بار. بەر قانچاللىق قىلمدار اچىندە قۇرغاق جەرلەردن جەكتەرى
اوزكورۇب تۇرات. كە بەر اورۇنداردا آلاردن جەكتەرى آقرن - آقرن
ءاوسوت، تەكز كىيىن تەيىلب كەتەت؛ بۇ مىنا بۇل بالتق تەكزىندەگى پۇتئوى
مەنەن فىن بۇلۇڭدارىدا آچق كورۇنۇب تۇرات. اەكىچى اورۇنداردا جەكتەرى
چۇقۇرايب ئومون تۇشۇب، تەكز قۇرغاققا چىغىب كەتەت. مىسالى، ءتۇن
جاق تەكزىدن تۇشتۇك جەكتەرى سىياقتۇۇ.

آزالدار. آزالدىن اچىندە آنچا- منچاسى غانا باشقا جەرلەردەن ھام آزالداردان

اوو بوچو آلتا جاتر. ميسالى، مندای او و بوچو جاتقان آرال آتلانتق داریياسنداغى مؤز - نهسهن مهنن آلاندى اولۇيانن آرالداری.

آرالداردن كويۇ قۇرغاق جەرلەرگه جاقن بولوت، جانا ءبر اورۇندا ءبر قانچا آرالداردا بولوت: ءبر جاكى اهكى چوڭ آرالدن آيلاناسندا تولۇب جاتقان كوب مايدا آرالدار بولوت؛ ميسالى، بریتانيا آرالدارينن اچنده اهكى چوڭ آرال بار: چوڭ بریتانيا مهنن اهرلانديا، بۇلاردن آيلاناسندا نهچهن لك كيجينه آرالدار بار. كويۇنچو آرالدار، قرقار - تارتب تيزيلب جاتات؛ ميسالى، جاپون هام قورا آرالداری سيياقتۇ. مندای آرالداری قرقا آرال دەب آتالات. اندای آرالداری ءلوزۇگور تاب بەريگەر.

ءبر اورۇندا اۇيمه له كتهب رهنسز توبتونۇب جاتقان آرالداری توب آرال دەب آتایت؛ ميسالى، مالای هام ءتۇن جاق آمريقا توب آرالداری سيياقتۇ (1) جارتى جەر قاريتاسنداغى آتتاری قويۇلغان آرالداردن بارن جاتتاب اليگار.

آرالدار ءاوزدورۇنۇن ءتۇر - تۇزۇنو قارای اهكيگه ءبولۇنوت: (1) قۇرۇلۇق، (2) داریيالىق. برنجيسى ءقۇرغاق جەرلەردن چۇڭقۇرايب ءتومون ءتۇشۇب كه تكه نينه ن جاكى تهگز تولغۇنداری جهب آيرب جيبه رگه نينه ن بارب بايدا بولغون: ميسالى، آروپادان بولۇنگون چوڭ بریتانيا آرالداری، آزيدان بولۇنگون سايلان مهنن سوموتۇرا آرالداری. بۇل آرالدار جەر آستنداغى قاتتولورۇنا، اوسۇمدۇكتورۇنو هام آيواندارينا قاراغاندا، قاشنداغى جاقن تۇرغان قۇرغاق جەرلەرگه اوقشويت.

داریيا آرالداری تهگزدن ءتۇبۇنون ءاوسۇب اولتۇرۇب، جوغورۇ چققانديغينان بارب بايدا بولوت.

مينا بۇل داریيا آرالدارينن كوبۇ تهگز ءتوبۇنون جانار قۇسۇندۇ آتلغاندان بايدا بولغون، ميسالى آلوت هام قورا آرالداری؛

جانار آرال (هنڧ داریياسنداغى بابل ماندۇب آرالی). مندای آرالدار ءاوجۇب

(1) توب آرالدار كوبۇنچو قاتارداشب جاتات - ءبر - اوق قرقا آرالداری ءبر ائمانى رهنسز تيزيلب جاتبايت.

قالغان قۇسۇندۇدان ھام لاۋدان، كۆل-كومۇردون قۇرالغان - (9 آڭگەمەنى قاراغىلا). ئەكىنچى لەرى اۇواق - تەك تەڭز آيواندارىنان بايدا بولغون، مىسالى، قارال بۇلىپتەرى، منداى آرالدار كوبۇنچو تەڭز سۇسۇنداغى آكىتاشتان چىققان بۇلىپتەردەن قۇرالات.

مارجان (پىلەپىن) دەگەنيز - جىلۇ تەڭز دەردە جۇرو تۇرغان اۇواق آيواندار. پىلەپىن توب-توب بولۇپ آكىتاشتن تاشىنا ءاۋىمولوب، جايىشب تۇرات؛ اوشول پىلەپىن آكىتاشتن تاشىنان باقاندان جاساب آلب اوشول باقاندارىنا جايىشب تۇرات. باقاندان ءتومون جاققاندا قارى - قارتاڭدارى تۇرۇپ قرىلب قالات؛

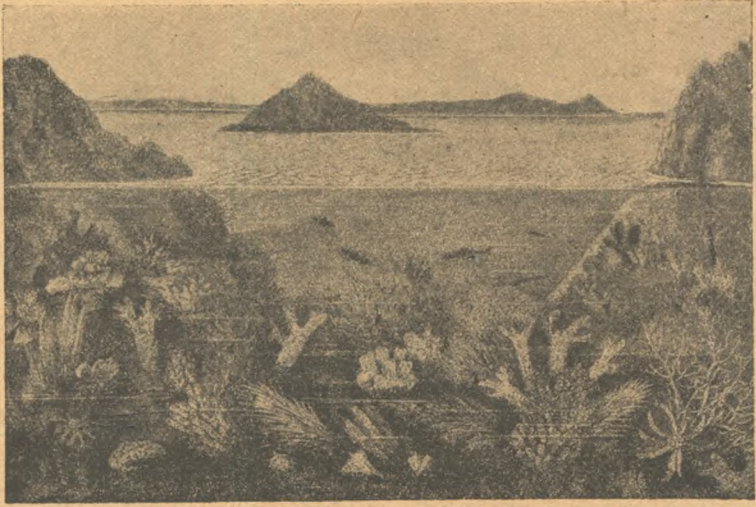

مارجان آزالى (تىنچ دارىيادا)

جوغورقۇ جاشتارى تۇۇب ءاوسو - بەرەت، آلم مەنەن بىرگە نىڭى باقاندانداغى چو كويۇب. ءاوسو بەرەت

اوشونۇ مەنەن اۇشۇنداى باقانداندىن بىر سىراسى ءاوسۇب تەڭز سۇسۇ سۇنۇن بەتىنە چىققاندىن كىيىن، تەڭز تولقۇندارى آلاردن اۇچتارن قىراتب. اۇواتب آكىتاشتن قۇمۇنا آيلاندىرىب جىبەرەت؛ كەدە منداى آرالدار آلتاقتاى تەگەرەك، اورتوسۇندا تەڭز بۇلۇڭدارى بار بولوت، بۇل مارجان آرالدارى كوبۇنچو چوڭ دارىيادا كەزىگەت.

تەڭزدە جاڭى آزال بايدا بولسو، آنداى آرالغا سىرتتان اوسۇمدۇكتور ھام آيواندار كەلەت، بىر-اوق آلاردن كەلۇلۇرۇ آوا مەنەن جەبولبوسو سۇسۇ مەنەن جىلب جۇرو تۇرغان آيواندارغا كەلەت، قاشنداغى قۇرغاغۇ

مارجان پىلەپن قۇرالىشى.

جەرلەردەن جاكى آرالداردان؛ اوشوندىقتان تەكزىدەگى آرالداردا، قۇرغاقتاغى آرالداردن اوسۇمدۇكتورۇدا ھام آيواندارىدا آز بولوت.

قۇرغاق جەردىن بەتى • قۇرغاق جەرلەردىن اچىندە ەك اويوگۇ (چۇگۇرۇ) آورۇپا، ەگەردە آورۇپانن بارلىق جەرىنن بەتن ەولچوب قاراساق، تەكزى ەيلە بىنەن $\frac{1}{3}$ چاقىرم بىيىك، جالپاق-جايىق بولۇپ چىغات. اوشونۇمەنەن جالپى آورۇپانن بىيىكتىگى $\frac{1}{3}$ چاقىرم. آل ەمى آورۇپانن كۇن چىغىش جاغى، جاغنى راسىيا آورۇپاسى ەبۇتۇنۇ دەرك اويوگۇ، بۇل اويوگۇ كۇن چىغىش تۇشتۇك جاغندا، جاغنى كەسى تەكزىنە جاقن جاقتارى داريانن ەيلە بىنەن دا ەتوموندوب كەتەت. (نەچە سارجان ەتومون ەستەرىگە آليگار).

راسىيا آورۇپاسىنن آيلاناسندا تولولور بار: اورول، قىرم ھام قابقاز؛ بۇلاردن اچىندە جالغز قابقاز تولولورۇ آزىياغا تاندىق بولوت. كۇن باتش آورۇپادا تولولور كوب بولوت. آلاردن اچىندەگى ەك بىيىگى الب تولولورۇ، بۇل تونۇن مونبۇلان دەگەن جوك چوقۇ سۇنۇن بىيىكتىگى $4\frac{1}{2}$ چاقىرم.

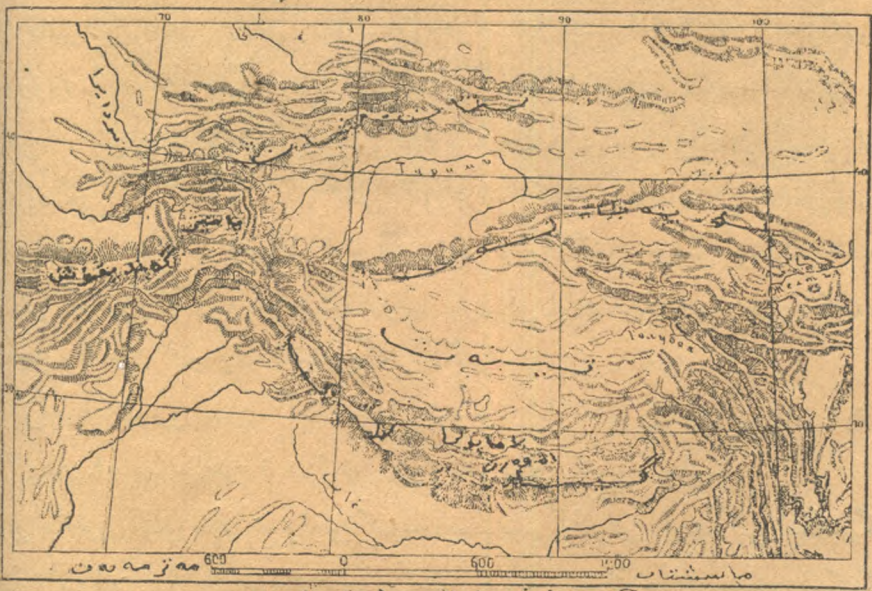
آورۇپادا جانار تولولوردا بار، بۇلاردن ەسۇنۇب قالغاندارى (كۇيوك تولولور) آر جەرىندە بار، سۇنۇباغان جاندىۇلارى اق تەكزىن قلالارنىدا بولوت (اتنە، ۇزۇۇ) ھام اسلاندىيا آرالنداغى (كەگە-اە).

اورۇپانن قارىتاسىنا قاراپ آنداقى بەلسگىلەگەن توولوردۇ
كونۇلدورۇگو توقۇب آليكار (كىتەبتىن آقرغى بەتندە).

قۇرغاق جەرلەردن اچىندەگى ادك ۶دوگوسۇ - آزىيا، آنن اورتوچو
بىيكتىگى ۶بر چاقىرم چاماسىنداي بار.

آزىيانن اويدۇك جەرلەرى ۶بۇتۇن آزىيا جەرىنن $\frac{1}{3}$ ؛ بۇل اويدۇكداردن
اچىندە ادك چوگۇ سىبەر مەنەن تۇركۇستون.

آزىيا توولورۇ آق تەگزدەن هام كىچى آزىيادان باشتاب، كۇن چىغىشقا
قاراي سوزۇلۇب بارب نارايىت. آندان پامىرگە بارغاندا توولوردۇن قر
آرقالارى ۶بر-بىرئە جاقىنداب، بارب، كەزىگىشىپ، تۇيۇن بولوت. آنان شول
پامردەن آزىيانن توولورۇ قرقار تارتىب، ناراب ۶جونولوت: ۶تپپان - شان
(جاكى آسمان توولورۇ، قۇيۇن - لۇون هام ھىمالاي، ھىمالايدن ادك
چوگۇ بىيىك چوقۇسۇ لەرەست جاكى قاۋرىزاگۇمار. آنن بىيىكتىگى ۶چاقىرمەن
آرتىراق كەلەت، بۇل توودون جەر ۶اۋستۇندو بىيىك تووجوق. ھىمالاي مەنەن
قۇيۇن لۇون.

آزىيا نىساھەلك بىيىك توولارىنىت.

آزىيانن ادك بىيىك توولورۇ آرالارنىدا تىبەت دەگەن توولوۇ جەر بار.

آزىيادا جاندۇۇ جانار توولور كوب؛ آلار قامچاتقادا (آندا آلار نە دەپ
آنالات، ەستەرىكە تۇشۇرگۇلو)، قۇرا، چاپون، مارجان، (پىلەپىن) هام

زونت آرالداندا بولوت (جارم جەرلەر قارىتاسىندا جانار تولور قزل نوقتور مەنەن بەلگىلەنگەن).

آپرىقان جەرى كوبۇنچو اوسكۇلوڭ كەلەت، آنن اورتور بىيكتىگى چاقىرمدان آرتغىراق بولوت. آپرىقان اوسكۇلوڭ جەرلەرى تىكچە، جار بولۇپ، تەگىز جەگىنە باستىچ سىياقتانب كىرەت. آپرىقان تۇن جاغىدا اتلاس تولورۇ بار.

آمرىقادا چوڭ دارىيا جەكەرن بولۇپ بىيىك جانادا اوزۇن قوردالیا تولورۇ بار، بۇل تولوردۇ تۇشتۇك آمرىقادا آندام دەبدا آتایت. قوردالیا تولورۇنۇن چوقۇلارىنن اچىندە كوبروگۇ جاندۇۇ هام سونۇب قالغان جانار تولورۇ بار؛ سونگون چوقۇلاردن اچىندە قورداليار تولورۇنۇن آقۇنقاغۇ دەگەن بىيىك چوقۇسۇ بار (بىيىكتىگى 7 چاقىرداى). آمرىقان اويوڭ جەرلەرىنن اچىندە اەڭ بەلگىلۇۇلورۇ مىسىسى، آموزۇن هام لاپلات. آۇستىرالىيادا چوڭ دارىيالاردى قىلاب بويوغون تولور (اۇستىرالىيا آلپلارى).

تەگىزدن تۇبۇ. تەگىز تۇبتورۇ جەردن بەتىنە قاراغاندا تەگىزەك كەلەت. سۇۇ آستىنداغى دوكۇسولوردۇن بوورلورۇ آيۇۇ توش تۇزوك كەلەت؛ اەڭ بارب تاقالغان جەرلەرى دارىيالاردن تۇبۇندو، اوزۇنچو اويوڭ آلاب بولۇپ بارب تەگىز تۇبۇ آلار مەنەن آقرن - آقرن تاپياغىراق بولۇپ قوشۇلات.

دارىيالاردن اورتوتەرەڭدىگى. آتلاقتق دارىياسىندا تەرەڭدىك 8 چاقىرداى آل امى چوڭ دارىيادا 9 چاقىرداى جەرلەرى بار، اوشوندۇقتان بۇل دارىيانن كەبەر جەرلەرىنە اەبەرىت توسۇ باتباى كەتەر اەلە.

بۇل واققا چەين تەكشەرب (لوتو دەگەن قۇرال مەنەن) تەرەڭدىگى 9 چاقىرم چوڭ دارىيانن جەرن تاپقان، آل اورۇن 1300 تۇن جاقى اەندىكتە هام 1460 كۇن چىغىش اۇزۇندۇق بولغون نوقتودو. (اوشو اورۇندۇ قارىتادان قاراب ايرىم سىزىق مەنەن بەلگىلەب قويۇڭار). قۇرغاق جەردن بەتىندەگى سۇۇلار. دارىيالاردان باشقا كولدور هام اوزوندوردا بولوت. كەبەر كولدور بولوت. مىسالى، كەسىبى جانادا آرال تەگىزدەرى. مۇرۇن زامانداغى تەگىزدەردن قالىتتىغى، اوشولوردۇن جۇردۇ؛ بالقاشتى بىلمدۇۇلور قوشۇلباغان دەيت، آل امى بىزدن ايسق كول تۇزدۇۇ بولغون مەنەن قوشۇلغان اەمەس.

بەر - اوق كولدوردۇن كوبۇ اوزوندور، آسماندىن تۇشكون جان چاچىندان بايدا بولوت. (بۇل سۇۇلار قايدان چىغات؟)

قارىتاغا قاراپ جارتى جەر قارىتالارىنا سالنغان كولدوردۇن بارن اەسكە ءتۇيۇپ آليكار.

جەر جۇزۇندوگۇ اەڭ چوڭ كول ءتۇن جاق آمريقاداى كولدوردۇن ءبرى؟ جوغورقۇ كولدور چوڭدۇغۇنا قاراغاندا آندان كىين اەكچى كول آمريقاداى بەكتورىيا كولۇ. كولدوردۇن اچندەگى اەڭ تەرەگى بايقال كولۇ (2 چاقرم تەرەگدكتە بار)

جارتى جەر قارىتالسىنداى سالنغان ءاوزوندوردۇن بارن كوئۇلسكو تۇيۇپ آليكار. بۇلاردن اچندە قايسى كولدور بزدن راسىيا جەرنەدە؟ ءاوزوندوردۇن اچندە دارىياغا جاتبەى سولۇب قالا تۇرغاندارى قايسى؟ اوشونۇ تەكشەرگىلە.

جەر جۇزۇندوگۇ اەڭ اۇزۇن مېسسىسى، ءوزونۇن ءمسسور دەگەن سالاسى مەنەن (6 مڭ جارم چاقرمداى كەلەت). آندان قالا اۇزۇن نىل ءوزونۇ. آل اەمى اەڭ سۇسۇمول، چوڭ ءوزۇن آموزۇن؛ مۇنۇن سۇسۇنۇن كوب بولغونۇ، آلابى (جاغنى سۇۇ بەرە تۇرغان جەرى) چوڭ هام اوشول آلاينا جان چاچن كوب بولوت.

ءاوزوندور دارىياغا كوب سۇنۇ ءالغىى آب بارب قۇيۇب تۇرات؛ ءبر- اوق آنىسينا قاراپ دارىيالار جاتاغىنان كوتورۇلۇب كەتتەيت. (نەگە انداى؟)

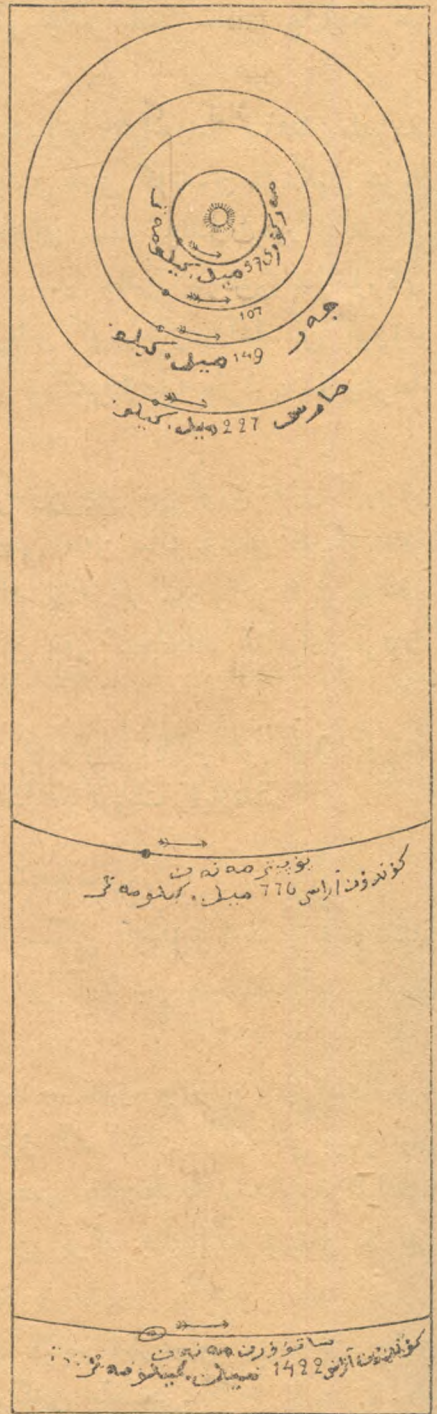
ءتۇن جاق آمريقانن غرنچدن كۇن چيغشىندا چوڭ كولدورۇ هام اوشول ماسشتاب مدەنن لادۇچ مدەنن اۇناچ كولدورۇ.

كۈندۈچر آيلانغان جەردىن قوزغولۇشۇ ھام جەردىن جىلنىشى.

آسمان تۇتۇمۇندا جەردىن تۇرا-
 غى. جەردى آيلانا آوا، آوانى
 چارتارابىنان اوروب قىسىب تۇرغان قابق
 بار؛ ۴بىر - اوق آل قابق جەردىن
 چوگدۇغۇناقاراغاندا قالگىدىغى اهلوسۇز
 (قازىچا چاقىرمدى آوانىن جەردىن
 اۇستۇنۇن بىيىكتىكى، اىسكەرگىلە)
 جەر اۇستۇندوگۇ آوانىن سرتىنان جان
 جاققارغا قاراب اواسز آسمان تۇتۇمۇ
 كەتەت. بۇل آسمان تۇتۇمۇ چوگ،
 آنىن باش آياغىنا ۴بزدىن كوز جەتەيت.
 آسمانداغى بۇل تۇتۇمدا، ۴بز كۇن،
 آى، جىلزدار ھام سارى جىلزدار
 (پۇلانەتتەر)دى كوروبۇز. كۇن دەگەن بىز
 قىزىل بالقىب چوق بولۇپ تۇرغان
 جارىغى بارتوب شەكلدۇۇ، آنىن چوگدۇغۇ
 جەردەن مىليۇن اىسە ارتق.

كۇن ۴بزگە جارقىراب تۇرغان
 كىچىنە نوقت سىياقتۇۇ كورۇنوت،
 سەبەبى آل بزدەن 140 مىليون چاقىر
 آلىستا تۇرات.

جىلزدارداغى كىچىنە نوقت سىياقتۇۇ
 ۴اوزۇنۇن ۴اوزۇ جالتىراب جارق چىغارا
 تۇرغان چوگ - چوگ تومولوق توبتور،
 ۴بىر - اوق آلار جەردەن آبدان آلىستا
 تۇرات، اوشوندىقتان كىچىنە نوقت
 شەكلدۇۇ كورنوت. جىلزدەك، كوب
 اوشوندىدا قادىرەسە كوز مەنەن آلاردان
 ساتورۇن مەنەن كۇندۇن آراسى 4336 مىليون چاقىر،
 آلى مگدەين غانا كورۇۇگو بولوت؛

آل اھمی توپچۇنۇ توودوی قلب کورسوتو تۇرغان تۇرۇبۇ مەنەن (چینن) قاراغاندا
آلاردن سانى ءجۇز مېليوندىندا آرتق دەشەت. اھگەردە ءبىر جىلداى آسمانداغى
جىلزدىن نۇرۇمۇن بايقاپ تۇرساق آر جىلزدى باشقا جاققا جىلمايىنچا ءبىر
اورۇندا تۇرغان كوروبۇز.

سار جىلزدار (پۇلانەتتەر) دا تۇرۇنو قاراغاندا باشقا جىلزدار
سىياقتۇۇ، ءبىر-اوق بۇلاردىن ءاوزدورۇندو جارق جوق. كۇندون تۇشكون شوولا
مەنەن جالتىراب كورۇنوت. اھگەردە ءبىر جىلداى سار جىلزداردى بايقاساق،
تەگەرەگىندەگى جىلزداردىن اچىندە آر ءبىر سار جىلزدى ءبىر اورۇندا تۇرباى.
جىلب، ءبىر اورۇندان اھكىچى اورۇنغا بارغان كوروبۇز. آدامدىن كوزۇنو
كورۇنو تۇرغان سار جىلزدار بەشوو: مېركورۇ، كەرە ۋەن، مارس، يۇپىتېر ھام
ساتۇرۇن جىلزدارى.

جەردە - سار جىلزدار: ءبىر-اوق كۇندون جەر مېر كورۇ مەنەن كەرەۋەن
جىلزدارىنىن آلس، آل اھمی مارس، يۇپىتېر مەنەن ساتۇرۇندان كۇنگو جافن
تۇرات. اھگەردە آدام بالاسى قولۇنان كەلب باشقا ءبىر سار جىلزدى بارب قالب
اوشول جىلزدى تۇرۇب جەردى قاراسا، آغان جەر كىچىنەغانا جالتىراغان نو قوت
بولۇب كورۇنور اھلە.

سار جىلزداردىن بارى - دا كۇندۇ چار كوبولوك آيلاىب قوزغولۇب تۇرات.
جەر كۇندۇ بىر جىلدا (365 كۇن 6 ساغاتدا ءبىر) رەت آيلاىنات.

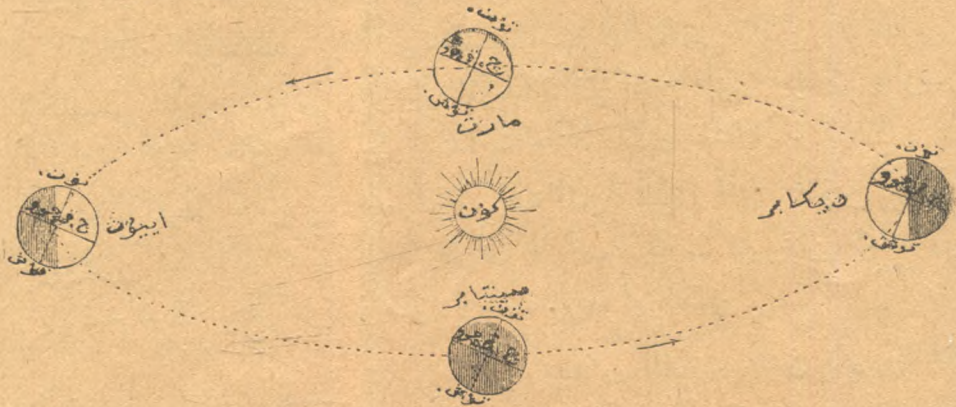
آى جەردىن قوشچۇسۇ.

آى جەر مەنەن قوشو كۇندۇ آيلاىنات، آنن ءاۋستۇنو اوشول آيلاىنغاندا
جەردى دا قوشو آيلاىنات. جەر كۇندۇ ءبىر آيلاىب چىققانچا آى جەردى
12 مارتە بە آيلاىنات.

آى داغى جەر شەكلدۇۇ تومولوق توب سىياقتۇۇ، جەردەن 50 اھسە كىچىنە
جەردە تۇرغان بىزگە، كۇن سىياقتۇۇ كورۇنۇۇ، آل آبدان بىزگە جاقن بولغوندىن
چوڭ كورۇنگونۇغانا؛ بولبوسو آى جەردەن 360 مىڭ چاقىمدىغانا اراقتىقتا
تۇرات. آيدىن ءاوزۇندو جارق جوق، آنن بىزگە جالتىراب تۇرغان جارىغى
كۇندون آلمان شوولاسىغانا.

جىلدىن مالىدارى. جەر كۇندۇ چىر آيلاىب قوزغولو تۇرغانىنان، جىلدىن
ءتۇردۇۇ مالىدارى بولوت: جاز، جاي، كۇز ھام قش.
جەردىن اولۇگۇۇ آزغانا ايبىگىرەب تۇرات (سىزققا قاراغىلا). جەر

اۇلۇگۇنۇن ايىككىلىگى آر ۋاقت ۶بىر قابىتا قالات، اەچ اوزگورۇلمىويت:
 اۇلۇكتۇن ۶تۇن جاق اۇيۇلۇ دايم تەمىر قازق جالدىزىنا بولجوكۇغون.

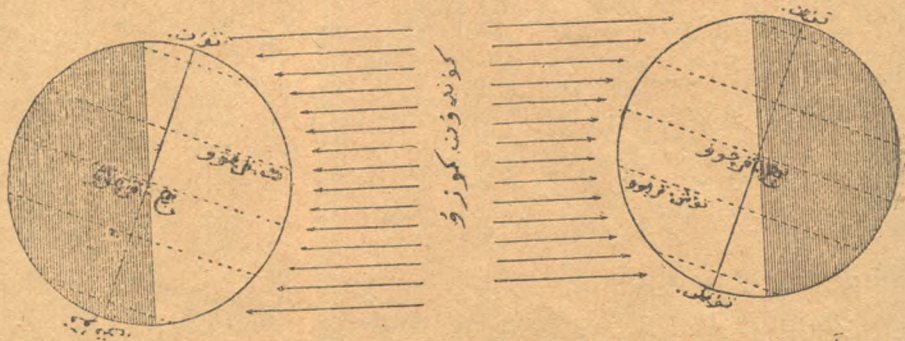

۶تۇن جاق جەر جەر -
 تىسىندا جايىقى چىلدە

۶تۇن جاق جەر
 جىرتىسىندا غىبىسى.

كۈندۈ ايلانغان جەردىن قوزغولۇشۇ.

ساراتاندىن آياق كەزىندە جەردىن تۇشتۇك جايىنان ۶تۇن جاقى آبدان
 جارق جانادا جىلۇۇ بولۇب اسىت؛ اوشوندىقتان ۶تۇن جاق جەردىن جارتىسىندا
 جايىقى چىلدە باشتالات، شول ۋاقتا، تۇشتۇك جاققا قش باشتالات. اوشو كەزدە
 ۶تۇن جاق جەر جارتىسىندا كۈندۈن اەك اۇزۇن مالىسى؛ آل اەمى تۇشتۇك
 جاغىندا - ۶تۇندۈن اەك اۇزۇن مالى بولوت.

ساراتان آينىن 22-ى كەزىندە جەردىن
 جارق بولۇشۇ.

جەردى آينىن 22-ى كەزىندە جەردىن
 جارق بولۇشۇ.

مىنا (بۇل بەتتەگى سىزىقتان) كورنۇب تۇراتقو، ساراتان آينىن آياق
 چەندە كۈندۈن كوزدورۇ ۶تۇن جاق ساراتان جولۇنا نك تۇشكۈنۇ،
 ساراتان جولۇ دەگەنيز چوڭ قۇرچوونۇن ۶تۇن جاغىندا 23¹/₂ تۇرغان آرتاق
 سىزىقتى آيتات؛ اوشول ساراتان جولۇنا جاقق تۇرا تۇرغان اەلدەردىن اوشول

جانا تۇشتۇك جاغندا دا جيلۇۇ آلقاقتار بار؛ جيلۇۇ آلقاقتار اۇيۇل قۇرچولورۇنا چەين، جاغنى چوڭ قۇرچوودون $66\frac{1}{2}$ (جاكى اۇيۇلداردان $23\frac{1}{2}$) غا چاقىسى جەدى آلب اولتۇرات. جيلۇ آلقاقتاردا اچ وقت كۇن ءتوبودو بولبويت؛ ءبر- اوق اوشوندودا جايقى چلدەدە كۇن كوك جەكتەن جوغورۇ كوتورۇلۇب، جەردى ءبر قىلا جىليتب، ايسينات اوشوندۇقتان جيلۇۇ آلقاقتاردا جاي جيلۇۇ قاي ءبر واققا ايسق بولغون كۇندورۇدا بولوت. قش جيلۇ آلقاقتاردا كۇن ءتومون باستا تۇرات. اوشوندۇقتان جەردى ناچار جىليتات، اوشون ءۇچۇن جيلۇ آلقاقتا قش كۇنۇ سۇقۇق هام آياز بولۇب، جەرگە قار ءتۇشوت (جىلۇ آلقاقتا قار تەتىگى جەدى تەكەچەر) مەنەن ساراتان (چايان) جولدورۇنا جاقن جەرلەردە غانا بولبويت). اۇيۇل قۇرچولورۇنان آرى سالقن جاكى اۇيۇل آلقاقتارى جاتات. سالقن آلقاقتاردا سۇقۇق آبدان كۇچتۇۇ بولوت. آل آرالاردا جلدن جارمينان آرتق وقت جەر هام تەكز قار مەنەن مۇزدۇن آلدندا جاتات.

جايقى چلدەدە تال ءتۇشتو كۇن ءتومون كوك جەكتىن ءۇستۇندو - غانا تۇرات. قشتن كۇنۇ آل آرادا كۇن قسقا ءتۇن اۇزۇن بولوت؛ آل واقتا ءبر ءتۇندۇن اۇزۇندۇغۇ ءبر كۇنۇ - تۇندون (ءبر كۇندون) اۇزاققا سوزۇلات. آنداي ءتۇندۇ اۇيۇل ءتۇنۇ دەب آيات. 70 نچى آرقاق سىزققا اۇيۇل ءتۇنۇ اەكى آيدان آرتققا، جانا 8 نچى سىزققا ءتورت آيدان آرتققا سىزۇلات؛ آل اەمى جايقى چلدەدە اوشو تىگى كورسوتۇلگون واقتتارداى كۇن تاقربايت. تاق اۇيۇلداردن ءوزدورۇندو جارم جل اۇداسىنان ءۇيۇل ءتۇنۇ هام جارم جل اۇداسىنان اۇيۇل كۇنۇ بولوت. اوشون ءۇچۇن جەردە بەش آلقاق بار؛ ءبر ايسق، اەكى جيلۇۇ هام اەكى سالقن.

راسىيا كەگەشتەر اونوگۇ قايسى آلقاقتاردا تۇرات؟

قۇرغاق جەرلەر هام دارىيالار ءبر قالبتا جىلنبايت. قۇرغاق جەر تەكزدەن كورو باچمراق جىلايت، ءبر- اوق اوشول جىلنغانداى، باچم سۇويتدا (38 نچى بەتى فاراغيلا). اوشون ءۇچۇن ءبر قاتار سىزقتن بويۇنداغى قۇرغاق جەرلەر اوشول سىزقتاغى دارىيالاردان آرتغراق قىزات. آل قش كۇنۇندو آرتغراق سالقن بولوت. دارىيالاردا ءبر جلدن اچندە جيلۇۇق چامالى - غانا اوزگوروت، قۇرغاققا بولسو كوب اوزگورۇلۇب تۇرات.

جەلدەر. جايى چەلدەدە آرتق ايسق بولغوندۇقتان، آندا جوغورۇ قاراي آوا كوتورۇلۇب، آنن اوردۇنا تومونىكۇ قاباتتا جانىداغى دارىيالاردان باشقا آوا كەلەت. اوشوندىقتان قۇرغاق جەردن بارىنادا جايى چەلدەدە تەگزدەن جەلدەر كەلەت، آل اەمى قىشتن كۇنۇ كوبۇنچو جەل قۇرغاققان تەگزدە رگە قاراي اەسەت. (نەمىنە ءاۇچۇن؟).

كەبە بر اورۇنداردا بۇل جەلدەر دۇرۇس اەسب تۇرات. ميسالى، تۇشتۇك آزىيادا ەند دارىياسىنان جارم جىداى جەلدەر قۇرغاققا قاراي اەسب تۇرات. اوشوندىق جەلدەر قۇرغاققان دارىياغا قاراي اەسب تۇرات. اوشوندىق جەلدەر كۇن چىغىش آزىيادا - داغى ھام باشقا اورۇنداردا بولوت؛ مىندى جەلدەردى مۇسۇن دەب آيتىلات.

ساراتان (چايان) مەنەن جەدى (تەكەچەر) آرالارنىداغى دارىيالاردا دۇرۇس ەسە تۇرغان جەلدەر بار آنى باسسات دەب آنايت؛ بۇل باسسات جەلدەرى ءبۇتۇن جىل بويۇنا ءبىر جاقنى قاراب ءبىر بەت بولۇب اەسەت. ءتۇن جاق جەر جارتىسىندا ءتۇن جاق كۇن چىغىشتان باشتاب، تۇشتۇك جەر جارتىسىندا - تۇشتۇك كۇن چىغىشتان باشتاب اەسەت. آل اەمى چوڭ قۇرچوودو كەلب بۇل جەلدەر ءتۇيۇن بولۇشات؛ ءتۇيۇن بولۇشقان جەرى جەلسز تىنچ القاق دەب آتالات؛ بۇل جەرلەردە آبدان ايسىغاندان، جوغورۇ كوتورۇل-گون آوا، جوغورۇ بارغان سوڭ ءتۇن جاققا ھام ءتۇشتۇك جاققارغا قاراب تاراب كەتىشەت.

تەگزدەر آغىندارى جەلدەردن زاردايىنان تەگزدەردە آغىن بايدا بولوت؛ نەچە ءجۇز مڭ جىلدار اچىندە؟ اەسكەن باسساتتار دازىيالاردن اۇستۇنكۇ قاباتتارن قاپتاب جۇرگوندىق آقرن - آقرن دارىيالاردن سۇۇلارىنن اۇستۇنكۇ قاباتتارن ءاوزدورۇ مەنەن الەشتىرىب آلا كەتتە. اوشون ءاۇچۇن كۇن چىغىشتان كۇن باتشىما قاراي چوڭ قۇرچوونۇ بويىلۇب اەسە تۇرغان جەلدەن چوڭ قۇرچوو آغىندارى دەگەن آغىن بايدا بولوت. تەگزدەگى بۇل آغىندار جولدۇ قاتا قۇرۇلارغا كەزىگب ءاوزدورۇنۇن يەتن اوزگورتۇب؛ اوشوندىن بارب جىلۇقۇ اغىندار بايدا بولوت، بۇل آغىندار

چوڭ قۇرچوودون آلس نۇن جاق هام تۇشتۇك چاققا قاراي دارييلاردان جيلۇ سۇلاردى آيداب آلب كەتەت.

باسماتار قارىتاسى. كوئونچو تىنچ بولو تۇرغان اورۇندا سىزىلغان. اۇشۇ قارىتاغا قاراب ادسب تۇرغان باسماتار قايسى جەر جارتيلارينا جەبە مەنەن بەلگىلە كەر.

بۇل آغىنداردن اچىندە اەڭ ماگزىدۇسۇۇ كەلفۇچتۇرۇم آغىنىسى. كەلفۇچتۇرۇم آنلاتىق داريياسىنىن چوڭ قۇرچوودون ادسكەن آغىنىنان بايدا بولغون. كەلفۇچتۇرۇم مەكسىكە بۇلۇگۇنان باشتاب، فلۇرىدانن قاشىنان ءاوتۇب تۇن جاق كۇن چىغىشقا قاراب ءجۇروت. كەلفۇچتۇرۇم آمريقا جەكەتەرىنەن اراقتاب اوزاغان ساين اۇلغايىب، قاشاڭداب، آندان آرى بارا-بارا ءبىر نەچە تارولورغو ءبولۇنۇب كەتەت. تارولوردۇن اچىندە گى اەڭ ماگزىدۇسۇ اورۇپا جەكەتەرىنە كەلەت؛ مينا اورۇپانن بۇل جەرلەرىنە كەلفۇچتۇرۇمدۇن ماگزى آبدان كەرەك، سەبەبى: كەلگەن اورۇندارن جىلىتات.

كەلفۇچتۇرۇمدۇن اەكنچى ءبىر بۇتاغى آپرىقاغا قاراب كەتەت، آتن جەكەتەرن بويابوب اولتۇرۇب، چوڭ قۇرچوو آغىندارينا بارب قوشۇلۇب؛ چر آيلانا آغن بايدا بولوت؛ بۇل آيلانغان آغن اورتوسۇندا تىنچ سارغاس تەكزى جانات؛ بۇل تەكزدن بەتىندە آنتل آرالدارىنن جەكەتەرىنەن آغىنداردن آلب كەلگەن بالرارى ءسۇزۇب ءجۇروت. مىندى آيلانغان آغىندار آنلاتىق داريياسىنىن تۇشتۇك ءبولۇمۇندو، جاناداغى چوڭ هام ەند دارييلارنىدا-دابار.

اوا ارایی دەگەنیز کۇن اراینن ۶بر اورۇندا الغى بولۇپ تۇرا تۇرغان اوز کوچو قاسییه تی میسالی، ۶بر اورۇندا، آیماقتا كوبۇنچو کۇن ارایی سۇوق بولسو، آل آیماقتن آوا ارایندا سۇوق دەب آتایت، اه گەردە کۇن ارایی كوبۇنچو امق بولسو آندا آوادا امق بولوت.

آوا ارایی ۶تۇردۇۇ سەبەبتەرگە بایلانغان. آلاردن اچندەگی چوگراقتاری مینا بۇلار: (1) چوگ قۇرچومەنەن آراسی، جاغنی جورایپیا اهنی چوگ قۇرچووغو جاقن بولغون ساین، آوانن ارایی جیلیراق، آلساغان ساین، سالتینایات: (2) تەکز بەتینن ایلەیینەن اوشول آیماقتن بییکتیگی، اه گەردە آل اورۇن بییک بولسو، آوا ارایی سۇوق بولوت: (3) اوشول آیماقتن قاتبایتۇرغان دارییادان آلس هام جاقندیخی - جاغنی آل اورۇنغا قاتبایتۇرغان دارییا جاقن بولغون ساین، آل اورۇندۇن آواسی امق کەلەت، آلس بولغون ساین قۇرغاق کەلەت.

قاتبایتۇرغان دارییالارغا جاقن بولغون اورۇنداردا میسالی) چوگ بریتانیا هام اەرلاندىیا آرالارندا آوا ارایی تەکز دیکندەى: آوا امق، آسماندى بۇلۇت باسقان، جان چاچن مول: جای قوگۇر جیلۇ قش قوگۇر سالقن بولوت. اوشونۇ مەنەن تەگز ارایی - امق هام ۶بر قالبتا بولغوندۇغۇ بلینەت.

آل اهنی قاتبایتۇرغان دارییالاردان قاران اۇزو آلس جاتقان جەرلەردە میسالی، اورتو آزیا راسییانن كوب جەرلەرى شەکلدۇۇ، آوا ارایی قۇرۇ بولوت، مۇنۇن بەلگىسى ۶اتو قۇرغاقچیلیق جانادا کەنەتتەن اوزگورۇشتور جیلۇدان بر مەزکلە سۇوققا آیلانب جە بولبوسو، سۇوقتان جیلۇغا آیلانۇۇ سییاقتۇۇ، جای ایسق، قش قاتۇۇ سۇوق، آیاز بولوت. اوشون ۶لۇچۇن قۇرۇنۇن ارایی قۇرغاق هام ۶بر قالبتا بولبوغونۇ بلینەت.

آوا اراینا جانادا چوگ آسار بەرە تۇرغان جەلدەر هام تەگز دەردن آغنداری. میسالی، کۇن باتش اورۇپاغا آتلانتق دارییاسینا كوبۇنچو کۇن باتش جەلدەرى اەسەت، اوشوندۇقتان آندا آوا ارایی امق کەلەت: آندان آزرالق تۇشتۇککو تامان، جاغنی آپریقانن باشقا جە کەرنەندە ۶تۇن جاق کۇن چیغش جەلدەرى اەسەت (جوغورقۇ باسسانتار سالنغان قاریتانی قاراغیلا) اوشوندۇقتان آپریقانن کۇن باتش قلالارندا هام آندان دا آریرالق، قۇرۇنۇن اچینە تامان آوا ارایی قۇرغاق کەلەت، اوشوندۇقتان آل آرادا آپریقانن یەلگیلۇۇ بەتباق ۶چولۇ بایدا بولغون.

تەگز دەردن آغنداری آوا ارایینا چوگ سەبەبکەر بولو تۇرغانى مندان

كورنۇب تۇرات: آورۇپاداغى اسقانديناۋىيا جارىم آرالينىن قىلالارندا، آرن
اۋيۇلدۇق قۇرچوو سۇندا آوا ارابى قوڭۇر جيلۇۇ، تيگى اسقانديناۋىياغا
قاراغاندا آمريقانن تۇشتۇك جاغنداغى لابرادور جارىم آرالندا آوا ارابى
قانچالق سۇوق (نەگە منداى آيرما بار، ءاوزۇگور آيتقىلاچى؟)

تابىغات ءسۇرو تئورۇ ھام اهلدىن تىرىچىلىگى.

ءتۇن جاق مۇز دارىياسى. ءتۇن جاق مۇز دارىياسى جلىدىن جارتىسىنان
آرتق وقت قاتب تۇرات. دارىيا سۇسۇ قالڭى مۇز بولۇپ قاتب، كوب-كوك
جان جانواردان تۇك نەمە جوق، جانسىز مۇز تالاغا آيلانغان؛ جانادا بۇل
تالاسندا اۋيۇل ءتۇنۇ بولوت، اوشوندۇقتان آل آرا كوزگو سايسا
كورۇنبويتۇرغان قاراڭغى بولوت. آل آرادا كۇن اۋداسى مەنەن نەچەن
جۇما كورۇنبوى تۇرات، كۇن چقبايت؛ آل اھى ناق اۋيۇلغا تامان جەرلەردە.

ءبر نەچە آى كۇن چقبايت.
تەك آى، جگىز دار ھام
ءتۇن جاقى جارتتار-غانا
بەتى اوى - قردۇۇ
بولۇپ، ءدوبو - ءدوبو
اۋيۇلگون مۇزداردى
جالتراپ تۇرات.
جايندا مۇزدار
اھرب جۇمشاقستوو
بولوت؛ اوشول كەزدە
سوققون جەل مۇزداردى
بۇزۇپ سال قىلب تەكزگە
آيداب آلب كەتەت؛
آل سال مۇزدار بارا-
بارا جە-اھرب جوغولوت،
جاكى ءبىر جەردە
جەككە تىردەلب تۇرۇپ
قاتلات. آرتقىچا اۋشۇنداي
سالدار جاڭگى جەر

قشتن كۇنكۇ ءنۇن جاق مۇز دارىياسى.

ارالى مەنەن آغا قارشى تەكزىنىن جەەكتەرىنە جىنالات. آل دارىيادا مىدى چوڭ سالداردان باشقا، جانادا اورۇندارىنان قوزغولۇب كەتكەن اۇيۇلداغى مۇز آرالدارى چوڭدۇغۇ تووداى بولۇب، آلاردا سۇرۇپ ءجۇروت.

جايقى چلدەدە دارىيانىن مۇزسۇز جەرلەرىندە سۇنۇن بەتىنە تولۇب جاتقان بالرىچىغات. بالردىن اچىندە چاياندار كوپ بولوت، آل چايانداردى جەمەك ءۇچۇن بالقى ھام باشقالار ءۇيۇلۇشۇب قالات. آل بالقتاردى ءتۇردۇ قۇشتار ھام آڭدار اۇۇلايت: تۇلەندەر، مورۇجدار، كىتتەر. بالقتار اۇرۇغۇن توگۇۇ ءۇچۇن دارىيانىن جەەگىنە قاراي جايلىب چىغات. آلاردىن آرتىنان قۇوالاب آڭداردا كەلەت. (آلداغى اوشول تۇۇراداغى آڭگەمەگە قاراغىلا). ناق اوشول واقت بالقى ھام باشقا آڭ اۇۇلاينۇرغان آڭچىلاردىن مالى؛ مىسالى، دارىيانىن قلاسىنداغى اورۇستار قايققا مىنب بالقى، تۇلەن، مورۇجداردى اۇۇلايت. بۇل كەسپتىن قورقۇنۇچتۇۇ اويۇرتالى كوپ بولوت؛ قوقۇس جەل بولۇب قايقتارن آلدا قايدا آيداب كەتب قالات، آندى اراققا كەتكەن آڭچىلار آچقادان ءولۇبدا قالات.

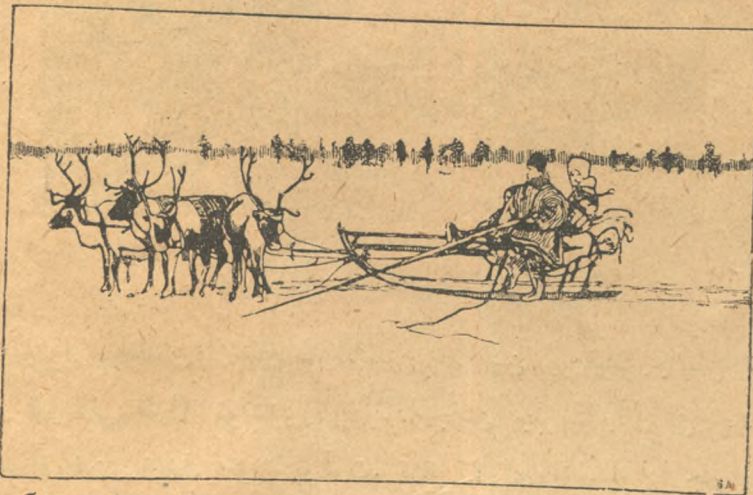
مورۇجدار ھام آق آيۇۇلار.

توندۇرا. (بلقداق) ءتۇن دارىياسىنىن قلالارن بويلوب جاتقان توندۇرا 67 نچى قارىتانى قارا). توندۇرالاردا-دا جلدن جارمىنان آرتق چىقىلداغان آياز ھام اۇزۇن اۇيۇل ءتۇنۇ بولوت. قشقا قاراي بۇل آرادا جەر تەرەك دوك بولۇب مۇزدايت؛ آل امدى جايقى چلدەدە سالقىن جانادا مۇنارقتاغان ۇمان بولوت؛

سالدار آيداب كەتكەن بالقچىلار. شامال باسلغان سوڭ قايدا بارارن
بلبەي داغدارب تۇرۇشات.

جەرء اۇستۇنون ۋېر كەزدەي قانا اەرب، جىيىت. جەردن جىيىكە نىنەن. بايدا
بولغون سۇۇ تەگز جەردە جاي اوتكۇچو توقتوغون قاق سىياقتۇۇ تۇرات،
آل سۇۇدان يارب باتقاق-سازدار بايدا بولوت. آل باتقاق هام ساسق
توندۇرالار، تۇردۇۇ سازدۇۇ جەرگە ۋونوتۇرغان جەمشتەر چىغات: سۇۇق
جەلەگى توندۇرالارغا لايقتۇۇ ساز جەلەگى سىياقتۇ. آندان سوڭ قۇرقاغراق
جەرلەردە كوگۇ آرا لاش قىنا چىغات.

ئۇن چاقتا قشتن كۇنۇ توندۇرا (آرتندا قرقا توقى، آندان آرى
جىلاڭچ توندۇرا باشتالغانى كورۇنوت).

ساز بالرىدا قشتىن ازغاردۇۇ سۇۇغۇنان، جانادا جايدىن قسقالىغىنان، جىغاچ بولبويت؛ جاناداغى چىغاچتىن آل جەزدە چىقبايتۇرغانى - جەردىن توكىدۇغۇ تەك آندا ساندا جالبراقسىز جالغز آياق تىكەندۇۇ چوقولوق قاىكىدار ھام قىزل قىرچىندار بولوت؛ آلاردا چوقولوق بويلورۇ چاپىز جەرگە جابىشقان قالك ءچوبۇن آراسىنان كورۇنبوىدا قالات.

قسقاسىن آيتقاندا توندىۇرالار قار باسقاندا، آيوان بولبويتۇرغان آپ - آيپاق مەلتىرەگەن تالاغا وخشويت. قشتىن كۇنۇ توندىرالاردا آق كەكىلكتەر بولوت، آلاردىن تاماغى آلىگى سازغا اوسكون چوبتوردۇن ءبۇرلورۇ، جانادا اۇيۇل جاقتا ءجۇرو تۇرغان تۇلكۇلور، اوشول آق كەكىلكتەردى اۇۇلاب جەب كۇن كوروت. آلاردان باشقا، اوشول تۇندوگۇ سازدا ءجۇرو تۇرغان بۇغۇلار بولوت، بۇلار قاردى تەب موك جەيت. جاي بولورۇ مەنەن سازداردى چىمن، چركەى قابتاب كەتەت؛ جانا جىلۇۇ جاققان توب - توب بولۇب قاز، اوردوك، قارقىرا - تۇرۇنا، قۇۇلار چۇرقۇراب اۇچۇب، كەلگىندەر كەلەت. بۇل قۇشتاردىن كەلۇونو سەبەب: اوگوى تاماق (بالقتار، جەر جەمىشتەرى، چىمن، چركەيلەر) ھام بۇل آرادا آلار ءاۇچۇن قورقۇنچ جوق، آنتكەنى توندىۇرادا آدم بولبويت، بولغون آدم كۇن كورو - آلبايت، قۇشتاردى كەلتىرگەن سەبەب اۇشۇلار. آل توندىۇرادا جاگىز كوچمون، بۇغۇلۇۇ ءتۇن جاق راسىدا سامايەتتەر سىياقتۇ اەل بولوت.

آلاردىن باش مائەكتەرى شرغىدان اۇۇغۇ بار، سرتىنان بۇغۇ تەرىسنىن جابقان جولۇم ءاۇيلور (چوم) بولوت؛ كۇرتوچونۇن اورتوسۇنا تاق مۇز ءاۇستۇنو اوت جاغات، ءتۇتۇنۇ تۇندۇگۇنۇن چىغات؛ اوتتۇن تەگرەگىنە بۇغۇنۇن تەرىسنىن سالب اولتۇرۇب تاماق بىشىرىب ءاچب، جاتقاندا - دا بۇغۇ تەرىسنىن ءتوشونوت. آلاردىن كىيمەدىرىدا اوشول بۇغۇ - مارالدىن تەرىلەرىنەن تىگب كىيەت. اەك چۇيگۇن تاماغى بۇغۇ - مارالدىن اەتى بولوت. سامايەت قالقى ءبزدىن مال باققان قازاق، قىرغىزداى ءبر اورۇندا كوب اولتۇرۇب آلبايت؛ اولتۇرغان جەرىنىن جاغى موكتۇن سونۇنۇ تاراغان سوك جۇرت جاگىلاب بۇغۇ - مارالىنا جىلۇۇ جەرگە قونۇش قوتورو بەرەت. كوچكوندىو جولۇم ءاۇيلورۇن ءات جاكى بۇغۇ چەككەن جەكك چاناغا سالب، كوچۇب، قونوت. سامايەتتەر ءبر جاغىنان بۇغۇ - مارالدىن باغا ءجۇرۇب بالق ھام باشقا آكداردى دا اۇۇلايت.

جیلۇۇ آلقاقتن توقویلورۇ. توندۇرا (بلقداق) نن تۇشتۇك جاغندا جایلپ جانتان جیلۇۇ آلقاقتن توقویلورۇ كەلەت. آل توقویلور: باركتۇۇ هام جالبراقتۇۇ جیغاچتاردان قۇرالغان؛ باركتۇۇ جیغاچتار، قاراغای، چرچالار سییاقتۇۇ توبۇرچۇقتۇلاری سالقنراق جەرلەرىنە چیغات؛ آل امی جالبراقتۇۇ جیغاچتار، ماسەلەن: قایگدار، جوکو، امەل جیغاچتاری جیلۇۇ جەرلەرىنە چیغات؛ كوب جەرلەردە توبۇرچۇقتۇۇ جیغاچتار مەنەن جالبراقتۇۇ جیغاچتار آرالاش چیغ - پوپولوگ توقویلور بایدا بولوت.

جیلۇۇ آلقاقتن
سۇوق - آياز بولوت،
اوشوندىقتان قش
كۇنۇندو جیغاچتار
آجارسز بولوت:
جالبراقتۇۇ جیغاچتار،
جالبراغینان آیریلپ
ءجۇردای بولوت، آل
امی توبۇرچۇقتۇۇ
جیغاچتار اچ نەمە
بولبویت، ءبر قابتا
تۇرا بەرەت. توقویلوردو
قۇشتار هام باشقا آكدار
كوب بولوت، آلار
قشتن كۇنۇدا ءاوزدو-
رۇنو اوگوى تاماق تاب
اوقات قلات. ءبودونو،
قۇرقۇلداى سییاقتۇۇ
قۇشتارغا جیغاچ ءبۇر-

توقوی اچنەگى آكچیلار.

لورۇ، قویون دورغو جاگى ءبۇردوب كەلە جاتقان بالاپان جیغاچتاردان قابقتارىنن مایەكەرى، آق تىندارغا قاراغایلاردن، چرچیلاردن توبۇرچۇغۇنۇن آراسىنداغى دانى، جاكى كەدرىن جاگۇاقتارى جەتەت. قۇشتاردن، قویوندىوردۇن هام آق تىندار ءجونۇ، جرتقىچ آیواندار: قارشىقلار، تۇلكۇلور، آیۇۇلار.

اۇيۇقتۇۇ قارشقۇر .

توقۇى اچىندە قونۇش قىلا تۇرغان اەلدەر، توقۇى اچىندە گى قۇشتاردى ھام آكداردى اۇۇلاب، ترىچىلك قىلات. اۇۇ قىلۇۇنۇن ناق اوكتويۇلۇۇ مالى قش: آتب آلغان قۇشتاردن اەتى چىقلداغان سۇۇقتا بۇزۇلبايت، آكداردن تەرىلەرى تىبىتۇۇ ھام جىلۇۇ بولوت؛ جانادا قاردا ءازن قۇوالاب آلۇغا آرزان بولوت. مەرگەندەر آزق-تۇلۇكتۇ مول قىلب آلب، توقۇيدۇن اچىنە سال بىرىنداب كەتەت، آياغىنا قادمكى چانانن تامانداى جىلغايىق قىلب آلات؛ اەرىچىكەن تايغاندارى آكدن ءازن قۇوالاب ءجۇرۇب تىبات؛ قۇشتاردى تۇزاق قويۇب، قاپقان سالب، آتب، قىرىب سالات. آتب آلغان قۇشتارى مەنەن آكدارىنن تەرىلەرن ساتات، جاكى ءاوز كەرەكتەرى ءۇچۇن آىر باشتايت.

توقۇيلوردو آكى آز جەردە تۇرغاندارى، قشتن كۇنۇ جىغىچ كەسبچىلىگىن قىلات: قشتن كۇنۇ جىغىچتاردى كەسب جىناب قويۇب جاز بولۇب كۇن جىلغاندا جىغىچى جوق جاققارغا آلب بارب ساتات.

جاز بولغوندىو اەلدن كوبۇ اەگىن اەگەت: توقۇيدۇن اچىندە جىغىچن تىب-تىپىل قىراتىب كەسكەن جەرلەردە جىغىچتان قالغان-قاتقان بۇتاق ھام جالبراققارن ءاورتتوب جىبەرب ءدۇمۇرلورۇن قازىب، آقتاغاندان سوڭ اوردۇنا آرىپ، قارا بۇداى، سۇلۇۇ ھام كەندىر اەگەت. اولتۇرغان جەردە گى توقۇيلورۇن كەسب بۇنۇرگون اەلدن ءتۇب كەسىبى اەگىن بولوت؛ (بۇل اەگىن كەسىبى سامايەتتەردە جوق، آلار آشتىقى ساتب آلات) كەندىردەن ءاوز دورۇنوكىم-كەچەك توقۇب كىيەت، آلاردن تۇرا تۇرغان ءۇيلورۇ جىغىچتان بولوت.

تالالار. جىلۇۇ ھام ايسق آلقاقتاردن قۇرغاق جەرلەردە تالالار ھام بەتباق ءچولدىر بولوت. مىسالى، ءبزدن قازاقتاردن تالاسى (كەسىبى تەگىزىنن ءتۇن جاق كۇن چىغىشىندا بولوت) ھام ءتۇن جاق اورۇس تالاسى. جايندا ءوتو ايسق، قىشىندا ءوتو سۇۇق بولوت. جازغا مال قار كەتسەن سوڭ تالالا كوب-كوك شىبەر بولوت: قزغالداق، كودو، قارا قىياق،، بەتەگە، بۇداىق سىياقتۇۇ ءچوبتور چىغات. تالالا كوب-كوك جاشل بولۇب ءتۇردونۇب كەتەت. قۇلپۇنغان ءچوبتۇن ءاچى تولغون قۇش، قۇرت، قۇمۇرسقا بولوت؛ جان-جانواردن بارىدا تايىغاتتىن جاقشى ايبگەنىنە شاتتانىشىب آسماندا قۇشتار تۇردۇ ءۇن سالب، جەردە گى آكدار، مالدار آرقايسىسى ءوزۇنچو كۇڭكۇرونۇب جاكى كەلگەن قاز، اوردوك، قۇۇلاردن چۇرقۇراغان تايىشى قۇلاقتى تۇندۇرات.

آسماندا قاناتتارن جايب بۇركۇتتورھام باشقا ترماقتۇ قۇشتارقالقب ءجۇرۇب
جەردەگى ءچوب آراسندا اولتۇرغان قۇشتاردى، سۇۇرلاردى آكدب جۇرگوندورۇ
(سۇۇرلار اۇستۇندوگۇ تيگىلب تۇرغان جەلموغۇزدۇ كوروقويۇب، جان جاغينا
تابش سالب آكقۇشتاب ءاينينه كيرە قاچات) جازغا مالقى وقت تالانن اەك
قزق كوگۇلدۇۇ كەزى: جاندىۇۇ جانوارلاردن، قۇرت، قۇمۇرسقا هام قانچا
تۇردۇۇ ماخۇقتاردن جرغاب آبدان جاشارب قالا تۇرغان كەزى.
جازغا مالءاوتۇب جايغا آيلاگفانسوك، كۇن ايسىى باشتايت، كۇندون
ءتييۇنون اوسۇمدۇكتور سارغايب قۇۇراب كوبۇنچو اۇچۇب كەتەت؛

قازاق تالاسى.

جەردن قرتيشى ءتيلنب - ءتيلنب، جاريلب كەتەت هام جەردن اۇستۇنكۇ
قاباتن اەسكەن قزل جەل چاكداتب اۇچۇرات؛ جۇرگون قۇيۇندار چاكداردى
آسمانغا كوتورۇب بۇرقۇراتات. كۇزگو قاراى تالادا جان چاچن كوب
بولوت، اوشول كەزدە تالالا-اغى كوك آزغانا كوگورۇب، كوتورۇلوب، آندان
كيين قش كەلكەندە تالالا جانادا قار آستندا قالات.
تالانى قونۇش قىلا تۇرغان اەلدىن تۇبكۇلۇكتۇۇ تيرىچىليگى آياقتى
مال چارواسى بولوت. ءبزدن قازاق تالاسندا، ءاوزدورۇگو مالم قازاق
قالتى تۇرات. مۇرۇنتان اەلدىن قونۇشۇنۇن، آراسينا جات اەل آراالشباى تۇرغان
واقتا، تيرىچىليگى ءتورت تۇلۇك مال بولغون. اەلدىن باققاننى سان قارابوزقوى،

مكده گەن جلقى بولۇچۇ اەلە؛ جاز تۇگۈل اەل مالغا قشتن قىلچىلداغان سۇغۇنبا
قولدون ءچوب بەربەستەن، تالادان اوتتوتۇب چىغارۇچۇ اەلە. اوت باشى تىرىچىلىگىنە
كەرەگىنن بارى اوشول آياقتۇۇ مالدان چىغۇچۇ اەلە. اەتى، جاي ءسۇتۇ، قش
آزىق، آستىنا آت، ءجۇن-ءجۇبۇرۇ، تەرى-تەرسەگى، قل-قىبرى ءۇستۇنو كىيم،
كىيز-ءاۋى بولو تۇرغان اەلە. مالدىن جايىتىنا قاراب ءبر اورۇندا كوب اولتۇرباي
قونۇش قوتورۇب مال جايىتىن سونۇنۇ تارقاسا اەكنچى سونۇن ءچوبتۇۇ جەرگە
كوجۇب قونۇب ءجۇرۇچۇ اەلە. كوجكوندو جۇكتويتۇرغان اەلە.

ناق اۇشۇ وقتا قازاق، قرغز تالاسى تەب-تەگز آل كۆيدو امەس، آندان
آيراغان؛ جات اەلگە قونۇشۇن آلدىرغان، آراسىنا كەلگن اەل كەلب، اورنوغون
سوك، آل اەلدىن چارواسى دا، تىرىچىلىگى دا، جۇرۇش-تۇرۇشتارى دا اوزگورۇلدۇ.
منداى جەرلەردە بايرقى كوجورۇمدۇ جەل بىلەت، قونورۇمدۇ قوقتۇ بىلەت
دەگەن دووران، اەلدىن باشىنان زاقمداى بولۇب ءارتۇب كەتتى.

مالدان تازا آيرىلب، اولتۇرۇقتۇ قالبقا آيلانب، اەگنگە اووب كەتكەن
جەرلەردا آز امەس، اەگن مەنەن مالدى ءبردەى قولدونو تۇرغان جەرلەردا
بار. اۇشۇ كۇنۇ تازا مال باغب تىرىچىلك قىلب جۇرگون اەلدەر، آرالارىنا
جات اەل كەربەگەن، مۇرۇنقۇ آتا قونۇشۇ آلنباغان قر قزاق تارنداغانا بار.
تالادا تۇرۇچۇلاردن بارى بىردەى، بىزدن نازاق، قرغز قالقنداى،
كوجوموندۇۇ مال چارواسى مەنەن - قانا اووقات قىلبايت، آلاردن اچىندە
اەگنچىلەرى دا بولوت مىسالى: ءتۇن جاق راسىيانن قارا چەبەكەندەرى. بۇلار
تالانن قارا توپراقتۇۇ جەرلەرن آيداب، بۇۇداى، قارا بۇداى جۇگورۇ،
سۇلۇۇ چاچات. قۇرغاچقىلىق بولۇب كۆيدۇرۇب كەتەسە، اەگندىن چىغىشى
چاقشى بولوت. قارا چەبەكەندەر جالاڭ اەگن امەس، مالدا باغات، ءبر-اوق
آلار ءبىزىن قازاق-قرغزداى مالن آيداب كوجۇب قونۇب ءجۇربويت:
جاي بويۇ قىلالاغا باغب، قش اۋىگو بايلاب، قولدون ءچوب هام سامان
بەرب قورودو تۇتات. بۇلاردن اۇشتايتۇرغان مالدارى كوبۇنچو جۇمۇش
مالدارى بولوت: جۇك تارتات، اەگن آيدايت. بۇل قارا چەبەكەندەر اولتۇراق
قالبتا تۇرات، جاغنى كوجۇب قونۇب ءجۇربويت؛ بەلگىلۇۇ اورۇن آلغان
قونۇشتارى بولوت، آنداى بولبوسو اەگن اەگە آلباس اەلە.

ءچولدىور. جىلۇ هام ايسق آلقاتاردن اەكڭ قۇرغاق جەرلەرىندە ءچول-
بەتباق تالالار كەز بولوت. منداى ءچول تالالار، ماسەلەن، ءبىزدىن تۇركۇستون
اويۇكۇندا اۇجۇرايت. ءچولدى قش سۇۇق-آياز، آبدان سونۇن ايسق بولوت:

جامغىر، قار آز تۇشوت. تۇركۇستوندىمۇ بىر قانچا تۇتۇم جەردى قۇم باسقان، مىسالى: قىزل قۇم، قارا قۇم، مويۇن قۇم سىياقتۇمۇ شامال قۇمداردى جلدېرىب آيداب، آر جەردە ءدوبو ءدوبو قىلپ اۇيۇب كەتەت، مندای اۇيۇلگون قۇمداردى، قۇم ءدوبولورۇ دەب آتایت. آقرن-جای بولغون جەل بولغونودا قۇم شيرلداپ اۇچۇب بوروشو بولغون سىياقتۇمۇ بولۇب جاتات؛ قاتۇقۇيۇن جاكى شامال بولسو، قۇمدار كوتورۇلۇب آسماندا بۇلۇت شەكلدەنب، كەتەت (آككەمەگە قاراڭگار)

قۇم ءدوبولورۇندو
 ءجوندۇمۇ اوسۇمدۇكتور
 بولبويت. جالغان قۇران
 (فيبرال) هام چن قۇران
 (مارت) آيلارندا قار
 امريگەندەن كيىن قۇمدار
 امدۇمۇ بولۇب، آزوولوق
 اوسۇمدۇكتور چىغات :
 ءتوو جالبىراق، چرموق
 سىياقتۇمۇ، بىر-اوق كوبكو
 تۇرباي قۇوارب، سارغارب
 اۇچۇب كەتەت.

ءنوت سوكسوللۇن كولوكوسۇندو ءتوسۇن قارماپ جاتقان قازاق.

بۇلاردن اچىندە جالبىراقتارى قوبوشولغون قۇرۇ اوزوكتورۇ - قانا قالات. جاكى تىكەندەرىنن ءاوزدورۇ-قانا قالات؛ قۇمدا چوقولوق جالبىراقسىز سوكسوول جىغاچى - قانا چىغات.

آنق ءچول تالا آپرىقاداغى آرابتاردن ساخراده يتۇرغان ءچولۇ. آندا اۇداسى مەنەن 9 آى كۇن تاق ءتوبوسۇنو كەلب آبدان قايناغان ايسق بولوت؛ آزراق جان چاچن آندا قشتن كۇنۇ بولوت، بىر-اوق ساخرانن قىشىدا ءبزدن راسييانن جايقى چلدەسىنەن ايسغراق بولوت. ساخرادا اوسۇمدۇك دەگەندىن جىتىدا بولبويت، مەلتىرەگەن قۇم جاكى ءدوبو ءدوبو تاشتارغانا بولوت. جاڭغز تامردۇمۇ جوقولوق تەرەك، قاتب، سەنب قالغان ءچوبتور مەنەن تىكەنەكتۇمۇ چوق - چوق جىغاچتار - غانا آر قايسى جەردە كورۇنوت.

ءچولدىو آيواندازدا آز بولوت؛ كوبۇنچو، آندا اۇواق - تەك قۇرت - قۇمۇرسقا جەب اوقات قىلا تۇرغان كەسكەلدىركتەر مەنەن ءبوى هام مۇزوباشتار - غانا بولوت. ساخرا ءچولۇنۇن قالارندا قوتوندوغون كيىك هام

توو- قۇشتارى ءجۇروت؛ بۇلاردىن قايسىسى بولسودا ءبر جۇتۇم سۇنۇغا، ءبر
 اۇزۇم چوبكو زار بولۇپ كۇنۇنو قانچالغ جەرگە جۇگۇروت؛ جۇگۇرۇپ
 ءجۇرۇپ تابا- آلباى آچقا، قالا تۇرغان كۇندورۇ آز بولبويت. ساخرانى
 كىيىك ءجۇرو تۇرغان جەرلەرىندە جەردىك آرستان دا بولوت. چولدوگۇ آيوانداردىن
 بارىنىن ءاوكدورۇ سۇرچا- سارغلت كەلەت.

ساماياتتىن جايلارى

ءچولدۇ باسب ءاوتۇۇ آبدان قىيىن بولوت (آيرىقچا، ايسق واقتا) ءچولدو
 جۇرگوندور، كەرۋەن بولۇپ، كوبۇنچو ءتوو، قاچر مەنەن (1) ءجۇروت، جول

(1) ءتوو مەنەن قاچر باشقا آيۋانداردان سۇ مەنەن اوتتو پەدامدۇ بولوت. ءتوو 25 كۇن سۇۇ سۇز جۇرۇۇ
 مۇمكىن اوشون ءۇچۇن ءچول كەرۋاندارى ءتوو قاچر مەنەن ءجۇروت، قىتاي ساحرالارنىدا اوشونى. مىندا جازۇچۇ آت
 كوبۇنچو آنن ماقساتى قاچر بولسو كەرەك اوودارۇچۇ.

اۇستۇندو بۇل آيواندارغا قاتار ينان ۶ بر قانچا كۇن سۇۇ ھام ۶ چوب تابلباي
قالغان كۇندورۇدا كوب بولوت.

بەت باق ۶ چولدوردۇن اورتولورۇنداغى، قاي ۶ بر جەردە بۇلاق، آيلا ناسندا
جيغاچتار، ۶ چوبتور، قۇرما جيغاچتارى چققان اورۇندار كورۇنو قالات؛ منداي
اورۇندۇ آزيىس دەب آتايىت. آزيىستەر جەردن بەتىنە سۇۇسۇ قايناب چيغب
جاتقان اورۇنغا— غانا آيتىلات. ساخرا آزيىستەرنە قۇرما جيغاچتارى چيغاب،
قۇرما آدامغادا، تووگودا آتايى تاماق بولوت 15 نچى (آككەمەگە قاراغىلا).

ايسق آلقاق توقويلورۇ. ايسق آلقاقن امدۇۇ جەرلەرنە توقويلور
قالك بولوت. ايسق آلقاق توقويلورۇلغى كوب— كوك جالبراقنۇۇ جيغاچتارى دا

بولوت، جيغاچتار
مندادا ۶ اوستۇ— ۶ اوستۇنو
۶ اوسو بەرەت: بۇتاقنار،
۶ بۇ چۇرلور، جالبراقنار.
جالبراقنار ينىن ۶ اوگۇ
قوگۇر— جاشلدو و كەلەت،
قابتۇۇ ھام جلتەر،
جالبراقنارى ۶ بر جلدان
آرتق جيغاچندا بولوت.
جيغاچتاردن بۇتاقنارى
باسقچ سىياقتۇۇ اەك
آستنداغىسى جالبراق،
آنن آستنداغى آنداندا
جابس بولۇب ۶ اوسوت.
كوب اوسۇمدۇكتور
آزقتى قاشنداغى باشقا
اوسۇمدۇكتوردون آلب
۶ اوسوت.

ايسق آلقاقنردن توقويۇ. چرمووق سىياقتۇۇ ۶ بر— بىرىنە چرمالب قالغان
جيغاچتار. اوڭ جاغندا آسمان پامبيغى.

توقويدىر اۇزۇن - اۇزۇن جىغاچتار بىر - بىرى مەنەن چىرمال، اورولۇشۇب اوسكون بولسو، آنداي توقويلور چيترمان توقوى دەب آتالات. ايسق آلتاق توقويلورۇندا جىغاچتىن نەچەن تۇردۇۇ آتاسى بار؛ آندا بىر - انگاي بىر عجنستۇۇ جىغاچ جەردك بولوت. پالمانن نەچە تۇردۇۇ سۇ، كوكولوب چىققان آنن بويۇ جوغورۇ بارغاندا باشى باركتۇۇ قالكى جالبراقتۇۇ بولوت؛ قايدا امدۇۇ جەر بولسو، اوشوندىو پامبق چىغات. ايسقى آلتاق توقويلورۇندا آيوا -

ندار كوب بولوت، آيرىچا نەچەن تۇردۇۇ قۇشتار بولوت هام قۇرت - قۇمۇرسقا - لار، كوب بولوت؛ كوبولوكتور، قۇمۇر - سقالار، قوڭۇزار؛ بۇلاردن تۇسۇ جىلتداق، اوتو چوڭ كەلەت (1) جورگومۇشتوردۇن اچىندە - دا آبدان چوڭدورۇ بولوت؛ بۇلار قۇرت قۇمۇرسقادان باشقا، كىچىنە قۇشتاردى دا آلات. جىلانداردا كوب؛ جىلانداردن اچىندە آبدان سونۇن چوڭدورۇ بار (2) تمساققار اوزوندوردو هام كولدوردو بولوت. چىغاچتاردن باشتارندا مايملدار آسىلب عجۇروت، جەردك آبدان چوڭ هام تەريلەرى قالكى بىلدەر، كەركتەر (آيرىقادا چانادا آزىيادا) هام بەكەمتتەر (آيرىقادا) بولوت.

تمساق مەنەن مايملدار. مايملدار تۇنت اورولۇ - شقان بۇتاغن قارماب سالىيراب تۇرغانى.

ايسق آلتاق آدامدن تۇرمۇشۇنا اوتو جايىز بولوت؛ آندا ادۇم هام آبدان قاپا بواوت؛ آوا چىرب جاتقان اوسۇمدۇكتور مەنەن آيوانداردن جىتتىنا تويغون، آل جەردە آدامدن اوورۇ بولۇشۇ اوڭوي، (ماسەلەن سارى بەزكەك

(1) كەم بىر كوبيولوكتور قاناتن جايغاندا آلتى اەلىگە تولوت.

(2) آمريقادا جىلاننن اۇزۇندۇغۇ 3 سارجانغا جەتە تۇرغانى بارە

مەنەن) اوشوندىقتان آندا تۇرۇچۇ آدم آز بولوت، آندا تۇرۇچۇلار كوبۇنچو
آنايى قالقتار. ميسالى، آموزۇن توقويلورۇندا ھندستەر تۇرات. آلاردن
تاماق آسرايتۇرغاندارى اەڭ مەقتى كەسىپى بالىق ھام قۇشتاردى اۇلوو جانادا
باشقا آڭچىلىق قۇش ھام آڭداردى قامدىكى ساداق (جال) مەنەن جاكى ملىق
مەنەن آتب آلات. تاماق از دەب توقويدون - توقويغو ساندىراقتاب جۇروت.
بەر اورۇنغا تۇرا قالسا، اۇستۇنو شيرغيدان سايب آنن اۇستۇن پالما
جالبراقтары مەنەن جاب، آيلاناسى آچق ساياقلىب كۆركولورۇنۇن اچىنە
تاشتاردى قويۇب، اوشولوردۇن اۇستۇنو تاماقتارن بشيات. اۇندو جاتقاندا
بەر جايغىنان، جالقتان اەكچىدەن جىرتقىچ آڭداردان ساقتاب، تورقلىب،
آل توردۇ كۆركونۇن اۇتوبوسۇنو آسب قويۇب جاتات. آلاردا كيىم بولويت.
تەك بەلدەرنە قۇرۇ - غانا بولوت: كە بەرلەرنە آدا بولويت، تىتاي جىلاڭچ
بولوت. بەر - اوق اوشوندوى كۇندو جۇرۇب اوزدورۇ كەربەز بولوت:
تۇلا بويۇنۇن بارن ناقتاب - چىمايلا ب جۇروت. جانادا اۇتۇرۇۇ آسەمدەرى

تۇشۇك آمريقان ھندستەرى.

كوب بولوت؛ ماسەلەن، قۇشۇن قانات - قۇيرۇغۇن باشىنا ساينب، آڭداردن
ترماقتارن ھام تىشتەرن جبكە تىزب مويۇنا آسب جۇرۇشوت؛ آورۇپالقتار
كەلبەستەن مۇرۇن ھندستەر تەمەر دەگەندى بلبەيت اەكەن؛ اوزدورۇنو
كەرەكتۇۇ آسبابتاردى جىغاچتان تاشتان ھام سووكتون قلىب آلات اەكەن.
توو آيماقتارى. تولۇۇ جەرلەردە اۇتۇبۇن جوغورۇ كوتورۇلگون
ساين، آوا سالىنايا بەرەت. آوا مەنەن برگە اوسۇمدۇكتوردا اوزكورۇلۇب

اولتۇرات. ميسالى، تۇركۇستوندىو تولوردۇن بوكسولورۇندو توقويلور بولوت؛
توقويلوردو ءتۇردۇۇ جالبراق تۇۇ جىغاچتار بولوت: قاراغاي، چرچى قاينىڭ سىياقتو؛
آل آندان جوغورۇ آرچا سىياقتۇتوو بادالدارى بولوت، بۇل توقويلورغو
آلگى ءتۇن جاقتاغى توندۇرالار سىياقتۇۇ بالرسيمان ءچوبتور، چوقولوق
قاراغان بۇتالار، موكتور چىغات. توقويدۇن ءچوبۇنوتوو كىيكتەرى جايلايت.
بۇلار قانداى بىيىك جالاما تولوردۇن باشتارىنا چىغىب كەتە بەرەت، قانچالغى
جالاما تاشتان اەكنچى تاشقا سەكرب جۇرو بەرەت، قانداى بىيىك زوودون
زووغا چىغا بەرەت، آدام جۇرالباي تۇرغان آسقا زوولورغو بالاسن آدام
آلاتۇرغان، بۇركۇت سىياقتۇۇ قوزۇ، اۇلاق آلا تۇرغان قاناتتۇۇلار اۇياسن
سالات؛ آلا ر اوشول توو آراسنداغى آيوانداردى آلب جەب اوقات قىلات.
آسماندىن كووكوردوى بولۇب كۇۇلونۇب كەلپ آيۇۇنۇدا تەب كومولوتۇب
جىغىب سالات. توودو تىرىچىلىك قىلۇۇ قىين بولوت.

تاشتۇۇ جەرگە اەگن چاچب بولبويت، توونۇن ءبووت - ءبووت اەگىلە
تۇرغان جەرلەرى بولوت، اوشوندوى جەرلەردى جرتب آرپا، تارۇ چاچات.
ءبزدن تۇركۇستون توپراغنداغى تولوردۇن ماگزن چاغب، كوبۇنچو
فايداسن كورگون ءبزدن قرغز قالغى. قرغز تۇرا تۇرغان تولور: پامردن
چوڭ چوقۇسۇنان كۇن چىغىش ءتۇن جاققاراق تارتب، ءسوزۇلۇب كەتكەن
آلاتوو (تيانشان تارماغى) تۇشتۇك جاغى قىتاي اەلىين بەركى جاغى مەنەن

توونۇن آياتتى. توو تەكەسى. مارال قوزۇ آغىچ.

ءجۇرۇب اولتورۇب، بۇجاغى قارقيرا جايوو، قىتاي جاغى قوم آرق ءاوزونۇنو
چەين، بازى قرغزداردن آتا قونۇش كندك كەسب كرچۇغان اوچوغۇ. ءبۇتۇن

قرغز جۇرتۇنۇن بارى اۇشۇتوولور آيلاساندا هام آراسندا تيريچيلىك قىلىپ كەلگەن. قرغز قالقىن تيريچيلىكى قازاق تۇغاندارىز سىياقتۇ مال باغ تيريچيلىك قىلات. اوشونۇ مەنەن ءبرگە توو آراسىداغى اويوكتورغو هام فارغانا چاقتا قارا دارىيا، نارن ءاوزوندورۇنۇن آلابتارندا، تالاس سالالارندا، ءچۇى سۇۇ هام ايسق كول آلابتارندا، ديقانچىلىق قىلات. قرغزداردا قاراان ءۇزۇب اەگن آيدا باى جالاڭ مال باغ آلسقا كوچۇب جۇرۇدەگەن جوق؛ اورۇس چقباستان مۇرۇتقۇ اۇداىى كوچۇش قالغان، بارى جارم كوچمونگو آيلاانغان جانا ءبر سىراسى اولتۇ بولغون مىالى؛ فارغانادا، ءچۇى آلابىندا، ايسق كول آيلاانساندا قشتاق بولۇب اولتۇرغان قرغز آز اەمەس. آل اەمى مال جاينا كەلسەك جاز قار اەرىگەندەن باشتاب اوكتوبرگە چەين مال چاشاڭ اوتتويت، چاى بويۇنا كوكتوم بولوت، آنن سەبەبى اۇلام قارى كەتكەن جەر جاڭى كوكتوى بەرەت؛ اوشوندوى بولۇب اولتۇرۇب، تاا سۇۇق تۇشكونگو چەين توودوغۇ موڭگۇ اەتەكتەرى كوكتوم بولۇب، مال سەمرەت؛ اوور ءاۋىلور اەگىنگە چاقن بوكسودو قالب، مالدى باقماچىلار

توو توقويلورۇنۇن اوسۇمدوكتورۇ.

جەڭل ۋە ئۆلۈپ اوتوردوتۇپ، جايلىووغوچىغات. اوتورغو چىققاندار، كوبۇنچو قارا تۇلۇككو جارا بايتۇرغان كەمپىر - چال جانا قويچۇ - جلقىچىلارغانا بولوت. تووغو اوسكون قرغزدن مالى، سۇققا چىدامدۇ، آتتارى آياغى قسقا تۇقۇر كەلب، باشقا اەلدىن جاغنى تۇزگو اوسكون آتتان ۋەمىنشتۇ بولوت. قشتن كۇنۇ جلقى، قوى جايىتتان اوتتويت، قاچان قاراللىق تۇشكوندو آياغى مەنەن قاردى تەب جەب قشتان چىغات. قرغز توولورۇندا مالدىن باشقا آر تۇردۇ آك كۆب بولوت. مىسالى، آيۇ، قارشقر، البرس، ۋەسۇلسۇن، تۇلكۇ سۇسار، بۇغۇ - مارال، اەچكى - تەكە، آرقار - قۇلجا، مادل سۇر سىياقتۇ. هام آر ۋە تۇردۇ قاناتتۇ قۇشتار بولوت؛ اوشون ۋەچۇن قرغزدن مال، اەگندەن كىينكى كەسىمى آكچىلىق. آكچىلار آگدى، كىيكەردى تايغانغا قۇدۇرۇپ تىشتەب جاكى ملتىق مەنەن آتت آلات. تۇلكۇ، سۇسارلاردى، قابقانغا، كوبۇنچو تۇلكۇنۇ بۇركۇتكو آلدىرب، تايغانغا تىشتەب آلات. قشتن كۇنۇ توو آراسندا مالغا جايلىۇ بەلگىلۇ قشتوولورۇ بولوت، اوشوغو بارب مال قشتاتت ۋەب جايغىنان آكچىلىغن قىلات.

مادانى اوسۇمدۇكتور هام ۋەلى آيواندارى.

آدام بالاسى الغى تايىغاتتىن اچندە تۇرغاندىن، آقرن - آقرن آل تايىغاتتى ۋەوزۇنو قاراتت كوندۇرۇپ، باغندىرب بايدالانات، ۋەتۇنت تو قوى بولسو اونۇ

قشتاق

كەسب قىراتب، اوردۇن آفتاب اەگن آيدايەت هام جاتقان بوش تالالاردى
 جرتب اەگن سالات، قسقامى آز بايدالى اوسۇمدۇكتۇ جوغو تۇب، آنن اوردۇنا
 كوب بايدالۇۇ اوسۇمدۇكتۇ اەگب ءاوستۇروت. مينا-منداى اوستۇرۇلگون
 اوسۇمدۇكتۇ مادانىى اوسۇمدۇكتور دەب آتايەت. بۇل اوسۇمدۇكتوردۇ بايرى
 زاماندا آدام بالاسى جابايى آدام كۇيۇندو تاب تاماق قلغان، بەرى كەلە-
 كەلە آل اوسۇمدۇكتوردۇ قول مەنەن اەگب آلا تۇرغان جولۇ چىغارب،
 كۇندون كۇن مەنەت سىگىرب ءتۇردوندۇرۇب، بارا جاتر. بۇل زاماندا
 سۇوق آلقاقتان باشقا آلقاقتاردن بارنندا آدامدن قولدون چاچقان اەگندەرى،
 باقچالارى جەردن اۇلكون تۇتۇمۇن آلەب جاتات؛ اۇشۇ كەزدە بايرقى
 جابايى اوسۇمدۇكتوردۇن جۇردۇدا قالباغان جەرلەر بار (ميسالى، كۇن
 باتش آورۇپادا) مادانى اوسۇمدۇكتوردۇن اچندە اەك ماگزدۇۇلارى، آدامغا
 اووقات بولو تۇرغان اوسۇمدۇكتور، منداى اوسۇمدۇكتور اچندە آشتق
 بولو تۇرغان اوسۇمدۇكتوردۇن ماگز دۇۇسۇ؛ كۇرۇچ، ماش، جۇگورۇ،

بۇۇداى، قارا بۇۇداى، آرپا
 هام باشقالار. كۇرۇچتۇ
 جەر ءجۇزۇندو كۇ آدام
 بالاسىنن ءاۇچتون ءبىرى
 تاماق قىلات؛ كۇرۇچ ايسق
 آلقاقتا هام جيلۇ آلقاقتن
 جيلۇراق جەرلەردە جەتەشەت،
 ميسالى، ءبزدن تۇركۇستون)

قايقاز سىياقتۇۇ جەرلەردە؛ كۇرۇچ جيلۇۇ هام نمدۇۇ جەرلەردە جاقشى چىغات،
 كۇرۇچتۇ آيداغاندا بال (چونوك) تارتب اول بالدان سۇۇنۇءاۇز بوستون ءاولچو
 مەنەن تولتۇرۇب تۇرات. ماش بۇۇداى جامالى جيلۇۇغادا بيشا بەرەت. اوشوندۇقتان
 آزر جيلۇۇ آلقاقتادا كوب چاچىلات. بۇلار قارا توپراقتۇۇ جەرلەرگە
 چاچىلات، آتسكەنى قارا توپراققا چىغىشى جاقشى بولوت. قارا بۇۇداى مەنەن
 آرپا جيلۇۇسۇ آز جەرلەردەدا جاقشى چىغات، جانا ءاوزدورۇ تەز بيشات
 (اورۇس جۇرتۇندا اەك كوب چاچىلا تۇرغان آشتق قارا بۇۇداى
 بولوت).

آشتق اوسۇمدۇكتەرى: 1 - آرش، 2 - بۇداي، 3 - تارۇ، 4 - آرپا، 5 - سۇلۇ.

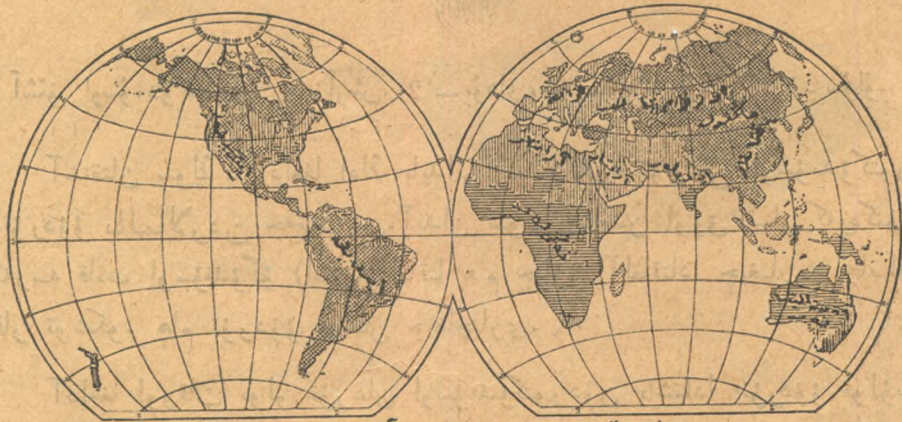
آشتقتان سوڭ - ادامغا اەڭ بايدانى كوب بەرە تۇرغان اوسۇمدۇكتون. تۇردۇۇ بالمالاردن جەمشتەرى، آندان سوڭ ادامدن اووق تىناق كەرەكتۇۇ نەرسە قانت اوسۇمدۇگۇ (اسق آلقاقتا ھام جيلۇۇ آلقاقتادا چيغات). جانادا قار توشكو. ھام تۇردۇۇ جەمش جيفاچتارى.

آدامغا اووقات بولو تۇرغان اوسۇمدۇكتوردون باشقادا تۇردۇۇ تولۇب جاتقان اوسۇمدۇكتور چاچات. (اوزدورۇڭ آيتىڭار: قانداي؟)؛ آيرىچا، كىيم - كەچەكنىڭ اۇلپۇلدوكتور چيغا تۇرغان باقتا كەبەز؛ كەندىر شەكلىدۇۇ اوسۇمدۇكتور آرتق پايدالۇۇ بولوت. باقتا اسق آلقاقتا ھام جيلۇۇ آلقاقتن جيلۇۇراق جەرلەردە، اوسوت. (ميسالى، عىزدن تۇرۇكۇستونىدو ھام قابقاز سىياقتۇۇ جەرلەردە)، كەندىرگە بولسو جيلۇۇق آبدان آز كەرەك اوشوندىقتان آل جيلۇۇ آلقاقتادا اەگىلە بەرەت.

اوسۇمدۇكتوردۇن
 بارىنىن چققان جەرى
 امسكى ۋدۇنيو، آنن
 اچىدە آيرىچا آسيا.
 اۋستىراليادا جاڭغردا
 مادەنى اوسۇمدۇك
 بولغون امەس،
 اورۇپالقتار آياق
 باسقانچا، آندا مادانى
 اوسۇمدۇكتور تۇك
 بولبوغون. قارتوشكو
 مەنەن جۇگۇرۇنۇن
 باشتاب چققان جەرى
 آمرىقا.

پالمالار.

تۆس تۆس سارى تۆس آق تۆس

جەر جۇزۇندوگۇ خالقتاردن قارىتاسى.

مىنا بۇ قارىتاغا قاراب آق، سارى هام قارا ناسلدىن تاراغان خالقتار قاي
 جەردە تۇرات، اوشونۇ چاتتات آغىيلا.
 آدم بالاسى آقن-آقن جەر جۇزۇندوگۇ اوسۇمدۇكتوردۇ اوزگورتۇۇ
 مەنەن برگە، آيۋانات ۋدۇنيوسۇندا اوز كورتسكون؛ اوزدورۇنو زىياندۇۇ

جاپايى آيۋانداردى، آيرىقىچا آنىن اچىندەگى چوگدورۇن قىر، جويۇب، آنىن اوردۇنا ءاۋى آيۋاندارىنىن پايدالۇلارن: قى، اەچكى، اۋى، جلقى، تووسىياقتۇۇلاردى اورچۇتسكون؛ بۇل آيۋانداردن آتا قونۇشۇ آسيا بولغون، جەردىك بولۇب جۇرگونۇن آدام قارماب آلب، آقرن-آقرن قول بالا قىلب ءاۋىروتۇب ءاۋىۋور قىلب آلغان؛ آندان سوڭ ءدۇنيونن آر تاراپىنا تاراتقان.

آدام.

تايىغاتىن جاراتىلىشىندا اەڭ اقلدۇۇ هام اەستۇسۇۇ آدام بالاسى. اوشوندۇقتان آدام اوسۇمدۇك هام آيۋاندار سىياقتۇۇ تايىغاتىن كۇروسۇندو اەمەس، تايىغاتقا قارشى ءتۇردۇۇ آيلا، ءاونور اشتهب، آريالىشب كۇروشوت. آدام اسىلى-سۇۋقتۇن اەكىسى مەنەن دا كۇروشوت: اەگن جامان چىغا تۇرغان جەرگە جاگرتب اەگن چاچب، ءوستۇروت، ءاۋى آيۋاندارن جاقشىلاب ءوستۇروت، جولدور سالات. ءاوزوندوردۇ قازب آرق هام قانالدار چىقارات. اوشوندودا تايىغاتىن زىياندۇۇ نەرسەلەرىنەن آلى قۇتۇلۇب جەتسەن جوق. اەڭ سۇۋق هام قۇرغاق جەرلەر آدام تۇرۇب تىرىچىلىك قىلۇۇغا قولويسۇز بولوت كەە ءبر جەرلەردە، ءمىسالى، ءسىبىردن جاشى ارالدارى ءهام ءچولدىورجۇن كەە جەرلەرىندە تۇك آدام جوق، آنتسكەنى آل جەرلەردە تىرىچىلىك قىلب تۇرا-آلبايت. جەر ءجۇزۇندو اەڭ جاقشى قولايلىۇۇ جەر دەب، مادانى اوسۇمدۇكتور جەتسە تورغان جەرلەرگە آيتىلات، مىسالى، قىتاي هام ھىندىستان اويوگدورۇ، جانادا كۇن باتش هام تۇشتۇك جاۋرۇپا جەرلەرى. جەر ءجۇزۇندو ءبر مىليارت آلتى جۇز ءمىليۇنداي آدام بالاسى بار، مۇنۇن جارمىنان كوبۇ آسيادا، ءتورتتون ءبرى جاۋرۇپادا تۇرات. باشقا جەردەن جاۋرۇپادا آدام تىغز اولتۇرات، جاغنى جاۋرۇپادا باشقاچاققا قاراغاندا ءبر چارىچى چاقىرم جەرگە تىرىچىلىك قىلب تۇرۇچۇ كوب.

جەر ءجۇزۇندو تۇرۇچۇ آدام بالاسىنن ساناتى بارغان سايىن ءوسۇدو، سەبەبى: جل سايىن اولگوندون تۇۇلغانداردن سانى آرتق بولوت. ناسلدار. سرتقى ءاوكدورۇنو قاراب دۇنيودوگۇ آدام بالاسى اۇچ ناسلغا (تۇقۇمغا) ءبولۇنوت: آق، سارى هام قارا.

آق ناسلغا تاندىق ادامداردن تەرىلەرى آچىل، جۇقا بولوت. تەرىلەرى جۇقا-نازىك بولغوندۇقتان، آلاردن قان تامرلارى سرتقا جىيىلجىب چىغىب تۇرات، آيرىقىچا بەتتەرىندە، آلاردن چاچتارى اچكە، جۇمشاق كەلەت؛ آق

ناسلدىن جۇرتتارى تۇكتۇ بولوت؛ باشىداغى چاچى، اەگىندەگى ساقالىدارى قويۇ كەلەت. جاۋرۇپادا تۇرۇۋچۇ خالقتىن بارى آق ناسلىغا تاندىق: اورۇستار. نەمىستەر، فاراگسوزدور، آگىلچاندار ھام باشقالار.

آسيان كۇن باتش تۇشتۇك
جاغىندا تۇرۇچۇلار: ھىندىلەر،
آرابتار، تاجىكتەر، سارتتار،
جانادا تۇن جاق آيرىقادا تۇرا
تۇرغان آرابتار. آق ناسلدىن.
تۇن جاققا تۇراتۇرغان خالقتاردىن
(۶مىسالى، اورۇستار. نەمىستەر...)
تۇشتۇكتو تۇرا تۇرغاندارى
ھىندىلەر، آرابتارغا قاراغاندا
تۇستورۇ سارغىتراق بولوت.

جاۋرۇپا خالقتارىنىن اچىنەن
اوزدورۇنۇن آنا قونۇشۇ بولغون
جەرلەرن تاشتاب، دۇنيونۇن باشقا
جەرلەرىنەدا تاراب بولدۇ. اۇشۇ
كۇنۇ آمريقانن ھام آۋستىرالىيانن
خالقىنىن كوبۇ اوز آياغىنان
بارغان جاۋرۇپالىقتار.

سارى (جاكى ماگۇل) ناسلىغا

قابازدىق آق ناسلدىن.

كۇن چىغىش آسياداغى تۇرغۇن خالقتار جاتات: باردىق تۇرك تۇقۇمۇ (قازاق، قرغز، اوزبەك، باشقۇرت، نوغوى، جاقۇت، اوسمون تۇركتورۇ...)، قىتايىلار، چاپوندىر، كەرەيلەر، بۇرەتتەر. چوڭ دارىيانن آرالدارىندا تۇرۇۋچۇ بولو نەزدەر ھام آمريقانن جەردىك خالقتارى، ھىندىستەر، اەسكىمۇستەر. سارى جاكى ماگۇل ناسىلىنە تاندىق خالقتىن تەرىلەرى سارغىت كەلەت (ھىندىستەردىكى قزغىلم كەلەت)؛ بۇلاردىن قاندارى سرتقا تەب تۇربايت، اوشوندۇقتان اەكى بەتى آلپىرىب، مونچوقتوى بولۇپ تۇرا تۇرغان آدمدارى آز بولوت. آلاردىن چاچتارى جون، قايراتتۇ - قاتۇ كەلەت؛ باشتارىندا چاچتارى اۇزۇن، ساقالىدارى سەيرەك كوسوروك كەلەت؛ باشتارى

جالپاغراق كەلەت. بەتتەرى جايىق، بەت سووكتورۇ چىغىقى، كوزدورۇ قىيىچ بۇرۇچتۇ بولوت.

ماڭغۇل. آرقاسىنداغى قرغىز قىتايلارچا پورۇمۇ بار.

قارا ناسلغا آپرىقانن اسق آلقاقتارنىداغى هام تۇشتۇگۇندو تۇرۇۇچۇ جەردۇۇ خالقتار (نەگرلەر) هام آۋستىرالياىداغى (آۋستىرالياىلقتار). آلازدن تەرىلەرى قارا جاكى قارا قوڭۇر، چاچتارى قاب-قارا كومۇردوى، تارمال، قسقا، كوسوو كەلەت (جاڭغز-غانا آۋستىرالياىلقتاردن چاچتارى اۇزۇن بولوت).

كوزدورۇ قارا جاكى قوى كوزدۇۇ بولوت. باشتارى ءسۇيرۇ ءسولپۇ باشراق كەلەت. بەتتەرى شۇمەگرەك چىغىقى، امىندەرى كەسەرىگە قالىڭ تۇيرۇك، آستىنقى تىشتەرى قىشق آرسىيب چىقب تۇرات.

جەر جۇزۇندوگۇ جالپى آدم بالاسى سىرتقى ءاوكدورۇنو، بىچىمىنا، چاچتارىنا، تۇكتورۇنو قاراي ءتۇرلۇۇ ناسلغا (رۇققا) بولۇنگون مەنەن دا، اوشول ءبر ناسلغا تاندىق ءجۇرتتۇن ءاوز آرالارنىدا-دا آيرما كوب. كورۇنگون آدمىداردى آ-دەگەندە، قايسى ناسلغا تاندىق اەكەنن بىلە غويۇۇ قىين. آدم بالاسىنن دەنەسىنن قۇرۇلۇشۇ، آيرىچا اچكى ساراينىن (اوبكو-بوور، جۇرۇك هام اچە-قارندارى) بارى ءبردەى، اەچ آيرما جوق، اوشوندۇقتان، آدم بالاسىنن آيرماسىنان دا اوشوشتۇغۇ كوبروك بولوت.

خالقتار. ءبر تلدە ءسۇيلويۇتۇرغان اەل ءبر خالققا تاندىق بولوت. اونوك راسىيادا ءجۇزدون آرتق، ءتۇردۇۇ خالقتار بار، آل اەمى ءبۇتۇن

جەر ۋە جۇزۇندو آبدان كوپ.
 ۶بەر نەچە خالقتاردن تىلدەرى
 ساباقتاش، نۇقتاش كەلەت. ميسالى،
 قازاق قرغز، اوزبەك، تۇركمون،
 باشقۇرت ھام نوغويلور آر
 قايسىسى اوزدورۇنۇن تىلىندە
 ۶سۇيلىو شوت، ۶بەر - اوق ۶بەرىن
 تىيان اەكچىسى ۶تۇشۇنوت.
 تۇشۇنۇكتۇ ساباقتاش، ۶تۇردۇ
 تىلدەردە ۶سۇيلىويتۇرغان ۶تۇردۇ
 خالقتار ۶بەر اۇرۇققا تاندىق بولوت:
 ماسەلەن، قرغز، قازاق، اوزبەك،

تۇركمون، باشقۇرت، اوسمۇندۇ تۇركتورۇ... تۇرك اۇرۇغۇنا تاندىق;
 بايرى بارچا تۇرك بالاسى ۶بەر تىلدە ۶سۇيلىوشۇب ۶بەر خالق بولغون;
 اورۇستار، چاقتار، پالەكتەر، سەربتەر،... ۶بەر اۇرۇغۇنا تاندىق، بولاردن
 آتا - باباسن اسلاۋيان دەب آتايىت؛ نەمستەر، آگگىلىچاندار، شيۋەتتەر،
 گەرمەن اۇرۇغۇنا تاندىق؛ فاراگسۇزدور، ايتالياندار، اسپانيالقتار نۇرمان
 اۇرۇغۇنا تاندىق...

تۇرمۇش، جانساق تۈسۈنما قاراي خالقتار: اوتۇرۇقچۇ، كوچمون،
 جەردك (جابايى) دەگەن بولۇمدورگو بولۇنوت (بولاردن آراسندا
 قانداى بار اويلوگۇغۇلا!). آق ناسلغا تاندىق خالقتن كوبۇ اوتۇرۇقچۇ
 بولوت؛ آلاردن آراسندا جەردك بولۇب جانساق تاندارى جوق؛ آز - غانا
 كوچمون، ورۇ بار. سارى ھام قارا ناسلغا تاندىق خالقتاردن كوبۇ اوتۇرۇقچۇ
 بولوت، ۶بەر - اوق بۇلاردن اچىدە كوچموندىرۇ، ھام جەردكتەرى دا آز
 امەس؛ ۶ميسالى؛ ۶بىزدەن قازاق، قرغز، تۇركموندور، ماگولدار (قالماقتار)،
 جانادا آپرىقاداغى تۇردۇ نەگرلەر كوچموندىۇ قالبتا؛ آمرىقانن آموزۇن
 توقويلورۇنداغى آنايى ھىندىستەرى، آپرىقانن اسق آلتاقتارنداغى نەگر
 خالقتارى، آۋستىراليانن آنايى تۇرغۇن خالقى جەردك بولۇب جۇرۇب
 جانساق تايىت.

جۇرتتۇن آدامگەرچىلىگىنە زارل، كەرەكتۇۇ نەرسەلەرى.

قانداي-غانا خالق بولسودا، جانساق توونو، تۇرمۇشۇنا جاڭغز تاماق، كىيىم-كەچەك غانا آلمىنىدىر بايت، بۇلاردىن مىندان باشقاداغي آدامگەرچىلىگىنە كەرەكتۇۇ زارلدارى بار: ايلم-ايلىم، اولوڭ، ار، قومۇز، قىياق... باشقا ترىچىلىگى تولۇق خالق مىنداي تۇرسۇن، آنا تيگى جەردك، آنايى جۇرتتاردا-داغي ايلم-ايلىمدى از دەنۇۇ، آڭدۇۇ ھام اونورگو تالپىنۇۇ بار؛ بىر-اوق اونور، ايلم-ايلىم، آرتقىچا اولتۇراق خالقتاردىن آراسىندا، آلاردىن اچىندەدا اوزگوچو آورۇپا جۇرتتاردا، اوسۇب آبدان الگەرى كەتكەن.

قايسى قالى بولسودا كوبۇنۇن تۇتقان دىندەرى بولوت. جەر جۇزۇندوگۇ خالقتاردىن قولدونۇب-تۇتۇب جۇرگون دىندەرى آبدان كىوب، بىر-اوق اوشولوردۇن بارن جىناب اەكىگە بولۇۇگو بولوت: قاي ايلم جۇرت تەڭرى كىوب دەب ايناناث، مىنداي خالقتاردى دىنسىزدەر (ماجۇسۇ) دەيت؛ دەنسىز خالق آتا-بابالارىنن آرباغىنا سىيناث، تايىغاتىن قۇواتتارىنا قۇلچۇلۇق قىلات. (مىسالى، آندايلار كۇنگو، اوتقو، تاشقا» جن-شايتانغا تايىنات).

باشقا قاي ايلم خالقتار جاڭغز قۇدايغا عىبادات-قۇلچۇلۇق قىلات؛ قۇدايدى ايلم دەب تانۇچۇلار: خىرىستىيان، اسلام، جىووت دىندەرن تۇتۇنۇچۇ خالقتار. بۇتۇن آدام بالاسىنن تورتون بىرىنەن آرتغراغي مۇسۇلمان دىنن تۇنۇنات. (كوبۇ آزىيادا).

ماملەكەت قۇرۇلۇشۇ. اوز اچتەرنەندە تارتىب ساق توووغو، ايلم مەنەن ايلم تىنچ تۇرۇۇغا، جانادا تىشى دۇشماندارىنا، جىوولورۇنا ايلم انتىماق مەنەن قارشى تۇرۇغا، اوزدورۇن ساق توووغو، خالقتار بىرىگى ماملەكەت تىزەت. آرا ايلم ماملەكەتنن قاراب تۇرغان قارا خالقتىن ترىچىلىگىنە جانساق توونو ايلماقتۇۇ چىغارغان زاڭدارى، بۇيرۇقتارى، جانادا اوشول زاڭدارن، بۇيرۇقتارن اورۇنداب اشكە آشىرب تۇرا تۇرغان ھام قانداي اورۇندالدى اوشولوردۇ بايقاب تۇرا تۇرغان باش او كۇموتۇ بولوت. بۇل او كۇموت كۇچۇ ايلم آدامدىن قولۇندا بولسو (مىسالى، بادىشا، قارول، كىناز، سۇلتان) جانادا آل اوزۇ اولسوندون كىيىن آتا مۇراس اەسەبىندە آرتىندا قالغان بالدارىنا، تۇقۇم-جۇراتىنا، او كۇموت كوچو تۇرغان بولسو، آندا آل ماملەكەتنى بادىشالىق دەب آتالات، ماملەكەت اچىندە واقتىتۇ-مەزگلدۇ قىلب، خالق اورتو سۇنان

شايلاپ قويغون واكلىدەر قولۇندا بولسو، آنداي ماملەكەتتى رەسپۇبلىكە دەپ آتاي.

ميسالى، جاپۇنيا باديشالۇۇ ماملەكەت (آندا باديشا بار)، رەسپۇبلىكە - ساتسياليزم نەگيزىنە قۇرۇلغان، ءاوز اچىدە اونوك راسييا كەڭەشتەر او كۇموتۇ. بۇل راسييا اونوگۇنو ءوبرقلا اوز تزگىنى ءاوزۇندو (آبتانومىيالۇ) رەسپۇبلىكەلەرى كيرەت: اۇكرائنا، قابقاز (آزربايجان، آرمەنييا، گۇرۇزيا) آق اورۇستار، قازاقستان، تۇركۇستون. باشقۇرتستان، تاتارستان، قىرم جانادا باشقا رەسپۇبلىكەلەر.

قرغز، قازاق قالقتارينىن قونۇشتارى جاينان ءبر - اەكى ءسوز.

I - قازاق قالقىننى قونۇشتارى:

1) قازاقستان كەڭەشتەر رەسپۇبلىكەسى.

چەك آراسى. قازاقستان رەسپۇبلىكەسىنن جەرىنن كوبۇ آزىيادا، آورۇيا توپراغىندا قازاقستانغا قارايتۇرغان اورۇنبور مەنەن بوكوى كۇبۇرنالارى-غانا بار؛ جەرىنن تۇتۇمۇ 1800 چارچى چاقىردان آزاراق آشات. قازاقستان تۇشتۇكتو، تۇركۇستون كەڭەشتەر رەسپۇبلىكەسى مەنەن چەكتەشەت؛ كۇن چيغىشتا قىتاي مەنەن اوشوندون ءتۇن جاقتان كۇن باتشقا قاراي - راسييا رەسپۇبلىكەسىنە قارايتۇرغان سيبەردن: آلتاي، توم، اومبۇ، تۇمەن كوبۇرنالارى مەنەن، آندان آرى اورۇپاداغى راسييدن چەلەبە كوبۇرناسى مەنەن، آندان ياشقۇرتستان رەسپۇبلىكەسى مەنەن، آندان اورۇپاداغى راسييدن سامار، ساريتسنى، آستارخان كۇبۇرنالارى مەنەن چەكتەشەت؛ آندان كۇن باتشنا كەسبى تەگزن جەكتەب قارا مۇزدوو بۇلۇگۇنۇن جارمينا دەيرە كەلب، اوشو آرادان تۇركۇستون رەسپۇبلىكەسىنن چەگىنە كەلب قوشۇلات.

(قاريتاغقا قاراپ قازاقستان رەسپۇبلىكەسىنن چەك آراسن جاتتاب الغيلا). قازاقستاندىن جانداغان اەكى تەگزن بار: قاسبى (آتراۋ)، آرال (چيىندا بۇل اوكو تەگزا مەس، چوكت كول - غانا). كۇن باتش جاعىندا كەسبى، كۇن باتش تۇشتۇگۇندو (تۇركۇستون مەنەن چەكتەش) آرال تەگزى بار. بۇل تەگزدەردن اوكوندو - دا جازدان تارتب كەمەلەر ءجۇروت. بۇل آرقىلى جاگۇز اونوك كەڭەشتەر رەسپۇبلىكەسى مەنەن قانا سوودا ساتق قىلماينچا، سرتقى

ماملەكەتتەر مەنەن دا سوودا ساتق قىليشات (قاي ماملەكەتتەر مەنەن؟)
قش تۇشكوندو سۇۇلار مۇزداپ كەمەلەر ءجۇربوى توقتوب قالات. تۇشكۈن
كۇن چيغش جاغندا قازاقستان مەنەن قىتاي چەك آراسى تاربا قىتاي
توولورۇنۇن قر آرقالارى بولوت. بۇل اەكى آرادا سالنغان ءجوندۇۇ جول
بولمويت، توونۇن آر قايسى جەرنەدە آشۇۇلارى بار، اوشول آشۇۇلار مەنەن
جاناشا اولتۇرغان اەلدەر (جايساڭ اويوزۇنداغى نايماندار) جايقى جايلوودو
قىتايغا قاراغان قازاقتار مەنەن آزالاش جايلايت. تۇشكۈن

جەرىنن بەتى. قازاقستان جەرى ءۇچ چوڭ جازققا ءبولۇنوت، بۇلاردى
ءبر - برينەن آيرا تۇرغان آرالارندا بەلدەر هام سرتتار (قازاقچا ءاۋستورت)
بار. آل جازقتار مينا بۇلار: (1) كۇن باتش جاكى كەسبى جازيغى،
(2) تۇشتۇك جاكى آرال - بالقاش جازيغى، (3) ءتۇن جاق كۇن
چيغش جاكى تالا جازيغى.

(1) كۇن باتش جاكى كەسبى جازيغىنن چەك آراسى: ءتۇن جاقنا سرت
تووسۇنۇن بۇتاقتارى، كۇن چيغشتا مۇغاچجار تووسۇ، تۇشتۇك - كۇن چيغش
جاغى سرت ءدوگسووسۇ مەنەن جاناشات. تۇشكۈن

(2) تۇشتۇك جاكى آرال - بالقاش جازيغى اەڭ چوڭ جازق، مۇنۇن كۇن
باتش جاغى مۇغاچجار تووسۇ هام آرال تەگزينەن باشتالب، كۇن چيغشتا
چكغش، تاربا قىتاي توولورۇنا چاقتى سوزۇلات. بۇل جازقتن ءتۇن جاق
چەگى قامكى سارى آرقانن سوزۇلۇب جاتقان جونۇ. آل اەمى تۇشتۇك
جاغندا تۇركۇستون (تووران) اويوگۇ مەنەن تۇتاشب كەتەت.

جەرىنن بەتىنە قاراغاندا بۇل جازقتار تەگز امەس، ءاوودو - الدىي،
دوگسووسرت، جابس توو، آدر - بۇدۇر ءتوو قارندارى كوب بولوت. اوشوندو - دا
جەرىنن تۇنۇمۇنۇن چوگدۇغۇنا قاراي، جالبى جازقتق بەلگىسى اوزكورۇلمويت.
(3) تالا جازيغى تيگى اەكى جازققا قاراغاندا جەرىنن بەتى تەكشى كەلەت.

بۇل جازق تووبۇل ءاوزونۇنون باشتالب، اومبۇغا چاقتى تەگز كەلەت، بۇل
آراداغى قاي ءبر ءاوزوندوردۇن قىلارى هام كوچكو توونۇن تولورۇ
بولوسو، جەرى سەرە بولوت. بۇل جازق كۇن چيغشتا، آلتاي توولورۇنۇن
اەتەگينە بارب قوشۇلات.

قازاقستان توپراغنداغى توولور: مۇغاچجار، اۇلۇ هام كيچى توو، آقمولو؛
قارقيرالۇۇ توولورۇ، چكغش، ساۋر توولورۇ، تاربا قىتاي مەنەن آلتاي

تولورۇنۇن كۇن باتش بەتتەرى. بۇل تولوردۇن اچىندە بىيكتىگى 1000 مەتر (۱۰۰ چاقىردان آشق) دەن آشقراغى دا بار، مىسالى، چكش تووسۇنۇن كۇن چىغش جاغىدا تاربا قىتايفغا قوشۇلغان جەرى.

قازاقستان قارىتاسىنا قاراپ بۇلاردى استەب الغىلا. كۇن رايى. قازاقستاندى كۇندۇن رايىنا قاراپ اەكى آلقاققا بولۇوگو بولوت: سارى آرقانن جونۇنان ءتۇن جاققا قاراي مەلۇون (قوگۇر) آلقاق مىندا جلدن ءتورت مەزگىلى دا بولوت.

جىلۇو آلقاق كەسبى جازىغى مەنەن سارى آرقانن تۇشتۇك جاغى. بۇل آلقاقتا آۋا قۇرغاق، جامغر آز بولوت. جايندا آگقاق ايسق، قشندا ازغا - اردۇو سۇۇق بولوت. قازاقستاندىن بۇل جاغىنا جان - چاچن آتلاتق دارىياسىنان كەلەت. كەسبى - آرال تەگزينن جاننى آز كەلەت. قازاقستاندا كۇندۇن رايى جابىسزراق. آۋا تەز اوزكورۇلوت: اوشوندۇقتان قازاقستاندا قش آلدى جامغر جاب سۇۇق مەنەن قاتب، مال جەردەن جەبەى قالب، قارا - قاتقالاڭ بولۇب جۇتقا كوب اۇچۇرايت. جانادا كوبۇنچو قۇرغاقچىلىق بولوت. (سەبەب نە؟)

ءاوزوندور. قازاقستان جەرىندە كىچىلۇو - چوگدۇ ءاوزوندور بار. كۇن باتش جاغىدا جايىق، اويۇل، ساغز، جەم ءاوزوندورۇ كۇن باتش - تۇشتۇككو آغب، كەسبى تەگزينە قۇيات، باشى اورولدىن چىغات. اوڭ جاغىداقى سالالارينن باشى سىرتتان چىغات؛ سول جاقىلارى مۇغاججار تولورۇنان چىغات. اويۇل، ساغز هام ءاوزوندورۇ كۇن چىغش - تۇن جاقتاغى دوگسولوردون چىغات. ساغز مەنەن جەمدن سۇۇلارى شورراق بولوت.

آرال - بالقاش جازىغىندا سارسۇۇ، تورغوى، ارغز، ءچۇى ءاوزوندورۇ بار، بارىدا كۇن باتشقا قاراي آغات، جاگغز سارى سۇۇ كۇن باتش تۇشتۇككو قاراي آغات. بۇلاردن اچىندەگى اەڭ چوگۇ سارى سۇۇ، بايرى سرغا قۇيچۇ اەكەن، بۇل كەزدە جەتتەى ءچولدىو سولۇب قالات. ءچۇى ءاوزونۇنۇن باشى قادمكى قرغزدن آلا تووسۇنان چىغب، بايرى زاماندا سارى سۇۇغا قۇيۇب، سرغا بارۇچۇ اەكەن، بۇل وقتا جەتتەى جولدو قارا قۇمغا سىگب سولۇب قالات. بۇل ءاوزون مەركى تۇشۇنان تارتب قازاقستان - مەنەن تۇركۇستوندى چەكتەيتۇرغان ءاوزون.

سارى سۇۇ مەنەن تورغوى، ارغز ءاوزوندورۇنۇن باشى سارى آرقانن جونۇنان چىغات.

تالاجازيغىدا ءاوزون كوب امەس. مىنداعى ءاوزوندور دۇن چوگدورۇ
اەرتىش، اەسل، توبۇل. بارىدا ءتۇن جاققا تاراب آغات. اەرتىشنى باشى قىتاي
جەرىندەگى آلتاي تووسۇنۇن كۇن باتىش جاغىنان چىغات. قۇرچۇم، نارن
بۇقتارما، اوبا اوگۇنان قۇياتۇرغان سالالار، باشتارى آلتايدان چىغات.
سولۇنان، كوكبەكتى، بوكون سىياقتۇ مايدا سالالار قۇيات. آلاردىن باشتارى
بۇلاقتاردان چىغات.

اەسلىدىن باشى سارى آرقانن جونۇنان باشتالات، تۇش - تۇشتان
قۇياتۇرغان سالالارى كوب، آقان، بوردۇر سىياقتۇ.

توبۇلدۇن باشى اورول تولورۇنۇن تارماقتارىنان چىغات، تىگى اەكىسىنە
قاراغاندا مۇنۇن سۇسۇ كوب. بولوت، سالالارىنىن بارىدا سول جاغىنان
قۇيات، جاگىز اوبوغون كولۇ اوڭ جاغىدا (آنى جۇرت تەگىزدەيت). بۇل
ءاوزوندوردۇن سۇسۇ سۇنۇن كوبۇ قازاقستاندى باسب ءوتۇب، باشقا
تۇبىراقتا كەتەت. اەسل توبۇل اەرتىشكە قۇيۇب بارب اوبقو قوشۇلۇب،
آندان ءتۇن جاققاغى داريياغا قۇيات.

قازاقستان قارىتاسىنا قاراب ءاوزوندورۇن جاتقا آغىلا.
قازاقستان كولدورۇ، مىندا ءاوزون آزبولغون مەنەن كول كوب.
كەسبى جازيغىدا كەسبى، آرال تەگىزدەرن (بۇلارچىنىندا چوڭ كول) قازاقستان
جەرىنە چەتتەرى كوب تۇرات. بۇل جازقتاغى كولدوردۇن كويۇ. آچۇۇ،
تۇزدۇۇ بولوت. اەندىر، چالقار... آرال - بالقاش جاغىدا - دا كول كوب.
آلاردا - دا تۇزدۇۇ، شورۇلارى بار. چوگدورۇ: بالقاش ءبىر - اوق
ءتۇشتۇك جاغى تۇركۇستونىگو قارايت؛ جانادا قورغون تۇز، قارا باتر.
چالقارتەگىز، جازى قامش، جاماناق كول، چۇبار تەگىز سىياقتۇۇ كولدور
تولۇب جاتر. تالاجازيغىداغى چوڭ كولدور قوعولجۇن، بووعو قارقالۇۇ
تووسۇنان چىققان نۇرا ءاوزونۇ قۇيات، قۇبچا، چالقار، قاراغايلىۇ... بۇلار
تۇچۇ بولوت.

تۇزدۇۇ كولدوردون چوڭ كول تەگىز (بۇل جاقىماندىن چوڭ كول جوق
آنىن چوگدۇغۇ 965 چارچى چاقىمدى بار)، قارا باش، سوپۇ، اوبوغون
(مۇنۇامل تەگىزدەب آتاي)، اورقوج (تۇزۇ جاقشى بولوت)، جەمەلەى
(تۇزۇ جونروك بولۇۇ) بايتۇما.

قازاقستان قارىتاسىنا قاراپ اەسكەرب آغىيلا.

اوسۇمدۇكتور. قازاقستاندا اوسۇمدۇك آنچا كوپ بولبويت، كوبۇنچو چيغا تۇرغان ءچوبتورۇ: بوز- اوت (تۇلكۇ مۇرۇت) كوروو، بۇدايق، شىياق، چيى، ءتوو جالبىراق. جازغا مال قار كەتكەن سوڭ تالا كوب- كوك بولۇب جەردن تۇزۇ قۇلبۇنۇب كەتەت، جان- جانواردن جرغالى اوشول كەزدە بولوت، جاي باشتالب اسيغان سوڭ ءچوبتۇن بارى سارغارب، اۇچۇب، تالانن قاسىيەتى قاچات.

تالادا قۇرت- قۇمۇرسقا، ءبوى، چايان، قارا قۇرت هام ءتۇردۇۋىچقاندار كوب بولوت.

50 نجى آرقاق سىزقتن تۇشتۇك جاغندا اوسۇمدۇك كەم بولوت. بۇل جاقتا قادمكى بەت باق دەگەن ءچول تالا بار، (چوگدۇغۇ 40 مڭ چارچى چاقىردى) مىندا سۇۇ قۇدۇقتاردا- غانا بولوت، جايندا اەل بولبويت. مويۇن قۇم دەگەن (جەتى سۇنۇن قۇمۇ اوشونۇن ايچىندە) قۇرمان قۇمۇ دەگەن چوڭ- چوڭ جاتقان قۇمدار بار. . .

50 نجى آرقاق سىزقتان ءتۇن جاققا قاراي آوا اوزگورۇڭكۇ بولوت. بۇل جاغندا كوبۇنچو: تۇلكۇمۇرت، كودوو، بەتەگە، بۇدايق چىغات. راسىيا مەنەن سىبەرگە تىرەلب بارغان جەرىندە قايلڭ، قاراغاي جىغاچتارى دا بولوت. قازاقستان قالقى. بۇل رەسپۇبلىكەدە 1917 نچى جلقى سانغا قاراغاندا، بەش مىليۇندوى (5,000,000) قالقى بار. قازاقستاندا ءبر چارچى چاقىرمغا اورتو اەسەب مەنەن 2,70 جاغنى اەكىدەن آشىغراق جان كەلت. قالقتن تۇرا تۇرغان جايى هام اەگىنگە جايلىۇۇ جايى ءتۇن جايى بولوت.

قازاقستان قالقىنن اەڭ كوبۇ ءبر تىلدە، ءبردندە، ءبر آدەتتەگى قازاق قالقى. قازاقستان قالقىنن ءجۇزدون 60- ى قازاق قالقى. قالغان قرقتن 36- ى اورۇس؛ قالغاندارى 4 ى نوغوى، ءجووت هام باشقالار. قازاقستاندىن جەردۇۇ قالقى قازاق بولغون. باشقالارى بەرىتەن كەلگەن كەلگن قالقى. مىندان اەكى جۇز جىلداى مۇرۇن قازاق قالقىنن آلدى راسىيا بادشاسىنا قاراي باشتاغان، قارا باى تۇرغان زاماندا ءاوزدورۇنۇن قاندارى بولغون.

قالقىنن كەسىيى. قازاقستان رەسپۇبلىكەسىنە قاراغان قالقتن كەسىيىنن تۇبكۇلۇكتۇسۇ اەڭ مۇرۇن آياقتۇۇ مال چارواسى. مال باغۇۇچۇلۇق. قازاقستاندىن قاي جەرىنە بولسودا جايباغان؛ مال مەنەن اووقات قىلا تۇرغان

اەل قازاق قالقى. مالى باياغى ءتورت تۇلۇك: جلقى، قوسى (اەچكى) اۋى، ءتوو. بۇل رەسپۇبلىكەدە مال چارۋاسىنان باشقا اەگنچىلىك كەسىبىدا بار. اەگنەگە جايلىقۇ جەرى، قارا-توپراقتۇقۇ ءتۇن جاغى، اەگنچىلىك كەسىبى كەلگن قارا چەبەكەندەر كەلب اولتۇرغاندان باشتالغان. قارا چەبەكەندىن كوبروك كەلب اولتۇرۇلۇلارى سوگمۇ 30-40 جىل ايچىندە بولغون. باشتاغى اەركن مال جايىتى قارا چەبەكەندەر كەلگەن سوڭ تارىلب، مال باغۇۇ چۇلۇق باشتاغىداى بولبوى، جانادا آنن اۋستۇنو تىگى لەردەن اەگن آيدوو كەسىبن اۋىرونۇب، تىچىلىكتن ابر جاغى اەگنەگە ءسۇ يولدىۇ.

چىندا مال مەنەن اەگندى ابردەى كەسب قلغان قالقتن تىچىلىگى اورۇندۇۇ، كۇچتۇۇ بولوت. چاچا تۇرغان اەگندەرى: بۇۇداى، ارپا، سۇلۇۇ، تارۇۇ، آزرارق قارا بۇۇداى. بۇلاردن چىغىشىدا جاقشى بولوت. قار سۇۇ سۇۇ هام جازغى جامغر سۇۇلارى مەنەن جەتېشەت. تۇركۇستون سىياقتۇۇ آرق مەنەن سۇغارباغان سوڭ اوپرتالدىۇ بولوت.

كەسىبى جازىغىن كۇن باتش-تۇشتۇك جاغندا، سار آرقانن جونۇنۇن اەكى جاغنداى جەرلەر، اەگنەگە قولويسز بولوت، منداى اەلدىن كەسىبى آياقتۇ مال باغۇۇ مەنەن بولوت. بۇل آرادا باياغى كوچموندۇۇ قالب قادمكىدەى اوزگورۇلبوى كەلە جاتر. اەگن دەگەن جوق، اچە تۇرغان آشتىتى بۇل جاقتاى اەلدەر قازاقستان، تۇركۇستون اەلدەرىنەن ساتب آلب اووقات قىلات. بۇل آرادا قازاقتان باشقا اەل جوق.

جانادا قازاقستان جەرىندەگى كولدوردو بالىق كوب بولوت، اەمىسالى، كەسىبى تەگىزىندە، بالقاش كولۇندو، آلا كولدو، جايىق، اەرتش، تورغوى اوزوندىورۇندو.

قازاقستان كەنگە باى. مندا تۇردۇكەندەر (مىنيرالدار) بار. تولورۇندا جەز، كۇمۇش، قورغوشۇن، تەمەر كوب. اەرتشكە جاقن جەردە تاش كومۇردا بار. اوتكون جاورۇيا سوغۇشۇنان مۇرۇن، كەندەردى اشكە آشرا تۇرغان آندا-مندا زاۋتتار بولغون، جەر قازغان، قار ساقباى سىياقتۇۇ، آتباسار، تورغوى اويوزدورۇندوگۇ هام اۇلۇتوو كىچىتوو، آقمولو، سەمەى تولورۇندا سوغۇشتۇن الاكىنان، تسوقتوب قالدى اەلە، اۇشۇ سوگمۇ كەزدە، قايتادان جاندىندىر اشتووگو كرىشى. كەلەردە اۇلكون اۇمۇت بار. قازاقستاندا ءتۇردۇۇ تۇز كەندەرىدا بار، ماسەلەن: تۇز اءدوبردو تاش تۇز، اچومولدىق مەنەن اورقوش كولدورۇندو سۇزما تۇزدار بار.

تاغىدا قازاقستاندا نىفت (مۇنايى) كوزدورۇبار. مېسالى، جەم ءاوزۇنۇنۇن چاتىدا (قۇيۇشۇندا) مىندا نىفت كوب بولسو كەرەك. جلىنا 15 مېلىيون پۇتتاى چىقارب تۇرات. كەلەردە زور بولۇۇ مۇمكۇن، با كۇۇدون سوگۇ نىفت كەنى اۇشۇ بولۇۇغا اقتىمال.

اۇلگۇر تۇۇ كەسىبى قازاقستاندا آنچالاق جولغو قويۇلغان جوق، تەرى بۇلغارى، سامن زووتتورۇغانا بار، آلاردا بوتون چىيىكى نەرسەلەردى اۇلگۇر توورلۇك امەس. جۇرت ءوز قولدورۇ مەنەن اشتەب اووقات قىلات. ماسەلەن، جۇندون چەبگەن، قاب، آرقان، كىيز، تەرىدەن آشاتب تون هام باشقا كىيم قىلب كىيەت. كەلەر زاماندا بۇل كەسىتەر چوگويۇرغا كەرەك. فابرىك زوتتار قازاقستاندا جوق دەمەردك. قازاقستان اەلى كەرەك-جاراغن راسىيادان آلات.

بەر ماملا كەتتىن اووقايتىن جوندولموگۇ ءاۇچۇن، جولدورۇنۇن كوب بولۇشۇ هام تۇزۇك بولۇشۇ تيش، ايرقچا قازاقستان سىياقتۇۇ، جەرىنن تۇتۇمۇچوڭ، جاغنى بەر چەتى قىتايدا اەكنچى چەتى كەسىيدە بولفون مامالە كەتگە تۇرمۇشۇن ءوستۇرۇۇ ءاۇچۇن، چولدورۇنۇن كوب هام تۇزۇك بولۇشۇ ءوتو كەرەك. بىر-اوق قازاقستاندا آنداى ءتۇزۇك جول جوق دەمەردك؛ قازاقستاندا اورنېور، جامان قالا، قوشتونوى، سەمەى، سىبەر-تەمر جولدورۇ بار؛ سۇۇ جولدورۇنان، اەرتش سۇۇسۇنان كەمە ءجۇروت.

جاڭشى سالىب جاتقان تەمر جولدور بار، آلار بۇتوغالسا قازاقستان جۇرتۇنا ءوتو جاقشى بولور اەلە. آرابا ءجۇرو تۇرغان جول ءوتو ناچار، ايرقچا قازاق آراسىندا جول جوق، تەك سالت آت، تەو مەنەن ءجۇروت، قازاقستان توپراغىنداغى چوڭ قالالارى: اورنېور، (قازاقستاندىن اۇكۇماتى تۇرا تۇرغان بوربورۇ)، قىزل جان، سەمەى، آق تەبوو، قوشتۇنوى، تەكە، آتباسار قالالارى. قرداغى قازاققا، اولتۇراق مۇجۇقتارغا كەرەك-جاراتتار قارايتۇرغان قالالار اۇشۇلار، جانادا چارۋا خالق، قولۇنداغى چىكى نەرسەلەرن اۇشۇ قالالارغا كەلب ساتات.

اورۇنېوردۇن خالقى ءجۇز مىڭ (100.000) دەى بار. ناقتا قازاق قالاسى جوق. قالالاردن بارىدا اورۇس، نوغوى قالالارى جالغزغانا سەمەيدىن بىر بۇلۇمۇ الاش قالاسى، قزل جاردن جاقاتتارى شەكلدۇۇ-غانا.

قازاقستان قارىتاسىنا قاراپ قالالاردى تەمر جولدوردۇ جاتقا آغىلا هام جايق اەرتشى بويلورۇندا قانداى قالالار بار؟

تۇركۇستون ريسپوبليكەسىندەگى قازاقتاردىن قونۇشۇ

جايىنان. (1)

تۇركۇستون رەسپوبليكەسىندەگى قازاقتاردىن تۇتاش اولتۇرغان جەرلەرى،
آمۇداریيا، سرداریيا ھام جەتى سۇۋا بولۇستارى.

تۇركۇستون قارىتاسىنا قاراپ قازاق تۇرغان اولۇستاردىن چەگن
جاتغا آلكىزدار.

جەرىنن بەتى. آمۇداریيا اولۇسۇ قازاقستاندىن كۇن باتش (كەسبىي
تەكشى) جاغىنن تۇركۇستون توپراغىنا كره تۇرغان جەرىندە، سرداریيا، جەتى
سۇۋا اولۇسو، تۇركۇستون اويوگۇندا؛ تۇركۇستون اويوگۇ آرال - بالقاش
جايغىنن تۇشتۇككو قاراي سوزۇلۇپ، تۇركۇستون توپراغىنا كره، آندان
بۇل اولۇستاردىن تۇشتۇك جاغنداغى تالاس قرغىزىنن آلاتوو جاقىتى،
جايىل جاتقان جەردى آيتايت.

تۇركۇستون قارىتاسىنان تۇركۇستون (تووران) اويوگۇن كورسوتۇگور.

سرداریيا، جەتى سۇۋا اولۇستارىنن تۇشتۇك جاغى توو بولوت. بۇل
توولور سرداریيا اولۇسۇنۇن تۇشتۇك جاغندا فارغانا توولورۇنا تۇتاشب
كەتەت؛ فارغانا توولورۇ اورتو آسىداغى ھىمالاي توولورۇنۇن بۇتاققارى،
تۇشتۇك كۇن چيغىش جاغى - تالاستىن آلا توونو بارب تۇتاشب، آندان
بارب اورتو آسىداغى تىيانشان توونو بارب تركەلەت. بۇل توولوردۇن
باشندا دايم قار جاتب، كەتەگەن موگىگۇ بولوت.

كۇن رايى بۇل اولۇستاردىن جەرىن كۇندۇن رايىنا قاراب اەكى آلقاققا
بولۇگۇ مۇمكۇن؛ اسق ھام سالقىن. تۇركۇستون اويوگۇندا كۇن رايى
جايىندا اسق، قش سۇۇق ھام قۇرغاق بولوت. قشتن سۇۇقتۇغۇ 20⁰ - عا
جەتەت. قار آز، ۶بر - اەكى آى - غانا جاتات؛ اسق 40⁰، 50⁰ گە جەتە
تۇرغان كۇندۇرۇ بولوت. توودو كۇن رايى سالقىن ھام سۇۇق بولوت.
جوغورۇ - دا آيتب كەتتك توودو جايقى چلدە - دەقار اەرىيەيت، دەب.

(1) تۇركۇستون رەسپوبليكەسىدەگى قازاق، قرغىزىن - غانا جەرىن جازايز، تۇركۇستوندىگۇ باشقا جەردى جازغانىن
حوق.

۶اوزوندور. تۇركۇستوندىگۇ قازاق اوبلۇستارىنن ۶اوزوندورۇ بارىدا توودون چىغات. آمۇداریيا قۇيۇش چاتىنا جاقنداغاندا - غانا قازاق تۇپراغن باسات: سرداریيا اورتو هام آياغندا قازاق جەرن باسات. بۇل اەكوتەك آرال تەگزينە قۇيات. ۶چوى مەنەن تالاستن آياغى قۇمغا بارب جىتیب، سىگب كەتەت. (قايسى قۇمغا؟)؛ اياه سۇۇ بالقاشقا بارب قۇيات.

جانادا بۇلاردان باشقا قازاقستاندن اۇشۇ كۇنكۇ توپراغىنا كرالبای قالغان: سىيەردە اومبۇ اويوزۇندا هام بوكوى كۇبۇرناسىنا جاقن آستارخان كوبۇرنوسۇنۇن قازاقتارى بار، آتق سانى ماغلۇم اەمەس. ۶بر-اوق كوب بولبوسو كەرەك.

آمۇداریيادا كەمە ۶جۇروت، ۶بر-اوق قىشىندا توگۇب مۇزداپ، توقتوب قالات. قشقا قارای قايسى اوزون بولسودا مۇزدايت، ۶بر-اوق سرداریيانن: ۶اوزوندورۇ جەتى سۇۇنۇ قۇنان كورو اەرتە اەرب اەرتە تاشىت. بۇل ۶اوزوندوردۇن سالالارىدا بار.

قارىتاغا قاراپ اۇچ اوبلۇستاغى ۶اوزوندوردۇ قادىرغا األغىلا.

بۇل اۇچ اوبلۇستاغى ۶اوزوندوردۇن كوبۇنۇن جەەكتەرى سازدۇۇ، باتقاق كەلەت. آيرىچا - آمۇداریيا، سرداریيانىقى. اوشوندۇقتان بەزگەك اورۇۇ كوب بولوت.

كولدور. آمۇداریيا، سر، جەتى سۇۇ اوبلۇستارىنن توپراقتارندا كولدور كوب اەمەس، آندا ساندا - غانا. بەلگىلۇلۇرۇ: آرال تەگزی، بالقاش، بىلى كول دەگەندەر آرال. بالقاش كولدورۇندو بالى، تۇزكوب. آرالدا كەمە جۇروت. آرال، بالقاش كولدورۇندو آرالدار كوب بولوت، قامشتارىنن آراسىندا اۇشۇ كۇنگو چەين قۇلان (آرالدا)، جولبورس شەكلدۇۇ آيواندار هام آر اءتۇردۇۇ آكدار بولوت. قىشىندا بۇل كولدور مۇزدايت.

تۇركۇستون قارىتاسىنا قاراپ، اۇچ اوبلۇستۇن كولدورۇن قاترلاب األغىلا.

اوسۇمدۇكتور. تۇركۇستون اويوگۇنىدا اوسۇمدۇك آرال، بالقاش جاغنداغىداى. بۇل اويوگۇدو چول - تالالار، قۇمدار كوب بولوت؛ ماسەلەن، سرداریيادا مرزانن اءچولۇ، قىزل قۇم، قارا قۇم جەتى سۇۇداغى مويۇن قۇم سىياقتۇۇ. مىندا توقوى بولبويت، تەك قۇمغا سوكسول چىغات. سوكسول اوتۇنغا آبدان جاقشى، تابى اءوتو كۇچتۇۇ بولوت.

ءچولدىردو جازغا مال ءچوب چىغىب مالغا جايلىۇ بولوت؛ جايقى ايسق بولورۇ مەنەن ءچوب اۇچۇب سارغارب كەتەت، ءچولدى و اچ نەرسە قالباى قۇرۇب قالات.

قۇمدار قشقا قاراي مالغا جايلىۇ بولوت؛ قۇمداغى اەل مالينا قولۇنان ءچوب بەربەى چىغارات. قۇمدۇن سۇۇ بار جەرلەرىنە جايىندا اەل جايلايت. تۇركۇستوندىن قۇمدارنىدا، تالالارنىدا آياقتۇۇ مال چارواسى مەنەن تريچىلىك قىلا تۇرغان قازاق اەلدەرى بولوت.

چمكەنت اويوزۇنىدا دارمانا دەگەن ءچوب بار، آنن چمكەنتىدە آندىن دارى چىغا تۇرغان زووتۇ بار، مىندان باشقا ءبۇتۇن ءدۇنيىدو آمريقادا-غانا ءبىر زوت بار. ءوزوندىر بويۇندا، توولوردو اوسۇمدۇكتور آر تۇرلۇۇ كەلەت؛ بۇل آرادا قولدىن سۇغارب اەگن دا چاچات. توولوردو توقويلورۇ-دا بار. ءۇچ اوبلۇستا ءۇچ مىليۇندون آرتغراق قالق بار؛ مۇنۇن اچىندە قىرغىدار جوق. ءبىر چارچى چاقىرما 4 جاندان آزاراق آرتغراق كەلەت. قالقتن تىغىز اورنوگون جەرلەرى سۇۇلۇۇ، اەگن سالنا تۇرغان جەرلەردە بولوت.

ءۇچ اوبلۇستاغى قالقتن كوبچۇلۇگۇ قازاق قالقى چاماسى اەكى مىليوندىن آزاراق آرتات. مۇنۇن اچىندە آمۇدارىيىداغى قارا قالپاقتاردا بار.

بۇلاردا قونۇشۇنۇن باشقالىغى بولبوسو، آدات غۇرۇف هام تىلدەرى جايغىنان سووق-سالئات، ءدن تۇراسنىدا، باشقا ارم-جىرىدا اەچ آيرماسى جوق؛ بارى ءبىر قازاقستانداغى ءۇچ ءجۇزدۇن تۇقۇمۇنان. بۇلار اورۇس بادشالىغىنا تىگىلەردەن سوڭ باغىدى. تۇركۇستونىگومىندان 70 جىل چاماسى مۇرۇن اورۇس كەلبەستىن آلىنداغانا، تۇشتۇك جايغىنداغى قازاقتار قوقون خانىنا قاراغان.

قازاقتان سوڭغۇ بۇل اوبلۇستاغى قالقتن كوبچۇلۇگۇ اوزۇبەك، سارت بۇلاردىن سانى جارتى مىليوندىن آربىراق كەلەت، كوبۇ سردارىيا اوبلۇسۇندا (ءجۇزدون 28-ى سارت، اوزۇبەك)؛ آندىن سوڭ كەلمەسەك جۇرتتار، مۇنۇن اچىندەگى كوبۇ اورۇس قالقى ءۇچ جۇز مىڭ چامادا بار، قالغانىدارى تارانچى-دۇڭگان (50 مىڭدەى)، قالغانى نوغوى، تاجىك سىياقتۇۇ اۇلۇتتار. كەلمەسەكتەردىن كوبروگۇ جەتى سۇۇدا.

قالقىنىن كەسىيى. قالقىنىن كوبچۇلۇگۇ قازاق قالقى دەدىك. آلاردىن ءتۇن جاقىتاغىلارى، تۇركۇستون اويوگۇنىدا، قىلاداغىلارى، قۇمداغىلارىنىن تۇبىكۇلۇكتۇۇ كەسىيى آياقتۇۇ مال چارواسى، قازاقستان قازاقتارىنىن كەسىيىندەى.

سۇلۇ جەردە گيلەرى اولتۇرۇقچۇ كەلەت: بۇل كەزدە قالا قازاقتاردا اولتۇراق قالبا اووغان. بۇلاردن تریچیلیگینن نەگیزی اەگن مەنەن. تۇركۇستوندو توودا بولبوسو، تەگز جەرلەرنەندە قش قار آز تۇشوت، جاز ایسق بولوت: جان - چاچن آز بولوت، اوشوندۇقتان مندا اەگندى ارق قازب، اوزوندوردون سۇۇ چىغارب، سۇغارب، اەگن آلات.

قولدون سۇغارغان جەرلەرگە كوبۇنچو كۇرۇچ، بۇداى، جۇگورۇ چاچات، كەبەزدا آیدالات.

توولوردۇن قۇلاشتارینا، بوكسولورۇنو قايراق بۇۇداى، آرپا، سۇلۇۇ، قارۇۇ چاچات.

قولدون سۇغارا تۇرغان جەردە باقچیلیق - باقچیلیق كەسیبى كۇچتۇۇ بولوت: باقتاردا اورۇك، مەیز، (ەجۇزۇم) شابتالى، نەچە ەتۇردۇۇ جەمشتەر چىغات.

سارتاردن، اوزۇبەكتەردن قالك اورنوغون جەرى تاشكەنت، چمكەنت ەۋیوزدورۇ، آلا مەنەن برگە اولتۇرغان قازاقتاردا اەگن تۇگۇل كەبەز، كۇرۇچ، باقچاچیلیق كەسیبن قیلات، جانادا تامەكى، آفیۇندا آیدایت.

مال مەنەن اەگندى باشقا، آرال بالقاش سییياقتۇۇ ەۋرۇنداردا، بالق - آیرقچا آرال تەگزندە، بالق اۇلوو كەسیبى كۇچتۇۇ. اوزۇبەك مەنەن سارتار آراسندا قولدون جببەكچیلک هام ماتا، كیلەم توقۇۇ كەسیبى كۇچتۇۇ بولوت. بۇل ەۋنور سر بویۇنداغى قازاق قاتن قزدارندا - دا بار.

بۇل ەۋچ اوبلۇس كەنگە باى امەس، آندا ساندا تاش كومۇردۇن كەنى بولبوسو.

بۇل اوبلۇستاردا ەبر دەگەن جارمداغان بۇلغارى، تەرى، سامن، قانت هام كەبەز زووتۇ بولبوسو، اۇلگۇرتۇۇ كەسیبى ناچار. جەتى سۇۇدا آلماتى ەۋیوزۇندو سۇكنو، اسپرت هام تامەكى زوتتورۇ بار.

جول قاتتاشى مندا كوب امەس. تەمر جولدون تاشكەنت جولۇ بار، تاشكەنت جولۇنان آرس استانساسینان آیریلب جەتى سۇۇغا قاراب تەمر جول كەتەت. جاقن آرادا جەتى سۇۇغا جەتسە كەرەك. آمۇدارییا مەنەن آرال تەگزینەن كەمە ەجۇروت. آرابا جولۇ قادمكى قارا جول بولبوسو تالا قالتینن اچندە جاریتۇلۇۇ آرابا جولۇجوق.

قالالارینن چوگدورۇ تاشكەنت قالاسى (سردارییا اوبلۇسۇندا). تۇركۇستون اۇكۇموتۇنۇن بوربور قالاسى تاشكەنت شارینن 500 مگگە جاقن قالقى بار؛

كوبۇ سارتتار. مۇنداغى قالالارىنىن باردا سارت هام اورۇستاردن قالاسى-
قازاق قالقى قردا آيىل بولۇب اولتۇرات.

تريچىلىك جونۇندو تاشكەنتدەن سوڭغۇ چوڭ قالالارى آلماتى، اولۇيا-آتا،
چمكەنت، ءتورت-كۆل قالالارى.

جەتى سۇوغا تەمەر جول بارغاندىن كىيىن تريچىلىك جوغورۇلاب
چاروانن كوتورۇلۇشۇندو شەك جوق.

تۇركۇستون قارىتاسىنا قاراپ ءاۋچ اوبلۇستون قالالارن جاتتاب آلىيلا.
1920 نچى جىلى آياق اوونا (آغۇس) آيندا قازاقستان كەڭەشتە رەسپۇبلىكەسى
جاسالغان واقتتا جالى راسىيا آتقارۇۇ كەمىتەتى چىغارغان نيزامندا تۇركۇستون
رەسپۇبلىكەسىندەگى قازاقتن جەتى سۇۇ، سردارىيا اوبلۇستارى قازاقستان
رەسپۇبلىكەسىنە قوشۇلسۇن دەگەن. ۶بر- اوق 1924 نچى جىلغا چەين قوشۇلغان
جوق؛ اوشوندودا كوب اۋزاباى بۇل اەكى اوبلۇس قازاقستانغا قوشۇلۇغا
مۇمكۇن.

۶بز بۇل اورۇندا جالى كىيىز تۇۇردۇق قازاقتن تريچىلىگىن، جەرن قىسقاچا
آيتىب اوتتۇك. ۶بر- اوق بۇلاردان باشقا داغى بۇقارا قىوا (حارەزەم) هام
قىتايدا قازاقتار بار. بۇلاردن قانچالىغىنن آنق ادەسەين بلبەدك. اوتكون جلقى
اورۇس تلىندە چىغا تۇزغان «تۇرك پراۋدا» دەگەن گەزەتتە ۶برو بۇقارادا
500 مڭ قازاق بار دەب جازدى، آنتكەنى 1923 نچى جلقى بۇقاردن 4 نچى
قۇرۇلتاينا 700 مڭ جان قازاقتان واكل بولۇب، بۇقاردن بوربور آتقارۇ
كەمىتەتىنە 7 آدام شايلانغان. اوشوغون قاراغاندا بۇقاردا 500 مڭ قازاق
بارلىغى آنق بولسو كەرەك. آلاردن قونۇشتارى نۇر- آتا، قارشى، كولوب،
چيدەلى، بايسن؛ كوبۇ كىچى ۶جۇز، اورتو ۶جۇزدون نايماندار-دا بار.
قىوادا- قازاقتار، قارا قالپاقتار بارى 200 مڭدەى جان، كوبۇ قارا
قالپاقتار.

قىتايدا 18 مڭدەى قىزاي نايماندارى بار. اۇلۇ جۇزدون ۶بر بولۇش
سۇوان، ءاۋچ بولۇش البان بار، بارى 22 بولۇش اەل، جانىنن چاماسى
200 مڭدەى. آلاردن قونۇشتارى قىتايدن قۇلجا، چويچوك آيماغى. بۇل
قىتلى قازاقتارى تۇۇراداغى ساندى، آلماتىداغى «تلچى» كەزىتىن 1924 نچى
جىلداغى 89 نچى نومۇرۇنان آلدق.

آزىيا قارىتاسىنا قاراپ قىتاي، بۇقارا، قىوادا تۇرا تۇرغان قازاقتاردن
جەرلەرن كورسوئۇگور.

قرغزداردن قونۇشۇ،

قرغز قالقى تۇركۇستون رەسپۇبلىكەسندە ءاۋچ اوبلۇستا تۇرات: فارغانا، جەتى-سۇۇ ھام سردارىيا اوبلۇستارندا، بۇل ءاۋچ اوبلۇستا تۇرغان قرغزداردن جالپى قونۇشۇ جاغنى تۇرا تۇرغان جەرلەرى ءبر-بىرنە تۇتاشقان، بارىن باشى فارغانا، تالاس آلا توولورۇنۇن ھام آلاردن كۇن چيغشقا سوزۇلغان تارماقتارينن آراسىنداغى سۇۇ سامر، توغۇزتورو جايولولورۇندا، جايىن آرالاشب، قشنى ايرەگە ءتېشىب. اولتۇرات.

I - فارغانا اوبلۇسۇنداغى قرغزداردن تۇتاش تۇرا تۇرغان ءاويوزدورۇ: اوش، آنجىيان ھام نامانگەن- اويوزدورۇ، باشقا قوقون، مارغالاك، خوجانت (سامارقاندا) اويوزدورۇندا-دا بار ءبر اوق تىگىلەرگە قاراغاندا آزرارق. II - جەتى سۇۇ قرغزدارينن تۇرغان اورۇندارى بىشبەك قارقول نارن، اويوزدورۇ، مندا جاڭقز بىشەك اۇيوزۇندو (ءچۇى سۇۇنۇن ءتياغندا) 10 بولۇش قازاق بار، قالغان جەردۇۇ قالق قرغزدار، بۇل ءاويوزدورودو قالقتن كوبچۇلۇگۇ قرغز قالقى.

III - سردارىيا اوبلۇسۇنۇن اولۇيا آنا ءاويوزۇندا تالاس قزغزدارى بار. بۇل قرغزداردى تۇراغى قش-جاز تالاس ءاوزونۇنۇن كۇن باتش جاغى آلا توونۇن ءاچى، جاڭقز ءاۋچ قورغون، كۇركۇرو بولۇشتارى تەمر جولغو جاقن، بۇرنۇى مەنەن اولۇيا آنا قالاسينا جاقن چەكتەش تۇرات.

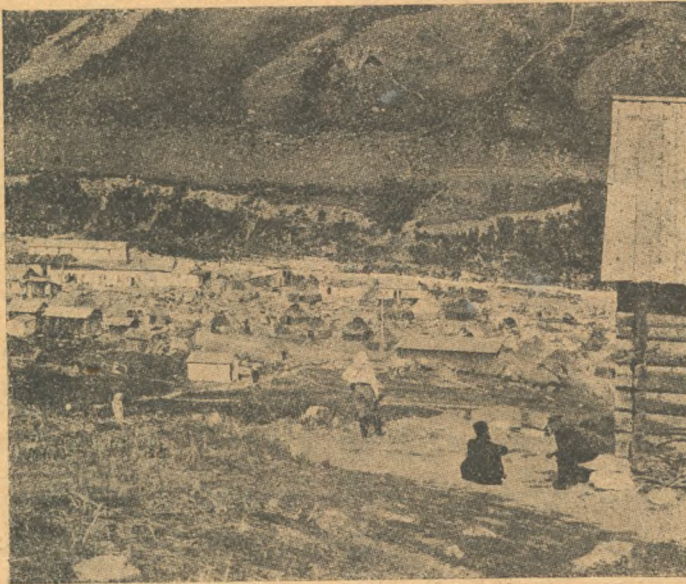
قرغزداردن اولتۇرغان قونۇشتارينن تۇتۇمۇ 175 مىڭ چارچى چاقرم چاماسى بار، قارا قول. نارن، اوش قرغزدارى قىتاي جەرىنە چەكتەش. آنداغى قرغزدار مەنەن جايولورو آرالاش جايلاغان جەرلەرى ھام نارن ءاويوزۇنداغى قرغزدار (16 نچى جلدان مۇرۇن) قاچقاندارى اوشول قىتاي قرغزدارينن اچىنە مالن بارب قشنتاب قايتشچۇ اەلە.

قرغزداردن جەرىنن بەتى. قرغز جەرى تولۇۇ بولوت. قادمگى قرغزدن الاتوو دەگەن توو جالپى قرغزدن قونۇشۇ بولوت. تۇركۇستوندىگۇ فارغانانن تۇشتۇك كۇن چيغش جاغنداغى، سردارىيا مەنەن جەتى سۇۇنۇن تۇشتۇك جاغنداغى، اويۇ- قيرى جوق، آق سەلدەلۇۇ توولوردۇن بارى (تۇشتۇك قىتاي قرغزدارى مەنەن چەكتەش، كۇن چيغشقا سوزۇلغان آلاتوونۇن قىر آرقاسى) تۇتۇمۇ-مەنەن تۇركۇستون قرغزدارينن قونۇشۇ. قرغزدار اۇشۇل

جاتقان توولوردۇن اچتەرنەدە، بوکسولورۇندو، اەتەگندە، کەرۇۇلورۇندو ھام فارغانا جاقى اويوگۇنۇن قىلا جەرنەدە، جانادا جەتى سۇۇدا، ءچۇى ءاوزونۇنۇن كۇن چىغىش تالاسىن بارتا، ايسق كولدۇن ءبۇنۇن آيلاناسندا اولتۇرات. جاز چققاندا مالدىن بارى، جايلا توونۇن اۇستۇندەگى تەگز جايلووغو چىغب، آبدان ايسق بولو باشتاسا، توونۇن ءتورلورۇنو چىغب، موگكۇ اەتەگندەگى جاقى كوكتوب جاتقان جەرلەردە اولتۇرات، قرغز توولورۇبىيك، باشنداغى موگكۇ اەچ واقت كەتەبى جاتات، بۇل قرغز توولورۇ، تىيانشان توولورۇنۇن كون باتش جاقتاغى بوتاقтары بولوت. تۇركۇستون قارىتاسىنا قاراپ، فارغانا، چاتقالە تالاس (آلك ساندر) آلا تووسۇن ھام كونكوى، تەسكەى آلا توولوردۇن بەلكىلەب آلفىلا.

كۇن رايى. قرغز جەرلەرنەدە كۇندۇن رايى تيگى تۇركۇستون قازاقتارين جەرنەدەگىدەى: اويوگۇ ايسق، تووسۇ سالقن ھام سۇوق بولوت. جايلو سۇندا قادمكى قشتاغى كييم مەنەندا جۇرگون جەرلەرى كوب.

ءاوزوندورۇ - داغى اوشول قازاق جەرلەرنەدەگى آغا تۇرغان ءاوزوندور، ءبر - اوق بۇل ءاوزوندوردۇن باشتارى، بارىنيقىدا قرغز توولورۇنان چىغات. قرغز توولورۇنان تولۇب جاتقان مايدا ءاوزوندور چىغات، بارىن باشتارىدا تووداغى موگكۇدون باشتالات.

بشېك آراشانىن سۇروتۇ.

قرغز تولۇرۇنان چيغا تۇرغان سۇۇ، بۇلاقتاردن ايچندە دارى سۇۇلار كوب؛ ميسالى، بشبەك تووسۇنان چيغا تۇرغان ايسىق آتا ءوزونۇنۇن آگىفارىندا ايسىق آتا «آراشانى» دەگەن دارى سۇۇ ءبۇتۇن تۇركۇستونىگو ماللم هام قارا قول ءۇيوزۇندو، تەسكەى تولورۇنان چيغات، جەتى اوگۇز، آقسۇۇ هام آلتىن آراشان دەگەن بەلگىلۇۇ دارى سۇۇلار بار. فارغانادا: جالالابات رايونۇندا آيب قۇدۇغۇ بازجار چققاندىن باشتاب بۇل آراشاندارغا اورۇ آدامدار بارب، تۇشۇب كوب بايدالانات. بۇل سۇۇلاردىن ايچندە سىماب، كۇكۇرت، فورفور، آكىتاش سىياقتۇۇ تولۇب جاتقان ءتۇردۇۇ كەندەر بار. ماسەلەن، بشبەك آراشانىن آلالق 22 كوزۇ بار. آز كوزۇنۇن سۇۇ- سۇنۇن جيلۇۇغۇ آر باشقا، اوشونۇن بارىتاندا اورۇلار بايدالانات. قارا قول آراشاندارىدا اوشول سىياقتۇۇ.

قرغز جەرىندە كول آز. قادىمكى قالققا ماللم ايسىق كول، اوزۇ- تۇزدۇۇ، قىشىندا توگىبوغوندىقتان ايسىق كول آتانغان، اوزۇنۇ 171 چاقىرم، اىنى 55 چاقىرم، جالىى بەتى 50180 چارچى چاقىرم بار. ايسىق كول قونۇشقا جاقشى قوولويۇۇ جەر؛ آيلىناسىنداغى جەرى اەگىنگە جانادا مالغا آبدان جايۇۇ سۇۇ سۇندا كەمە ءجۇروت، بايلغى كوب، آواسىمىن جاقشىبىلغى، جەرىنن جايۇۇلۇغۇ، جانىنداغى آراشان سۇۇلارىنن دارىيلغى مەنەن آدامغا كوب بايدا، كەلىرب ءوزۇنو تارتا تۇرغان جەر.

مىندان باشقا نارىن، بشبەك اويوزۇنۇن چەگىندەگى تولوردۇن ءۇستۇندو «سولك كول» دەگەن كول بار. جايىندا بۇل كولدىن آيلىناسىنا نارىن، بشبەك قرغزدارىتان ءبر قانچالق بولۇش امل كەلب جايلايت. آيلىناسى كەرۇۇ هام چالقايب كەتكەن آيۇۇ ءتوش تالا؛ ءچوبۇنۇن اۇرغۇنۇ تۇتاشب جاتقان جش بەتەگە، مالغا آبدان جايۇۇ - جۇغۇمدۇۇ، بولوت. قىش آدام قالبايت، تەك اوتور جلقى قالب قىشتان سەمز چيغات، سۇۇسۇ تۇزسۇز بولوت.

قرغز جەرىندەگى اوسۇمدۇكتور. مىنداغى اوسۇمدۇكتور جوغورۇداغى تۇركۇستون قازاقتارىنن جەرىندەگى اوسۇمدۇكتور شەكلدۇۇ، ءبر - اوق، تولورۇندا ءبۇردۇۇ اوسۇمدۇكتور كوب؛ آيرىچا توو - مالدىن كىندىگى، جاي بويۇنا كوب - كول بولۇب راگى اوچبوى كوكتوب جاگرب تۇرات. قرغز جەرلەرى كوبۇنچو قرىشتۇۇ، ءچوبۇ تۇتاش بولوت.

قرغز جەرىندە اۇرغۇن چيغا تۇرغان چوبتور: بەتەگە، جلتىرغان، قاراقياق شىبەر، كودوو، دوگۇزىرتى؛ دان قۇۇراى، قوجوقات، بۇلدۇركون، چىبە

سىياقتۇۇ جەمشتۇۇ چۈشۈرۈ؛ مامرى، جالبز، قورغوشۇن، چەكلدەك، مەڭدى دۇبانا، جادى قۇراي، قارندز سىياقتۇۇدارى چۈشۈرۈ كۈب بولوت، قىرغز توولورۇنداغى توقويلور. قىرغز توولورۇندا قاراغاي، قاينىڭ، تەرەك، قاراجىغاچ، آرچا سىياقتۇۇ، فارغانا جاقتاغى توولوردو جاڭغاق بىستە، بادام، آلمان، آلچا، سىياقتۇۇ جەمشتۇۇ جىغاچتار كۈب بولوت؛ آيرىچا فارغانانن جالالابات رايونۇندا تاران (چۇكۇرۇ) تۇركىستون تەرى بۇلغارى زووتتۇرۇنۇن بارىنا جەتەردك كۈب بولوت. تۇركۇستوندىگۇ بادام جاڭغاق، بىستە دەگەن سووكتۇۇ جەمشتەر، اوشول فارغانا قىرغزىنن تووسۇنداغى جىغاچتاردان جەتەشەت.

قىرغز جەرلەرىندە جەتەشە تۇرغان اەگىندەر: بۇداي، آريا، سۇلۇ، تارۇۇ، فارغانا مەنەن چۈى اويوگۇنداغى قىرغزدار آراسىندا، كۇرۇچ، جۇگورۇ، تامەكى جانادا جەتى سۇۇ قىرغزدارىنن جەرىندە آفپۇن، فارغانا قىرغزدارىنن اويوگۇ جەرىندە كەبەز چىغات.

قىرغز توولورۇنداغى كەندەر. قىرغز توولورۇندا قورغۇشۇن، جەز، كۇكۇرت، تاش كومۇر، جەرمایى، تۇردۇۇ بويولور، تاش، كەبەز، تەمر كەندەرى بار. باشقا آلتىن، كەندەرى دا بار، بىر - اوق بۇلاردن كۈبۇ جارقىقا چىققان جوق، كەلەردەگى جاش مۇندار جەتەشە تەمر جول رەتسكە قويۇلغان سوگۇ جەر آستىنداغى قازنا اۇسكو چىغار دەگەن زور اۇمۇت بار. جانادا نارن، بىشەك اويوزدورۇندا تاش تۇزدارىنن كەنى كۈب. مىسالى، بىشەك اويوزۇندا، نورۇز، نارن اۇيوزۇندو قوچقور هام مىنا كەلەى. بەش كۈل توغۇزتورو تۇزداي سىياقتۇۇ. قارا قول اۇيوزۇندو جارگەنت قازاقتارى مەنەن چەكتەش قارقىرا جايلووسۇندا سۇزما تۇز بار. آيرىچا اوش اۇيوزۇندو تومومويۇن دەگەن جەردە چاغلغان تاشى (رادىو) كەنى كۈب چىغىب اۇلگۇرۇب جاتىر.

قىرغز قالقى. قىرغز جەرىندە جالىپى قالقتىن سانى بىر مىليون جارمىدان آز آشات (1) مۇنۇن اچىندەگى اەڭ كۈبۇ قىرغز قالقى، سانى 900 مگدەى بار. قىرغزدارن سوگۇ كۈب فارغاناداغى قىرغز، اۇيوزدورۇنۇن اچىندەگى اوزۇبەك قالقى، سانى 500 مگدەى بار، آندان سوگۇ 150 مگداى اورۇستار بار، 30 مگدەى تارانچى دۇگىگەن، نوغوى هام باشقا مايدا

(1) بۇل ساندىن اچىندە بىشەك اويوزۇنداغى 10 بولۇش قازاق جوق. اولوردۇ 5 زاق سانىنا كىرگىز بىجىمەردك.

بار. بىر چارچى چاقىرما 9 جانداي كەلەت قالقىن تىغز تۇرا تۇرغان جەرلەرى
فارغانا اوبلۇسۇندا.

فارغانا اوبلۇسۇنداغى قرغزداردن جەرلەرى، قرقا تۇتاشقان توو اەتەگى،
ناق اورتو جەردەگى اويدۇگدا ءاورونۇ مەنەن تۇتاش اوزبەك مەنەن سارت
قالقى تۇرات. رۇمەنسۇف تۇن اسەبىنە قاراغاندا: اوش ءاۋيوزۇندو 125 مڭ،
آنجىيان اويوزۇندا 110 مڭدەن آشق، مارغالاڭ اويوزۇندا 80 مڭ، قوقون
اويوزۇندا 60 مڭ. سامارقان اوبلۇسۇنداغى خوجانت اويوزۇندا 10 مڭ، بۇل
سان آلەتتە قرغزدن بىرى قالباي اسەبىكە آلنغان سان دەب چىندقتاي قويۇ
قىين. آنتىكەنى آر واقتا قرغزدن بىر جەرگە اسەبىچى كەلدى دەسە
بالانچا سەن بارب، دولبوردوب قاتتاتب قويو سالسا كىچى دەب آررۇدان بىر
آدام بارب، بىلگەنن جازدرب بىلەگەنى قالغان زامان.

قرغز قالقى دايم توودو تىرىچىلىك قلب، توودو تۇلۇب اوسكون قالق،
تالاداغى قالقتارى مەنەن آراسندا كوب آيرما بار، تۇرك اۇرۇقتارىنن اينچدە
كوبۇنچو تۇرمۇش، آدات-غۇرۇف، ءتل جاغىنان هام چاروا جاغىنان، قازاق
قالقىنا جاقىراق.

كەسىپى. قرغز جەرىندەگى قالقتاردن كوبۇ بولغون قرغزداردن كەسىپىنن
نەگىزى، قازاق قالقى سىياقتۇۇ آياقتۇۇ چاروا مال. اەگىچىلىك جاغىنان جانا
اوتتۇرغان اوزۇبەك، اورۇس قالقى سىياقتۇۇ تەگىز اەگىچىلىككە كىرىشكەن.
آيدايتۇرغان آشتىقتارى: بۇوداي، آريا، سۇلۇۇ، فارغانادا كەبەز، كورۇج،
جۇگورۇ، جەتى سۇۇ قرغزدارندا آفۇن كوب آيدالات.

آنجىيان. اۋيوزۇندوگۇ قرغزدار جلىنا بىر مىليون بۇت، نامانگەن قرغزدارى
600 مڭ بۇت چاماسى كەبەز آل ب تۇرغاندىغى ساناتچىدان مالم بولدۇ.
اۋلىگۇر تۇۇ كەسىپى آزبولسودا فارغانادا، بشبەك، قارا قول ءاۋيوزدورۇندو
بار. بۇلغارى، تەرى، سامن، كەبەز، ماى زووتتورۇ هام تاش كومۇر چىغارۇۇ،
جانا باشقا قارا قول بشبەك ءاۋيوزدورۇندا ءتۇردۇ قاراغاي زووتتورۇ
سىياقتۇۇلار.

جول قاتتاشى. قارغانادا مۇرۇن جاقشى اەدى مىسالى، آنجىيان نامانگەن
تەمر جولдорۇ بار اەدى، باسماچىيلاردن الا كىنان بۇزۇلۇب جۇربوى قالغان،
جاقن آرادا جۇرگۇزمەكچى بولۇب جاتات.

توو آراسندارەتنۇۇ جول جوق؛ فارغانا مەنەن جەتى سۇۇنۇن اورتوسۇنداغى
كوك آرت آشۇسۇن چابتىر قارا جول قلنغان اەلە، سوگفۇ واقتتا بۇدا

بۇزۇلدى. قىسقىسى آت، ءتوو مەنەن غانا قاتتاشىلات. ءتومون اويوگدو اوزۇبەك اورۇستار تۇرا تۇرغان جەرلەردە آرابا ءجۇرو تۇرغان جولدىرۇ بار. قرغز جەرىندەگى قالالاردىن ايچىندە آنچا چوڭ قالا جوق، بارى كيچىك ءاويوز قالالارى. بۇل قالالاردىن بارىدا اوزبەك، سارت، اورۇس قالالارى؛ قرغزدار قازاقتار سىياقتۇۇ توو آراسىندا آيل-آيل بولۇپ اولتۇرات. جەرى تارىلىپ، جەر سۇۇلارىنىن آيرىلغان، ايسق كول، ءچۇى بويۇ ھام فارغاننىن اويوگۇنداغى قرغزدار اولتۇراق بولۇپ جاتات.

قرغز جەرىندەگى قالالاردىن ايچىندەگى تىرىچىلىككە اوكتويۇلۇۇ بەلگىلۇۇلورۇ؛ بشبەك، قارا قول، آنجىيان، اوش، نامانگەن ھام مىندان باشقا جالالا بات، اوزكون قشقاقتارى. جايقى جەتى سۇدان كەلگەن آياقتۇۇ مال سووداسىنىن بوربورۇ.

بۇل تۇركۇستون توپراغىنداغى قرغزداردان باشقا، قىتايدا، اووغانىستاندا، قرغزداربار، آلاردىن آنق سانىن بلە-آلبادق. رۇمەنسۇف 200 ءمڭ چامالايىت، آل دۇرۇس امەستەتى، آنا جل قاشقارغا بارغان واقتدا قىتايدىن قوتون، جەرگەن، قاشقار، ءاۇچ تۇريان قالالارىنىن تولورۇنۇن بارى قرغز قونۇشۇ اەكەنن كورۇپ، قانچا قرغز بار دەپ سۇراغانىسىزدا 115 بولۇش قرغز بارىز دەگەن اەلە، قىسقىسى قوتوندون آيلىنپ تاقۇم آرق دارىياسىنا چەين توو اولكوسۇنۇن بارى قرغز.

جانا اووغانىستاندا قۇندۇز اوبلۇسۇنۇن كوبۇ قرغز، قاتاغان اۇرۇغۇنان. قادمكى ءتۇرسۇن قاندىن اەلى بارچاسى اوشوندىو تۇرۇپ قالغان، ءسوزدۇن قىسقىسى بارى قرغزدى چامالانغاندا ۶۶ بىر جارم مىليوندىن آشا قرغز بار اەكەندىگىندە تالاش جوق.

جووراپىيا آڭكەمەلەرى.

1: توو كوچكۇسۇ.

توغۇزدۇن آينىن 6-لارىندا (سنتابر) 1806 جىلى آلب تووندوغۇ اوسبەكە تووسۇ كوچۇپ، اويۇرۇلۇپ ءتۇشتۇ. ناق اوشول كۇنۇ تاڭ اەرتەڭ ماڭداينداغى آيلدارداغى قالىق توونۇن بوورلورۇنۇن ءتلىنىپ، جارىلىپ بارا جاتقانن بايقاب قالغان، توقويدۇن ايچىندە جەر آستىنداغى جىفاچتاردىن تامرلارى سۇۇرۇلۇپ جارىلىپ، اۇزۇلۇپ جاتقان سىياقتۇۇ دۇڭكۇلدوگون تابشتار چىققان. ءتۇشتون كىيىن

ساغات بەش كەزىدە
 توونۇن اورتوسۇ جاريلىپ،
 آق رىنداب آلبايا باشتا.
 غان. ناق شول كەزىدە
 قاشىنداغى توودون (دىگە)
 قاراغاندا، توقويدۇن
 آرى - بەرى تولقۇب،
 چايقالب تەرمە تىكەنن
 كورۇۇ مۇمكۇن اەلە؛
 قۇشتارتوب توبۇ مەنەن
 ازى - چۇۇ بولۇب
 آسمانغا كوكولوب،
 قايتىپ تۇشۇ آلباى
 جانىنداغى دىگە تووسۇنا
 كەتتى: ۴ بىر مەزگىلدە
 توقويدۇن چايقالۇۇ
 آبدان كۇچويۇب كەتتى؛
 چوڭ - چوڭ تاشتار، چىغا -
 چىتا، آوال آقرن، آندان

بارا - بارا الدامداب تومون قاراي قۇلاى باشتادى؛ دۇڭكۇلدوگون تابىش، كۇندۇن
 كۇركۇرۇگۇنۇندوى بولو باشتادى. چوڭدۇغۇ ۴ اۇيدوى تاشتار، چوڭ - چوڭ
 قاراغايىلار آسمانغا آق چولموكتى اۇچتۇ. تولور قالت - قۇلت اەتەب، جۇرتتۇن
 ۴ اۇرويۇ اۇچۇب كەتتى. جەردەن قزل مۇنار ئوزوڭ كوتورۇلۇب، بۇزۇلۇب،
 جاتقان جەردى تۇمان باسب كەتتى. تۇمان آرىلىب، چاڭ باسلغان سوڭ، مىنداي
 آياتىن اۇستۇنون چىققان: مىندان مۇرۇن ۴ بىر نەچە ۴ مىنوت آمان تۇرغان ۴ تورت
 آيلدىن (قىشتاق) اوردۇندا ۴ بىر ۴ اۇى آمان قالباغان، ۴ اۇيۇلۇب، ۴ دوبو - ۴ دوبو
 بولۇب قالغان تاشتاردى كورگۇن: ناق اۇشۇ كوچكۇدو 400 - ادام قرىلىب،
 100 دون آشا ۴ اۇيلور، اەكى چركوو قىراتلغان بۇل كوچكۇنۇن چىغۇۇنا، سەبەب
 مىنداي بولغون: ۴ بىر نەچە جل مۇرۇن اۇدالسى مەنەن تۇشكون نىم جەرگە
 سىڭىب، توونۇن ۴ بىر بويرۇگۇنۇن آستىن اۇڭۇب جەب چىبەرگەندەن بارب،
 توونۇن اوشول بويرۇگۇ تومقورۇلۇب قۇلاغان. مۇنۇن آتن جەر كوچكۇ دەيت.

نەسەبەتەن توولوردو كوچكۇلور بولوت؟

2. 79 نچى جلقى بازۇ تووسۇنۇن قۇسۇندۇسۇ.

بايرقى رۇما جۇرتۇ، مىندان اەكى ەمىڭ جىلداى مۇرۇن اوتكون بازۇ تووسۇن جانارتوو دەب سانابايت اەكەن: آنن بوورلورۇنۇن بارى، ەجۇزۇم جىغاچتارى، ماى جىغاچتارى بولغون: آل توونۇن ەتوبوسۇنۇن اچىنە قاراي كەتكەن قۇۇش تەشكەتەرى (قراتەر) بولغون. آل آراغبا ەچوب، جىغاچتار چىغىب، آل گەزدە مالدا جايىب، آدامدار تۇرا تۇرغان ەۋىلوردا بولغون. آنن اەتەگىندە ەۋچ ەتورت قالا بولغون: پامباى، گەر، قۇلان، استايىن دەگەن. ەيسا بايغامبار تۇغاندان كىيىن 63 نچى جىلى جەر ەتتيرودون پامباى قالاسىنن ەبر ەبولۇمۇ قىراتلغان، كىيىن كوب ەۋزاباى قايتادان ەتۇزوب آلىشقان. 79 نچى جىلى بازۇ تووسۇنۇن آبدان قورقۇنۇچتۇۇ قۇسۇق آتىلىب، جوغورقۇ آيتلغان ەۋچ قالانن نىمىن قالتىرباى جوق قىلىب جىيەرگەن.

اوشول آياتنى كوزۇمەنەن كورگون كىچى پىلىنى دەگەن كىشى مىنداى دەب جازب كەتكەن: «مەنن آغام (آتاسىنن اينىسى) تايىغاتنى تەكشەرۇۇچۇ آتاقىتۇۇ دانىشمان (پىلىنىنن ەۋلكونۇ) اوشول كەزدەگى سوغۇش كەمەلەرىنن باشتىغى بولغوندىقتان بازۇتوو سۇنان 20 چاقىرم جەردە تەگىزدن جەمەگىندە تۇرغان. ەبر كۇنۇ سۇۇغا چومۇلۇب كەلب، تىنقىماق ەۋچۇن توشوگۇنو جاتب قالسا، مەنن اەنەم كەلب، آغان بازۇنۇن ەۋستۇنۇن قورقۇنۇچتۇۇ. چوڭ بۇلۇت كورۇنوت دەب آيات. مۇنۇ ەۋققان سوڭ آغام الدام سەكەرب تۇرۇب تشقا چىغات. بۇلۇت ەۋزۇنۇن ەۋزاق - آسماندىن جان جاغىنا بۇتاقىتارن جايىب جىيەرگەن، قاراغاي شەكلدەنگەن بۇلۇتتۇن آچىل تووسۇ، كە ەبر جەرىندە تەمگىلدەنگەن الاى بار اەكەن. مەنن آغام اوقۇمۇشتۇۇ آدام بولغوندىقتان، آغان قاراب، بۇلۇتتا ەبر ايكايا باردىغىن سەزب، تووغو جاقىنراق بارب قاروغو، آزر جەڭل كەمەلەردن ەبرن تايارداغىلا دەب بۇيرۇق قىلات. اوشو اەكى آرادا ەۋيۇنو كىر، قايتاچىغا كەلسە بازۇ تووسۇنۇن اەتەگىندەگى دوستۇ باسسادان قات آلات. اوقۇب قاراسا، باسسا، مىنا بۇل آياتتان قانتسەگىدا تەگىزدى قۇتقارا كور دەب جازغان اەكەن. آغام الدام كەمەلەردن چاتىرلارن كوتورۇگو دەب بۇيرۇق قىلدى. بازۇغا قاراب ەجونولوت. ساپار ەۋتوقوبتۇۇ بولۇب، كەمەلەردن ەۋستۇنو كۇل - كومۇرتۇشو باشتايت، آقرن - آقرن تووغو

چاقنداغان ساين جوغورۇدان كۆل-كومۇرلور تۇشۇ كۆچويو بەرەت؛ جانادا تۇشكون كومۇر-كۆل ايسق بولو بەرەت؛ آنن ءاۋستۇنو جوغورۇدان جارلانغان قارا تاشتار تارسىلداپ ءتۇشۇ باشتايت. تەگزدن ءتۇبئورۇ تايىزالاب، مۇرۇن تەرەكك جەرلەردە جاككى تايىزدق بايدا بولوت، ءبر-اوق مۇنۇن بىرىنە-دا قارا باى پىلىنى الگەرى ءجۇرو بەرەت. جەككە جەتب كەمەسن توقتوتۇب، ءۇرۈيۇ اۇچۇب كەتكەن دوستۇن قۇچاقتاب، آنن جاقن ادامدارن سووروتۇب، آلاردن جۇروگۇن باسۇۇ ءاۋچۇن اوشول جەردە داغى سۇۇغا ءتۇشۇب، اوينوب-كۆلۇب اولتۇرۇب تاماق اچەت.

آل آكقىچا بولبوى بازۇۇنۇن اۋستۇندوگۇ قاب-قارا ءتۇنورۇب جاتقان قاراككىنن ايچينەن لاۋلۇغون، قىزارب جالن بايدا بولوت. قاشنداغى قورققوندىردۇن جۇروگۇن باسۇۇ ءاۋچۇن مەنن آغام بۇل، جانب جاتقان جۇرتتۇن تاشتاب كەتكەن اۋيلورۇ، نەرسەلەرى دەب سووروتۇنۇدا بولغون. آندان كىينن آل اۋقتايمىن دەب جاتب قالات. آن ساين جوغورۇدا كۆل-كومۇر، تاشتار، تۇشكونۇ كۆچويو بەرگەن. آقردا آغام جاتقان ءبولمونۇ اەشىگىنن سرتىنا تۇشكون كۆل-كومۇر كوبويۇب اولتۇرۇب، اوشول بويۇنچا تۇرا بەرگەندە اەشكتن آچىلۇۇ مۇمكۇن بولبويتۇرغا بولغون سوكك، آغامدى بارب اويغوتۇب تۇرغۇزات.

جەر آستىنان چققان كۇرسۇلدىگون تابشتان ءاۋيلور قىراب سىنا بەرگەن اوشول واقتتا كۇندۇز بولسودا قاب-قارا تۇنگو آيلانب، كوزكو سايسا كورۇنگۇس قاراغى بولۇب كەتكەن. مەنن آغام جاننداغى دوس جارلارى هام قىزما تىچىلارى مەنن قىلاغا كەتەت، جوغورۇدان جاغان تاشتاردان باشتارن ساقتاماق ءاۋچۇن، باشتارىنا جوولۇق مەنن جاستىقتارن بايلاشب آلغان. قىلاغا كەلكەندەن كىينن آغام چەبكەنن ءتوشونۇب جەرگە جاتقان، تاق اوشول كەزدە آوادا ادامدى تۇمچۇقتۇرا تۇرغان كۇيگون كۇكۇرتتۇن جىتىندى، غازدار بايدا بولغون؛ بارىدا تۇرا قاچىب، كىينن قاراي جۇكۇرگون. آغامدا اوردۇنان كوتورۇلوت، ءبر-اوق تۇرا-آلباى اوشول جەردە جان بەرەت»

كوزگو سايسا كورۇنبوگون قاراككىلىق ءاۋچ كۇنگو چەين سوزۇلغان؛ كىينن جارق بولۇب كۇندۇن كوزۇ كورۇنكوندىو مينا منداى آلاماتتاردى كورگون؛ ءاۋچ قالاتب-تىپىل جوق بولۇب قالغاندىغى، جانادا اوشول آرادا مۇرۇن اەچ نەرسە بولبوغون سىياقتۇۇ؛ قالاتاردى كۆل-كومۇر باسب. جامغرمەننن كۆل كومۇردۇن آرالاشقانىنان بايدا بولغون باتقاق سەل بولۇب قاپتاب كەتكەن.

قۇسۇق كەزىدە جانارتوونۇن ۋە ئۇستۇندو بۇلۇت قايدان بايدا
 بولغون، جانا اول نەدەن قۇرالات؟ قۇسقاندا جانارتوودون ھەممىنەلەر
 ايتلات؟ نە ۋچۇن قۇسۇندۇ جۇرتقا كوودوى تىيەت؟

3. آلمائىدا جەر ۋىتىروو.

آسمان توولورۇنۇن (مۇنۇ تىيانشان دەبدا آتايىت) بەتتەرنەدە جەر ۋىتىروو
 كوپ بولوت. اوشول تىيانشان توولورۇنۇن بۇ تاققارايىن ۋىرى، آلا توونۇن
 ھەتتە گىندە آلمائى قالاسىن (جەتى سۇۋ اوبلۇسۇندا) 1887 نچى جىلدا بولغون
 جەر ۋىتىروو، قىراتىب كوپ زالال قىل كەتتى. اوشول جەر ۋىتىروونۇ كوزۇ
 مەنەن كوركون ۋىر آدام مىنداي دەيت: «قۇلجا آيى (مايدىن) 28 - كۇنۇ
 ھەتتە مەنەن سات بەشكە جەتسەن واقتتا، آتاغان زامپىرەكتىن تايىشىنداي، جەر
 آستىنان چىققان دۇڭكۇلدوگون تابىشتى اۇغۇب، توشوكتو اۇقتاب جاتقان
 جەردىن اويغونۇب كەتتىم. كوزۇمدۇ آچا سالىب، سەكىرىپ توشوكتون تۇرا
 قالدىم؛ تاق اوشول واقتتا جەر قاتۇۋ ۋىتىرەب، تۇش - تۇشتان تارس - تۇرس
 ھەتتە، دۇڭكۇلدوگون قانۇۋ تابىشتار اۇغۇلدۇ. تام اۇيدۇن كەرەگەلەرى
 سولقۇلداپ، آرالارى جىك - جىك بولۇپ آچىلىپ، اۇزۇنۇنان قانچىغالاغان
 جارقىتار چىغىب، ۋىتوبو تاققارايلىرى ۋىتومون قاراي ۋىيلىپ كەتتى؛ تام ۋىيدۇن
 ۋىتوبوسۇنۇن، كەرەگەسىنەن چىققان توزوڭ ھام تۇشكون شىياقتىن توپراغى،
 كور - جەر آزالاشىپ چاڭ توپولوڭ بولۇپ، ۋى اچىن باسب قالدى. جىلانچا
 كوئىنو كچون، ۋىر چاغىنا اووب قىشايىپ كەتسەن ھەتتەنى آراكچى، كوچوگو
 جۇگۇرۇپ چىقتىم. كوچودو جان جوق، جەر آستىنداغى دۇڭكۇلدوڭ آلى
 باسغان جوق؛ ۋىيلور تارس - تۇرس ھەتتە قارىسداپ قىراب چىغىلىپ جاتىر.
 جۇروگوۋم دىرىلدەپ، اۇرويوۋم اۇچۇپ، مىنا ھەمى باسقان جەردىن جارىلىپ
 ۋىتۇشۇپ كەتەم غو، جەر جۇتاتقو دەگەندەن باشقا اويۇمدا ھەچ نەرسە قالبايدى.
 اوشول ھەمى آرادا توپ - توپ بولۇپ جۇرت كوچوگو جايىلاچىغا باشتايدى.
 كوئىنو جەر بوسوغونۇ آتتاب چىغا بەرگەندە قۇلاب كەتسەن ۋىيدۇن آستىندا
 قالىپ قىلدى. جان تالاشىپ جارىدام سۇراب جاتقان تابىشتار، تام باسب قالىپ
 جانى چىقباي چىكىرىپ جاتقانداردىن قايغىلىۋۇ ۋىندورۇ، آيلانا ازى - چۇۋ،
 كۇرۇ - گۇۋگو تولتۇردۇ. اۇرويوۋ اۇچقان آيوئانداردىن او كۇركوندىرۇ قۇلاق
 تۇندۇردۇ ۋىلسىز، راخسىز كوزگو - كورۇنويۇتۇرغان كۇچ قىراتىب
 جاتتى. ۋىيلور، ۋىنيولور قۇلاب، قىراب جاتىشتان تىيىلغان جوق. آتسەنكى

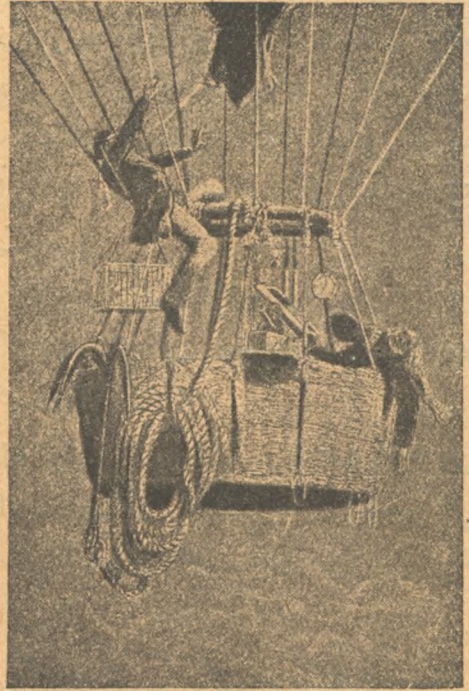
بىر دۇڭكۈلدۈن آرتىنان اەكنچى - ءاۋچۇنچۇسۇ، باسلباستان بولوبەردى. آياقتى باسقان ساين، ادامدن بويۇن دۇركۇروتۇب، قۇت اۋچۇرا تۇرغان آلامات. آل آرادا بالدارن آمان چىغارغان بىر آيال، سلكىنىپ تۇرغان اۋىگو داعى جۇگۇردۇ؛ ايچتە قالغان تاغى بر بالاسن چىغارۇۇ ءاۋچۇن، بۇجولۇ قۇلاغان ءاۋىدۇن بىر اۋستۇنۇ بىر آياغىنان باسب قالب، قۇلۇنداى چىگىرب جاردام سۇراغانىنا، آر كم ءاوز باشىنن قاىغىسن جەب، قايرلغان آدم بولبوغون سوڭ، بايتۇش حاتن بالا ءاۋچۇن ءاولۇب كەتتى. آتتاغان جەرگەن جاڭى - غانا ءاولۇب جاتقان ادامدن اولۇگۇن كوروسۇڭ. بۇل كۇنكۇ آلماتىنن كوچوسۇندو كورگونۇمدۇن بارن آيتۇۇغا چامام كەلبەيت؛ كۇچ قۇۋاتم، جەتبەيت، دەب ءسوزۇن توقتوتوت. قالانن قىراتىلب، قۇلاغانىنان چققان تابش جامان بولغون؛ كوتورۇلگون چاڭ بۇلۇت سىياقتۇۇ قالانى باسقان. بايلوودو تۇرغان مالدار، تۇيلاپ بايلووسۇن ءاۋزۇب، كوچوگو چىغب، قورققونۇنان، ءمووروب، بوزدوب، كىشىنەب، بەت - بەتىنە بتراب چاچقبوودو بولغون. ادك باشقى ءمۇنوتتوردو قالادان ءاۋى قالباى قىراتلدى غو دەگەن اويغو كەلدى. چىنىندا تاشتان، كرېچتەن سالغان. ءاۋىلور بارىدا قىراتلغان، جالغز جىغاچ اۋىلەر - غانا آمان قالغان، بىر - اوق چىغاچ ءاۋىلۇردۇن مەشتەرى، مۇرجالارى اۇراغان. جەر ءىتىيروودون قانداى آپانتار بولوت؟

4. اسق قاينارلار (گەيزرلەر). (قىرپوتنىكۇدەن آلندى. ءسۇروتۇ - بەتتە)

ءتۇن جاق آمىرىقاداغى قوردالىيار توولورۇندا آبدان جاقشى اورۇندار بار، آنداى اورۇنداردى اۋلۇت (خالق) باقچاسى دەب آتايىت. تە - تىگى قار، مۇز باسقان قر قاتوو - توولوردۇن آراسىنداغى تەرەڭ قۇۇشتارنىدا جەر آستىنان تولۇب جاتقان اسق بۇلاقتار چىغب جاتر؛ بۇل اورۇنداى باشقا جەرلەردە بولۇۇ سەيرەك بولسو كەرەك. ءاۋنو بويۇ بىر نەچە كۇن قاتارىنان چىغب، قايناغان سۇنۇن جوغورۇ قاراي، اوت آرابانن قارا آيغىرىنن تابىشىنداى قىيىقرب آتلب تۇرغان، بۇلاقتاردن اورتوسۇنا جۇرۇۇگو تۇۇرا كەلت. آياق آستىندا، آتتاغان ساين، ادامدى تۇمچۇقتۇرا تۇرغا اۋۇ غازى بار بۇۋاق - بۇ بۇرقۇلداپ چىغب، جوغورۇ قاراي آتىلب جاتقا قايناق سۇۇلار جولۇغات. بۇل جەرلەردن آستىندا تەرەڭرەك بارغا بايرقى جانار توولوردون چققان، جانا اوشوندون بەرى اۋشۇ كۇنگو دەيرە سۇۇ باى جاتقان لاۋنن سەلى بار.

5. آۋا توبۇندا (س. مەشتەن آلدى)

آۋا توبۇن آۋا ۋا توبۇستى
 قىل لاك-مەنەن مايلان جىبەكتەن
 اشتەيت. توبۇ آۋا جەگل-كەلە
 تۇرغان غاز مەنەن تولىتۇرات،
 او شونۇقتان، آل جوغورۇ قاراي
 اۇچات. توبۇ اچكە-كەندىر مەنەن
 توردويت؛ بۇل تورغو ۋىر نەچە
 ادام باتا تۇرغان تاقىتاي بايلايت.
 توبۇن ۋىر توبۇسۇندو اچىب-جايلا
 تۇرغان تەشىگى بولوت. تاناپتان
 تارتسە، آلىگى تەشكتىن اووزۇ
 اچىلپ، جەگل غاز جوغورۇچىغا
 باشتايت. آنن اوردۇنا آستى
 جاقىتاغى داغى ۋىر تەشكتەن توبۇن
 اچىنە آۋا كىرەتۇرغان قىل اشتەيت.

گلىش مەنەن كو كۇسبەل.

مىنا اوشوندوى آۋا توبۇنا ۋىر مەنىب آياق اوونا (آغۇس) آيندا 1862 نچى
 جىلى آنگىلىچان او قۇمۇشتۇلار ينان گلىش مەنەن كو كۇسبەل كوتورلۇب،
 اۇچات، آۋا توبۇ الدام جوغورۇ قاراي اۇچۇب كوتورلۇب كەتكەن. اوشوندو
 جوغورۇ غاراي كوتورۇلگەن ساين، سۇق آرتا بەرگەن. 10 مۇنوتتون
 كىين آۋا توبۇ قالىق، قاراغى تۇمانغا بارب كىرگەن؛ جەرگە كوز جەتەيتۇرغان
 بولۇب قالغان، قالىق تۇمان دەگەننىز، آۋا توبۇ اوشول كەزدە بۇلۇتتان اوتۇب
 جوغورۇ بارا جاتقان كەزى اەكەن. بۇلۇتتان اوتكون سوڭ، داغى جارق
 بولغون. ۋىر توبۇدو كوگۇلدۇر كوڭ مەنەن كۇن كورۇنكون. بۇلۇت آراسىداغى
 چولودون توموندوگۇ جەر كورۇنگون. بۇلۇتتان جوغورۇقۇ آرا اەڭ سۇق
 بولغون. 4 چاقىرداى بىيىكتىكتە سۇق مۇزداب قالغان. دەم آلىش قىين بولو
 باشتاغان، قۇلاقتارى چۇرقۇراب، جۇروكتورۇ ۋىر بۇلۇب سوغو باشتاغان.
 اوشوندو-دا او قۇمۇشتۇلار ۋىر تومون تۇشكۇلورۇ كەلبەگەن. 8 چاقىرداى
 جوغورۇ بارغاندا، گلىشردەن آل-كۇچ كەتپ، قىمىلداين دەسە دەنەسەن

قېمىلدا تا — آلباغان. جانا كېچىنە كوتورۇلگەندون سوڭ، اسى اووب جيغىلىپ قالغان. آوا توبۇ كوتورۇلو بەرگەن. اەكى اوقۇمۇشتۇغا ءاولۇمدۇن اۇقۇرۇغۇ تۇشكەندى بولدۇ. گىلىش كوب — كوك بولۇپ اولگون آدام سىياقتۇو جاتقان. كوكۇسبەل قولۇن كوتورۇپ تانابتان تارتىپ، تەشكىتى آچام دەسە، قولۇن كوتورو — آلباغان قولۇن دارمانن كەتكەنن ءىلب. كوكۇسبەل. ءىشى مەنەن تىشتەپ تانابتى تارتىپ تەشكىتى آچقان، تەشكك آچلغان سوڭ، آوا توبۇ ءتومون قاراي ءتۇشۇ باشتاغان. ءىر آزدان سوڭ اەكى اوقۇمۇشتۇو اەكودا ءتۇزولۇپ، اس — آلب كەتكەن.

چاما مەنەن بولجوغوندىو جەردەن 10 چاقىردى جوغورۇدا 24 غىرادس سۇۇق بولوت اەكەن، اوشول اۇچقان كەزدە جەردەگى جىغاچتاردن جاپراقتارى كوكورۇپ، كۇلدەردن توگۇلگون كەزى اەكەن.

نە ءاۇچۇن آوا توبۇ جوغورۇ كوتورۇلوت؟ انى قانتىپ ءتومون تۇشۇرۇۇگو بولوت؟ آوانن اۇستۇنكۇ قاباتتارىنن استىكى قاباتتارىنن قانداى ايرماسى بار؟ نە ءاۇچۇن ءوتو چوغورۇ بىيىككە چىغۇۇ قورقۇنچۇۇ؟

6. ابدان قاتۇو دىبۇلدۇن قانداى اياتتارى بولوت. (دۇبا كىدەن آلتىغان)

بۇل زامانغا چاقتى اەلدن اووزۇندا ابدان قاتتۇو چوڭ دىبۇل 1780 نى جىلى كۇزدۇن كۇنۇ آتلانتىق دارىياسىنن آمىرىقا جاقى جەگىدە بولغون. دىبۇلدۇن باشى آنتىل آرالدارىنن اىچىندەگى بار بارۇس آرالىنان باشتاب، كوتورۇلۇپ، بەت آلتان جەردە ءاۇلوردۇ، جىغاچتاردى ءتۇبۇ مەنەن اومقورۇپ قىراتىپ كەتكەن.

تاق اوشول كەزدە آڭگىلىچاندار مەنەن، فارانسوز آمىرىقالىق اەكىسى ءىر جاق بولۇپ اۇرۇشۇپ جاتقان كەزى اەلە؛ آنتىل آرالدارىنن ءىرىندە چوڭ — كىچىنەلى آڭگىلىچانداردن اۇرۇش اەكەملەرى تۇرغان اەلە. آلىگى دىبۇل كەمەلەردن بارن سۇۇغا باترىپ جوق قىلىپ كەتكەن. آندان باياغى دىبۇل اەكىچى ءىر آرالغا سوغۇپ، آنداداغى آدام قالىترىباى بارن جوق قىلىپ، قۇرۇتۇپ كەتكەن. بۇل آرالدا 6 مكدەى آدام قىرلغان، دىبۇل مىندان چىغىپ ءاۇچۇنچۇ آرالغا بارىپ تىگەن، فارانسوزدوردۇن اۇرۇش كەمەلەرى تۇرات اەكەن، انى دا سوو قىبوغون: 40 كەمەسن 4 مڭ آدامى مەنەن سۇۇغا باترىپ، جان قالىترىباى سىباب تاشتاغان، جۇرگون آرالدارىنداغى

قۇرغاتب مەزگىلى گەلگەندە قارتوشكو، گۈلدور آيداي تۇرغان جەرلەردى، شالبالاردى جاڭراتات.

مۇنا بۇ تەڭز داغى قۇرغاق جەرگە قاراي قايتاب كەلە جاتر. آشىغىب - اوشۇغۇب بالدار ءجۇگۇرب ءجونولدى؛ مەنن جانمدان، قولۇندا جەتەلەگەن قزى بار چال ءاوتۇب كەتتى؛ آل آراداغى بالر تاشۇچۇلار ھام آيالدردا كەتب بارا جاتر. قلا بوشودۇ، بىيىك جار تاشتىن ءاۋستۇندو جالغز مەن اوترب قالدىم.

شارلداپ تاشتاردن آراسىنداغى سۇۋ آققان جەردى قۇۋالاب كەلە جاتات. ءبرن - بىرى جابا قويۇب قلاغا قاراي تولقۇندار جاريشىب، ايلگەرى قاراي جلفان ساين-قانانن جايىب چوگويۇب، جوغورۇ قاراي بىيىكتەب آشب بارات. ءبرىنن آرتىنان ءبرى سۇۋغا باتب جەككە جاقن جەردەگى جار تاشتار جوغولدى، آيلانادا جاڭغز تولقۇندار - غانا كورۇنوت. بۇلۇتتاردان زىلداپ ءاوتب، چالقاقتاب آسماندى ءوردوب آى ءسوزۇب بارا جاتر؛ سۇۋغا تۇشكون آى شوولاسى، تولقۇنداردن ءاۋستۇندو قالىلداپ، اوولجۇب، كوولوب، سوزۇلۇب آرتقا قاراب كەتتى. مەنن آياق آستىمدا سۇۋ اۋمتۇلۇب، سەكىرب، اووزۇنان كو بۇك آتىلب، آچۇلانب مەنن بەتىمە بۇرقۇلداپ كو بۇگۇن چاچب جاتر؛ اەلدىن بارى كەتكەندە اەمنەگە بۇل جەردە اوتۇرغان آادامسىڭ، دەب آچۇلانغان سىياقتۇۇ.

8. ماغللاننىڭ ءدۇنيونۇ ءبۇت آيلانب چققان ساياخاتى.

قولۇمىي آمريقانى تابتى، ءبر - اوق آل جەردن تومولوق توپ سىياقتۇۇ اەكەنن آيتىب، جەردى آيلانب چىغۇۇغا دالل مەنن چىندقتان جۇرتتۇن كوزۇن جەتكىزە آلباى - ءاوتۇب كەتتى. اوشونۇ ماغللان دەگەن ايسپانىيانن آتاقنتۇۇ تەڭز ساياخاتچىسى اوردۇنا جەتكزدى. ماغللان آتلاتتىق، ھىند دارىيالارنىدا كوب ساياخات قىلدى، آخىرىدا ءدۇنيونۇ ءبۇت آيلانب چىغۇۇغا بەل بايلاپ چقتى. آل اەڭ مۇرۇن قانداى ءجۇرۇۇ ءتېيىش اەكەننن دولبوورۇن مىنداى قلب جاساب آلدى: آتلاتتىق تەڭزى مەنن ءتۇشتۇك آمريقاغا بارات، آنن تۇشتۇك جايغىنان آيلانب چىغىب، آنندان آرى ءاوزۇنو بەلگىسىز دارىيا مەنن ءجۇرۇب، آسيانن كۇن چىغىشى جايغىنداغى جەككەرىنە جەتەمن دەب اويلودۇ؛ بۇل آرادان ھىند دارىياسى مەننن ءجۇرۇب آپرىقانى آيلانب چىغىب، آخىرىدا آتلاتتىق دارىياسىنا كەلب - ءوز اەلم، ايسپانىياغا كەلەمن غو دەب دولبورلودۇ.

اوزۇنۇن اويۇن، جولو تۇراسىنداغى جاساغان دولبوورۇن (بىرايكتى) اسپانىيانن قارولۇنۇن قاراماغينا سالدى، قارول آنن تالابن دۇرۇستاب، آغا 5 كەمە، اەكى ءجۇزدون آرتقراق سالدات بەردى؛ آل ۋاقتا امەكىدەى بۇۇنۇن كۇچۇ مەنەن جۇرو تۇرغان كەمە بولبوغون كەز اەلە، ماغلاندىن كەمەلەرىنن بارىدا چاتردۇۇ كەمەلەر بولۇۇچۇ.

باش اوونا (ءايۇل) آينن ايچىندە 1519 نچى جىلى ماغلان اسپانىيادان چىغىب ءجونوب كەتتى. باشتاب جۇرگوندىو قولۇمىنن ءازى مەنەن ءجۇرۇب بارب، آندتن كۇن باتش تۇشتۇككو قاراي بۇرۇلۇب، تۇشتۇك آمرىقانن جەگىنە جەتتى. بۇل جەردە ءۇچ كەمەنن باشتىغى اۇشۇ جەردەن قايتا اەلگە قايتابز دەب ماغلانقا قارشى چىغىب، جاڭجال سالدى؛ ماغلان جاڭجالدى باسب، باربايىز دەگەندەردى كوندۇرۇب، داغى آرى قاراي ءجۇرو بەردى. ءبر قانچا ۋاقت ماغلان تۇشتۇك آمرىقانن جەكەتەب ءجۇرۇب اولتۇرۇب، جەتىنن (اۋكتابر) آيندا 1520 نچى جىلى ءبر مۇزتوونۇن ءۇستۇنۇن چىقتى؛ آل مۇزتوو، كيىن ماغلان مۇزتووسۇ دەب آتالدى. بۇل مۇزتووغو 5 كەمەدەن ءۇچ - قانا كەمە كردى؛ ءبر كەمە جازدم تاب جولدو جويۇلدۇ؛ جانا ءبرو ماغلان مەنەن اۇرۇشۇب كونبوستون قايتا اسپانىياغا كەتتى. آليگى مۇزتوودون ماغلان بەلگىسىز دارىياغا چىغىب، كۇن باتش ءتۇن جاقا بەت آلب ءجۇرۇب كەتتى، اوشو كەزدە كۇندۇن رايى تىچ - مەمىرەب تۇرغان اەكەن اوشونۇ امستەمەك ءۇچۇن ماغلان ءبۇتۇن دارىياغا تىچ دارىيا دەب آت قويغون.

جەر كوربوستون، بۇل دارىيادا ءبر نەچەن آى جۇرگون. جولۇندا كەزكەن ءبر نەچە آرالدى بۇزۇقتار آرالى دەب آتاغان، آنتكەنى آلارغا آل آرالداردا تۇۇغان خالقتار بۇزۇقتاي كورۇنگون. آندان كيىن جولدو غاتا آرالدار كوب اۇچۇراى باشتاغان. آليگى تىچ دارىيانى ماغلان ءجۇرۇب چىققانچا ءبر جل ءوتۇب كەتكەن. تىچ دارىيادان مارجان (پىلىين) آرالدارىنا كەلب توقتوعون. بۇل آرالدىن خالقتارى كەلگەن اسپانىيالىقتاردى قۇشتاب قارشى آلب، اوشول تۇرغۇن خالقتن ءبرونۇن باشچىسى خرىستىيان دىنىنە كىر، اوزۇ اەلى مەنەن بىرگە اسپانىيا قارولۇنا باغندم دەب جارسالدى. اوشو جەردە چاتقاندا ماغلان اوز سالداتتارى مەنەن، تىگى اسپانىياغا باغندم دەگەن باشتىققا بولۇشۇب، سوغۇشقا كىر، اوشو سوغۇشتا ماغلان اوزۇ ءولوب قالات.

ماغللاندان كىين، قالغان جولدوشتورۇ، كەمەلەرىنە كەلب، توقتوبوستون
ءجۇرۇب كەتەت، ەبر- اوق قالغان آدماداردن سانى آزايب، ءاۋچ كەمەنى
باشقارب آلب، ءجۇرۇۋ قىين بولغوندۇقتان، ەبر كەمەسن ءاوزدورۇ ءاورتوب
كەتەت. اەكنچى كەمەدەگىلەر آلىگى تىچ دارىيا مەنەن كەلگەن ازىنە سالب
قايتا ءجۇرۇب، جولدۇ بارا اتب جوو قولۇنا تۇشۇب كەتكەن؛ جاڭغز
ءاۋچۇنچۇ كەمە ماغللاندن بەشنىچى دولبووردوغون جولدۇ مەنەن ءجۇرو بەرگەن.
ھند دارىياسىنا كەلگەن سوڭ، بۇل كەمە تۇشتۇك جاغىنا بۇرۇلۇب، آپرىقانى
آيلانب توغۇزدۇن (ستتابر) آيندا 1522 نچى جىلى اسپانىياغا كەلدى. بۇ
كەمە مەنەن 16 - غانا آدام ءاۋيۇنو قايتب ءاۋيۇنو قوشۇلدۇ،

قارىتاغا قاراپ ماغللاندن جۇرگون چولۇنۇن بارن كورسوتكۇلو
اەمنە ءاۋچۇن بۇل ساياخات كوبكو سوزۇلدۇ؟

9 جانار ارآلىنن پايدا بولۇشۇ. (نە-چايتان آلغان)

قامچاتقا مەنەن آلاسقانن آراسندا اۇزۇن جەرگەلەشكەن آلۇوت آرالداری
بار. ءجۇز جل مىندان مۇرۇن. اۇشۇ آرالداردن اچاق جەرنەدە، آبدان سونۇن
اوقۇيا بولغون. آرالداردن ەبرىنە 45 چاقرم جەردەن تەڭزدن اورتوسۇندا
جاڭغز آسقا تاش بولغون، بايرتادان آل تاش تەڭز اتتەرىنن ھام تەڭز
آرستاندارىنن جاتاغى بولغون؛ آلۇوت مەرگەندەرى آرجل بۇل تاشقا، آلىگى
سۇۇ آڭدارن اتب آلماق ءاۋچۇن سالبىراشب كەلب كەتەت اەكەن، جازغا
مال 1795 نچى جىلى آلۇتۇتۇقتار بۇل تاشتىن جانىنان فالڭ تۇمان چققانن
بايقاب قالات: توگوروكتوكۇ آۋا آچق بولسودا، تۇمان اوشول آرادان
كەتەيتۇرغان. مەرگەندەر ءاوزدورۇنو مالم تاشقا بارب آڭ اولاماققا، تۇماندن
تارقاشن كۇتۇب جاتشقان، ەبر- اوق تۇمان تاراب كەتەگەن، آخرندا
آلووتتوردۇن اەرسىمەك ەبروو، تۇمان بولسو-دا بارماقچى بولۇب ءجۇرۇب
كەتەت. ەبر-اوق آل باتر كوب اۇزابى قايتا كەلب، ءاۋرويۇ اۇچۇب، مۇنۇ
آيتقان: «تاشتىن تەگەرەگندەگى تەڭز قايتاب- آتات. تۇمان جالن مەنەن آرالاشقان»
دەب. آندان سوڭ آل اورۇنغا بارا تۇرغان باتر چقباغان.

بەش جل اوتكون سوڭ تۇمان آقرن- آقرن آزايب اولتۇرۇب آخرندا
جوغولغون، اوشوندو آلووتتور آيران- تاڭ قالغان: مۇرۇن تاشتان باشقا
اەشتەمە بولبوغون، اەمى قاراسا، تاشتىن اوردۇندا آرال تۇرات: آرالدن
آيلاناسى 30 چاقرمداى، سۇۋدان نازادای بۇلۇت سايىلب چىغب تۇرغان،

باشىنان لاۋ، كول. كومۇر قۇسقان سىياقتۇو: جەر اسق، جارتقار ينان اسق سۇو
ھام بۇۇداقتاب بۇۇ چىغىب جاتقان.

بۇل آرالدىن قايدان چىققاننى اويلوب تابۇۇق يىن امەس. تەڭزدىن تۇبۇنون
جانار چىغىب، قۇسۇندلاۋ اتلانغان. لاۋدىن سۇۇلار اسب قايناي باشتانغان،
آندان بۇۇ چىغىب، آل بۇۇ كوتورۇلۇپ تەڭز ءاۋستۇندو تۇمانغا آيلاڭغان
تەڭزدىن تۇبۇنون تۇشكون كۇل-كومۇر، تاشتار جىيىلب اولتۇرۇپ توووغو
آيلانب، ءاوسو ءاوسو، آخرىندا چوگويۇب، سۇۇدان آرال بولۇپ كوتورۇلۇپ
چىققان.

10. تىچ دارىيادا. (كوسو بۇۇدان آلدى).

مىندان 100 جىداي مۇرۇن «ريوريك» دەگەن اورۇستۇن كەمە، باشتىغى
كوسو بوۇ دەگەن كاپىتان، تىچ دارىيادا جۇرگون اەكەن، آل زاماندا بۇل
دارىيانى ءجوندوب تەكشەرلەبەكەن كەزى اەلە، كەمەدەگى اورۇستار دارىيانى
بۇل ۋاقتقا چەين بىلنەگەن آرالدارى تابماق اويۇ بولغون. ءجۇرۇپ كەلە
جاتب. ءبر جاتقان جەر جىشانى كورۇنبەسەكەن دەگەن اوي مەنەن، آلار
اوشول تەڭزدىن كوز جەتە تۇرغان جەرىنەن كوز آيرباي قاراب كەلە جاتقان..
قانچا ۋاقتقا چەين آلاردىن ءاۋمۇتۇ بوشقو چىغىب؛ تەگەرەگىدە جاڭغز
سۇۇدان باشقا اەشتەمە كورۇنبوگون. اەڭ آخرىندا تاقىردىن راخىمى تۇشكون..
«جەر-جەر» دەب كەمەنى تەرەگىنە چىغىب قاراب تۇرغان سالدات باقرب
قالغان. بارى جايىلا سالداتتىن كورسوتكون جاغنيا قاراسا، جەر كورگونۇ
راس اەكەن، جەر كورۇنكون. جاقىنداب كەلسە، بۇل آرال، اورتوسۇندا بولۇك
بولغون كولۇ بار، قارال آرالى اەكەن، آرال تەڭزايە بىنەن باس اەكەن..
اۋستۇندوگۇ چىققان چىغاچتارى تەڭزدەن چىققان سىياقتۇۇ كورۇنكون..
آرالدىن آيلانا جەگى قالدايب جاتقان تاش، سۇۇ شارتلداب ءاۋستۇنون
ءجۇرۇپ جاتر؛ اوشون ءاۋچۇن «ريوريك» آل آرالغا توقتوي.. آلباي،
آرى آيلانب ءاوتۇب كەتتى.

آندان آرى كوب ايرقتاباي، اەكنچى آرالدىن اۋستۇنون «چىققان، جاش
بالاداي سۇيۇنكونۇم-آي» دەدى كوسو-بۇۇ «مىنا بۇل سونۇن ءپالما
چىغاچتارى چىققان آرالغا قاراب ءتۇرۇپ تابقانىبىردىن قۇۋانچىنا آرالغا توي
قلىقىز كەلدى، ءبر-اوق مۇنۇندا جەكەن تەرى تولغون سۇۇ، آستى تاشەكەن..

تاشتاردن ۋاستۇندو كوبۇگۇن بۇرقۇلدا تېب چامىنىب كۇر شار اەتېب اوركوجتونۇب آرى-بەرى آغب- تارتىلىب جاتقان سۇۇ. كېچىنە قايىققا ۋەمىنىب آرالغا چىغۇدا مۇمكىن اەمەس. اوشوندىقتان تاقايدان كېچىنە سال جاساب اوشول سالغا تۇشۇب، آرالغا چىقتى. آرالدى تەگز آزالاب قارادق- جان جوق اەكەن. اوشوندىو- دا ۋەب نەچە آلاچىقتاردىن هام سرتقا چىقارب قويغون تورلوردۇن ۋاستۇنون چىقتى. باشقا آرالداردان بالىق ۋولوغو كەلگەندەردىن بۇيۇمدارى بولسو كەرەك» آندان قارالدىن تولۇب جاتقان كوب آرالداردىن تابات. كوسوبۇو آلاردى ۋەتتېب ۋوبارا بولبوستون. آرالدىن ۋوزۇن تۇۇراسن ۋولچوب بەلگى ۋورۇب قارىتاغا سالب. آرالداردىن بارن «ريوريك» دەب آت قويۇب، قويغون.

ۋەب آرالدا ۋەزدىن سۇۇ چۇلداردىن كوزۇنو، آرى-بەرى قايىقتاردى سۇۇغا تۇشۇرۇب جاتقان، توبتوگغون آدامدار كورۇنكون؛ ۋەب آزدان آلار قايىق مەنەن «ريوريككە» جاقىنداب كەلگەن. آر قايىقتىن ايچىندە ۋولچون- 15 كەچەين جەردىك آدامدار بار اەكەن؛ ايچىندە ۋەب نەچە قارتاڭ آدامدارى انتماق هام تانۇۇ چۇلۇقتۇن بەلگىسى ۋولچۇن قولدورونا پالمانن چاپراقتان قارماپ كەلگەن، «ريوريككە» 20 سار جانداى كەلب توقتوب، ۋەب مۇگدۇۇ اردى-ارداغان. آندان سوڭ توقتولبوستون كەمەگە جىياب كەلب. ۋەب پالمانن چەمشتەرن تۇردۇۇ ۋولۇق-تەككە سالدارغا آيرىباش قلىشقان، كوبۇنچو تەمر مقتاردى كوب آلغان قايىقتارى تىغىلىشىب ۋەب-بىرىنە قاغىشىب اوودارب جىيەرب، ۋولمولوكتوشگون جەردكتەر كۇلۇشۇب، شاترا-شاتمان بولۇشۇب، ار ارداب، يىلەب، سەكرب، قۇۋانىشىب قالغان. كەى ۋەبولورۇ سەكرىشىب سۇۇغا تۇشۇب، قايىقتاردىن آستىنا چۇمۇب كەتب. قايرا قايىققا ترمالاب چىغىب، اونورلورۇن كورسوتۇب جاتر. مۇنۇن بارى ۋەزدىن سالداقتاردى قىران قاتقى كۇلدۇرۇب، سالداقتارغا آبدان اەرشى كورۇنكون ۋەب جەرى، جەردكتەردىن بارىنىندا تىرى جلاڭچ جۇرگوندىكتورۇ، تۇلقۇ بويورۇ بويولۇۇ، ترمماقتارى بارىنىقىدا ۋوزۇن. (ۋوزۇندۇغۇ 3 دۇيۇمدى) آندان سوڭ آلاردىن بارىدا كەمەنن ۋاستۇنو چىغىب آلب قولدورۇنا تىگەن نەرسەلەردىن بارىدا آلب، قايىقتارىنا قازاى جونولگون. آلاردى توقتوتقونىڭدا باستان تەك كۇلو بەرگەن. چاماسى اوزۇلەرى كوب بولغونسوڭ اورۇستارغا كوچۇبۇز جەتەتقو دەگەن. اويلورۇ بارداى بولاردى قۇتۇلماق ۋولچۇن كوسوبۇو ملتق اتقىلا دەب آمر قىلات. سلىقتىن تابىشى چىغۇۇ مەنەن، جەردكتەردىن بارىدا ارغىب

سۇۇ آستينا چۇمۇب ۶بر سەكۇنتتە جوق بولۇب كەتكەن. تم - ترس جوق بولعون، سوڭ آى ءاولدۇعو دەب قاراب تۇرسا بر آزدان سوڭ ۶بر-بردەن آرغايىسى جەردەن باشتارن قلتىتت اۋسكو چققان. بەتتەرىنەن قان قاچقان. اۋرويلورۇ اۋچقان آلاردى آڭديغان اەچ بالا جوق تۇغۇنا كوز دورۇ جەتكەن سوڭ، جيىب كەلب قايتتارينا ءمينب داغى جاجب «ريوريككە» جاقن كەلگەن. اوشو كەزدە كۇن كۇروگون، ۶بر - اوق جەردگتەر اۋيلورۇ نو كەتبەستەن، قايتتارن كەمە - گە بايلاپ، كەمەنن جەەكتەرن سورو باشتاغان، جانادا اوشول ۋاقتدا ازى - چۇۇ ءتۇشۇب اۋيغۇ - تۇيغۇ بولغون. آلاردن قيجلداغانينان كەمەدەگى سالداتتار ۶بر - ۶برين سوزدورۇن اۋغۇشا آلباى قالدى. كوسوبۇدوداغى آلاردى قورقۇتۇب، اۋريۇن، اۋچۇر باين دەب چاترلاردن بارن قۇردۇرات. كەمە اوردۇنان تەز ءجونولۇب كەتكەن؛ ۶بر نەچە قايق توگكورۇلۇب قالغان اەلە، جەردكتەر آقرن - آقرن بردەن قالا بەرگەن، اوشوندودا آلار قولدورۇن بۇلغاب قيقىرب كەلگىلە دەب چيقرب قالغان. قارال دەگەن نە؟ نەگە كوسۇبۇۇ تابقان آرالدارينن جوراپييدا اۋزۇن - تۇراسن بەلگىلەيت؟ تىنچ دارييدا تۇرغان خالقتن قانداى جىشاناسى بار؟

11. ءتۇن جاق مۇزداريياسىنداغى كىتتەر.
(نيكولسكەيدەن آلىندى).

۶بر آرخاڭگل شارينان مۇرمان جاققا بارا جاتىرىز، آق تەگزدى مۇزداريياسى مەنەن قوشو تۇرغان مۇزتوو توگو اەلەك. بۇل مۇزتوو آق تەگزدن مۇزتوو سۇ دەب آتالات. آنن سەبەبى تاق اۋشۇ جەردە تەگىز ۶اپ - اچكە بولۇب، اەكى جاق جەەگى كورۇنۇب تۇرات. ۶بز كۇن باتش جاق جەەگى مەنەن قىلالاب ءجۇرۇب كەلەبز. ءجۇرۇشۇبۇز بردە آقرن بردە قاتۇۇ سۇنۇن اغيشىنا قاراي، تاشۇۇ بولغوندو مۇزداريياسى سۇسۇن آق تەگىزكە قۇيات تارتىلغاندا دارييا سۇۇ سۇن قايتا آلب كەرەت. ۶برنەچە كۇندون كيىن اۋيۇل قۇرچوو سۇن باسب اوتۇب، مۇزداريياسينا كىردك. داريياغا كىرۇ بۇز مەنەن آرجەردە سۇۇ بەتىنەن باقان سىياقتۇۇ كوتورۇلكون آپپاق بۇۇلاردى كوردۇك: بۇل باقاندار كىتتەردن تانوو سۇنان برلداپ چىغات اەكەن. ۶بىزدن تەگەرەگىبىزدە جوندورۇ قارارب، سۇۇ اۋستۇندەگى آۋادا كۇچتۇۇ قۇيرقتارى بۇلتۇلدايت.

تۇن جاق مۇزدارياسىداغى كىتەر.

اوشول كىتەردىن اۋستەرۇندو قاردى قالقلداپ آپ - آپپاق آق چارداقتار ءجۇروت، قۇشتاردا باشقا آگداردا دارىيادا سۇۇ بەتندە ءسۇزۇب جۇر كون سانسز اۋۋاق - تەەك بالقناردى آزق قلات.

كت كەمەنى قاشىندا ءجۇروت دەب! ءبر ۋاقتا كەمە باشى (كاپىتان) قىقىردى. چن اەكەن، كىتن بالاسى، اۋزۇندۇغۇ ءۋچ سارجانداى ءبزدن كەمە مەنەن قاتارداش ءسۇزۇب كەلەجاتىتر. بۇل چوگدوردۇن آققولۇغۇنا آدام تاك قالارلق. بالاسى تۇگۇل چوگدورۇ ءبزدن كەمەدەن قورۇقبويت. ملتىق جەتە تۇرغان جەردە ءبزدن كەمەدەن تاگراقاب اويۇن سالب ءجۇروت. كىتى آتا تۇرغان زامبىرەگىيز بولغوندى، مىندى آكەن ءبرى امەس دالاين آتار اەلەك. آلاردى آتا تۇرغان اوقتۇن اۋچۇ سرغالۇۇ بولوت، كىتكە بارب قادالب ايچىندە قلات: آل اوقتوردۇن ءبر جەرىنەن آرقان مەنەن بايىلاب كەمەگە تر كەلۇۇ بولوت.

اوشوندوى زامبىرەكەر مەنەن باشقا اەلدەن سالبىرشىچىلارى، كت اۋلايت، اورۇستار كىتى اەكەن - توقوندو اۋلايت. كەدەە آلارغا تەگزدە ءاولۇب قالغان كت دۇۇشار بولوت. ءبز مۇرمان قلاسىنا كەلگەنىبزدە، بالقچىلار، اۇشۇ جەردەن 15 چاقىرم جەردە، سالبىرنىچىلار، ءاولكون كىتى قىلاغا چىغارىتر دەشتى. كورولۇ دەب اوشوندو باردق. دارىيا قايتا تۇرغان مالينا كەلگەن كەزى اەكەن. ءبز كىتن قۇرغاق جەردە جاتقاندا كوردۇك، مىنا سونۇن! اۋزۇندۇغۇ 11 سارجان، ءبزدن كەمەدەن 3 سارجان آرتق بولغونۇ

جۇركۇچ قۇيرۇغۇن قيرىنان قويغوندى، بويلورۇ اۇزۇن اەكى ادامدىن بويۇ مەنەن تەك بولدى. كت چالقاسىنان جاتقان اەكەن، قانداغى اق بۇوندىرون بويوب شيلۇۇندار جۇگورۇب جۇروت قولدىرۇنداغى اۇزۇن شامشارلارى مەنەن، تەرىس اووكتوب ھام ماينان كەسب آلب جاتقان اەكەن بۇل كىتىن جاڭغز مايى 500 پوت بولوت دەب جاتشتى. بارى تۇتاش قانچا پۇت جيغار اەلە؟! منداى جاندىوۇ توونۇ جاڭغز دارىيا-غا كوتورۇب ءجۇروت ھام جاڭغز دارىياغانا آسراب - باغۇغا كۇچۇ جەتەت.

12. اق آيۇۇلار. (جاقتۇغا بارغان ئېلىم كەرۋەنىنىن ماغلۇ ماتىنان).

اق آيۇۇلار ءتۇن جاق مۇزدارىياسىن تونۇش قلات. كەمەگە مېنكەندەى مۇز سالداردىن اۇستۇنو ءمېنىب آلب، جولۇچۇچا ءجۇروت؛ سالداردىن ءاۇستۇنو اولتۇرۇب سۇۇداغى ءات بالقتاردى، مورۇجتارى آگىدىت؛ سۇۇنۇن ايچىندەگى آگىدب كەلە جاتقان آگىدارى كوزۇنو تۇشە قالسا، داروو سالدان سۇۇغا ارغىب ءتۇشۇب، تامانى مەنەن تەب جىبەرب قولۇنو تۇشكەندى مۇزدۇن ءاۇستۇنو چىغارات. اق آيۇۇ سۇۇدا سۇز گۇچ ھام چۇمۇ غۇچ كەلەت، ءاوزۇ آبدان كوچتۇۇ بولوت؛ اوشون ءاچۇن ءتۇن جاق مۇزدارىياسىندا آغااپار كەلەر جان بار بولبويت. آنى اووقاتىنن اەك مەقتىسى - ءات بالقتار بولوت، آلاردان باشقاداغى قولۇنا تۇشكون بالقتاردى جاقشى جەيت. قش قار، قۇرغاق جەردىدا، تەكزىدىدا تەب تەكز قار آلب قالغاندا، اق آيۇۇ تىشقاچىغىب آلب قۇرچوودو ءجۇرو تۇرغان تۇلكۇ مەنەن بۇغۇ - مارالداردى اولاب جەيت جاناقتى تەكزىدەردەگى مۇزدا باى قالغان آچق جەرلەرىنە بارب ءات بالقتاردى آگىدب، آلب جەيت. ءات بالقتاردى اولانغاندا، اق آيۇۇ بالقتىن چىغار جەرن آگىدب اولتۇرات، قاچان ءات بالق كورۇنە قالغاندا تامانى مەنەن سوغۇب جىبەرب اولتۇرات. آگەردە ءات بالق ءولبوى قايتا سۇۇغا چۇمۇب كەتسە، آيۇۇدا الە - سالا چۇمۇب كەتەت، مۇزدۇن آستىنان از دەب تاپ، قارماپ چىغات. آيۇۇنۇن قانچىقتارى قىشتىن كۇنۇ چەنگە كەتەت. كىرەستەن مۇرۇنراق قىلاغا چىغىب قاردى اويۇب، اۇگىكۇر جاسايت، اۇگىكۇر، دۇن ءىر جەرىنەن دەم كىرەت - چىغا تۇرغان تەشك قالىرات. منداى جاتاقتارن كەو واقتتا نم چىغار باى قارباسب، جاي آلب قلات.

۶ ات بالقتى قارماغان آق آيۇۇ.

چن قۇران (مارت) آيندا 1896 نچى جىلى سىبەردەن بر توب سالبيرىنچىسى
اتتەرن چاناغا قوشۇب آلب، سىبەر مۇز دارىيانن قلالاب كەلە جاتسا، اتتەرى
قالڭ قاردن آراسندا، آستىنان تىنوو چققان اوڭدوڭگون ۶بر تەشككە
آوالاب تۇرۇشات. سالبيرىنچىلار كورگون سوڭ، آق آيۇنۇن چەەنى
اەكەنن ۶بلب، باياغى تەشككى كەگىتب قازا باشتايت. ۶بر وقتا آر جاغىنان
آيۇۇ دوڭكوجتوى بولغون آياغن چىغارات. مەرگەندەر آياغىنا سىبىرتماق
سالب چاناغا بايلاپ، اتتەرن چمن - قۇيۇن قىلب آيداب جونولگون. آيۇۇ
سۇيروتۇلۇپ ۶بر ۋاقتا تەشككتەن باشى كورۇنسون. سۇيرولۇپ بارا جاتقانن
كوروسالا، اتتەردى چانا-ماناسى مەنەن آدامن قوشو چەنكە قاراي ۶سۇيروب
آلب كىرگەن. اوشوندون سوڭ مەرگەندەر آتب چەەندە اولتۇرگون. اولگون
سوڭ آيۇۇنۇ چەەنىنەن تشقا ۶سۇيروب چىغات. آنن آرتىنان آيۇۇنۇن ۶اۋچ
كۇچۇگۇ جۇكۇرۇب چققان. آنن اەكوون اتتەر تالاب اولتۇروت، ۶بروون
تشتەتبەى آراچالاب ترۇۇ آلب كەلگەن.

13. ۶تۇن جاق مۇزدارىياسىنن جەەگندەگى قۇش تولورۇ

(برە مەدەن).

۶بز كەمە مەنەن مۇز دارىياسن قلالاب، آق چارداقتاردن اۋيالايتۇرغان
جەرىنە جاقنداب كەلە آتقان اەلك. اچپىزدەگى ۶تۇن جاقتى جاقشى بلە تۇرغان
بابر دەگەن آق چارداقتن آبدان كوب بولو تۇرغانن مىنا مىنداي دەب
۶تۇشۇندۇردۇ: «جوغورۇ كوتورۇلگوندو آق چارداقتار كۇندۇن كوزۇن آلب،

كورسوتبوى جاب قالات؛ آسقا تاشتارغا قوڭغوندىو تاشتاردى كورسوتبوى جاب قالات. قىقرسا، ازى — چۇتۇشۇب، كۇرۇلدوب جاتقان سۇنۇن تايىش اۇقتۇر بايت. اۇيالارينا قونۇب اولتۇرغاندا، آسقا تاشتاردى آپ — آيپاق قلب جىيەرەت» دەدى.

اون چاقرمغا جەتەبى ءبوتون-ءبوتون بولب اۇچۇب جۇرگۇن آق چارداقتاردى، كوردۇك. آلاردن اۇيالارينا چاقدانغان ساين، آق چارداقتار توب — توب بولۇب اۇچۇب كەزىگە باشتادى. ءبىر وقتا ءبىزدن آلدىبىزدان بىيىكتىگى 100 سارجانداى، چۇرقۇراغان آسقا تاشتاردان چىقتى. آل تاشتاردن تۇلقۇ بويۇن جابقان آق چارداقتار اەكەن. اەسىمە بايردن: «اولتۇرغاندا تاشتاردى جاباب قالات» دەگەن ءسوزۇ اەسىمە ءتۇشتۇ. ءبىزدن كەمە ءبىر آسقا تاشتاردن جانىنان ءاوتۇب بارا جاتىب، آق چارداقتاردى اۇركۇتۇب اۇچۇرۇب جىيەرەكەن اەلە، آق چارداقتار كوكولوب اۇچۇب ءبىزدن اۇستۇبۇزدۇ قابىتاب كەتتى. ءبىر كەزدە مەنن جانمداغى دوسۇمدۇن آتقان ملتىغى تارس دەى تۇشتۇ. ملتق تايىشىنان قورقۇب، كوكولوب اۇچقان قۇشتاردن كوبتۇگۇ، قىشتن كۇنۇندوگۇ رامقارداپ جاغان قاردان دا كوب كورۇندۇ. ءبىر مارتا با قارا قۇرتتاي قابىتاب كەتكەن قۇشتاردان تولوردۇدا آسماندى دا كورو آلباى قالدق. قالڭ بۇلۇت كوك جەكتى آلپ كەتتى، مەنن اەسىمە داغى باياغى بايردن دا اۇچقاندا «آلاركۇندۇ كورسوتبوى قابىتاب كەتەت». دەگەن ءسوزدورۇ تۇشتۇ. ءنۇن جاتقان قاتۇۇ جەل سوغۇب، دارييان سۇسۇ تولوردۇن اەتەكتەرىنە كو بولدەتەب سوغۇب جاتقان اەلە، ءبىر-اوق تولقۇنداردن كۇر شار اەتكەنن آق چارداقتاردن چۇۇلداغان تايىشتارى باسب كەتەب، بايردن: «آق چارداقتاردن تايىشى كۇر-شار اەتەب جاتقان سۇنۇن تايىشتارندا اۇقتۇر بايت» دەگەن ءسوزدورۇ راسقا چىقتى. بۇلۇتتاي بولۇب اۇچۇب جۇرگون قۇشتار تەكزگە قۇندۇ، اوشوندىو تولوردو اولتۇرغان قۇشتاردن سانى ءتۇك گەمىبەگەن شەكلدۇۇ كورۇندۇ. اەكنچى قايتا آتقان ملتقتن تايىشى اولتۇرغان قۇشتاردى قورقۇتۇب داغى اۇچۇرغاندان كىين، آسقا تاشتا اۇچباى اولتۇرۇب قالغاندارىنن چاماسى ءبىر نەچەن ءجوز مكدەى كوروندۇ، تەكزدەگى ءسۇزۇب جۇرگون آق-چارداقتاردن چاماسى، تولقۇندۇن قاتاردا كۇغان — جالدا نغان آق كوبۇگۇندوى كورۇندۇ. مىنداي سونۇندۇ جازب جەتكىرۇۇ آدم بالاسىنن قولۇنان كەلەبى؟ قلب — قارا بولۇب جاتقان تەكزدى، آپ — آيپاق بەرمەتتەى قلب قۇيدۇ دەگەن ءسوز جەتكىلىكتۇۇ بولوبۇ؟ بولبوسو تەكزدى كوككو (آسمانغا) آق

چارداقتاردى جلدزدارغا اوخشوتۇۇ تۇورا كەلەبى؟ مەن بلە-آلبادىم، ۴بر-اوق
۴اومۇرۇمدو تەگزدە ۴جۇرۇب مىندى سونۇندۇ كورگون امەسمەن. (تەگز
جەگندەگى توو شەكلدۇۇ چوڭ تاشتار آق چارداقتار مەنەن قابتالب قادم-اەلە
قۇشتان جاسالغان توو شەكلدۇۇ كورۇنوت).

۴تۇن جاق مۇز دارىياسىنن قلاسنداغى قۇش توولورۇ.

14. ۴چولدىو (ساخرادا) قۇم بوروونۇ. (برەمدەن).

تەكز شەكلدۇۇ مە دىيەن ۴چولدۇرداغى قۇبۇلۇب تۇرات؛ ۴چولدىو--دا
نايات قلب كەتە تۇرغان قانۇ بورووندىر بولوت.
۴چولدىو بوروون-چابىقن بولورۇن كۇنۇمۇرۇن بولجوب آيتۇغا بولوت،
آنن ۴اوزۇنۇن بەلگىلەرى بار: آوادا ۴بر تەبرەنۇ جوق، دۇم بولۇب، كۇن
كۇگۇرت تارتىب باتات؛ ۴تۇن بولغوندىو آوا جەگلدەبەى، قايتا آبدان قاپا
بولۇب كەتەت.

۶چولدى قۇم بورونۇ. چول اۇستۇندە بورونۇغۇ اۇرۇنغان كەرەن.
كەرەن كۇچۇ كەلسە آلىنىن باردىغىنچا جۇرو بەرەت، كەرەن باشى،
جارقىتا چولدىن آداسبايتۇرغان بولسو، قاتۇۇ جۇروت. ۷بىر- اوق قاي واقتىتا
قاب- قارا بولۇپ جلدزداردى مۇنار قابىتاب كەتەت، آقرن- آقرن قارا-
قالىگداپ اولتۇرۇپ، تاك آت ب كۇندۇز بولوت. ۸بىر- اوق كۇندۇن كوزۇ
كورۇنبويت، يوز ۹تۇشۇپ اكرت تارتىب تۇرات، جاقن جەردەگى نەرسەنن
قارانى كورۇنبوي قالات.

۱۰تۇش ماللندا آوا آقرنداپ قوزغولو باشتايت. بۇل آوانن جەلدەگەنى
امەس ۱۱بىر دەم آلغانى شەكلدۇۇ. بۇل ۱۲اۋب آدامدىن سووگۇنو چەين ۱۳اوتۇپ
كەتب، باش اورۇتات. ۱۴توولور آياغن باسباى تۇرۇپ آلات هام قۇمغا چوگۇب
مويۇندارن سوزۇپ، كوزدورۇن جۇمۇب جاتات. ۱۵تووچۇلور الدام جۇكتورۇن
تۇشۇرۇپ، جىيىب تويۇپ، سۇ قۇيۇپ آلغان چاناجتارن ۱۶بىرىنن اۇستۇنو ۱۷بىر
كىشىتىرپ. ۱۸يچىندەگى سۇ قۇرغاب كەتبەس ۱۹اۋچۇن قالك قىلب اوروب اچىي
مەنەن جاب قويوت. جۇرگۇنچۇلور چەبىكەندەرن جامىنب جۇگۇنۇن جانىنا
جاتات. ۲۰بىر نەچە ۲۱مۇنوتتون كىين شۇلداپ كەلب بورون سووغو باشتايت.
سوققون ۲۲اگساك قىزل مۇنارق جەلدەن ساندىقتاردن تاقىتايلارى قاقچىراب
جارىلب كەتەت. جۇرگۇنچۇلوردۇن دا اووز- مۇرۇندارىنن اچتەرى جارىلب
قاناي باشتايت. مىنداي جارقىتار تەرىلەرنەدە- دا پايدا بولوب، آل جارلغان
جەرلەرگە سوققون جەل مايدا قۇمدار تولتۇرات، آندان سوڭ اوورۇسۇ
باشتاغىدان دا كۇچويۇپ كەتەت.

بورووندۇن اەڭ قۇۋاتتۇ كەزى كۈبىكو باربايت، بىزدىن جاقتىن دۈبۇلۇ
سىياقتۇ؛ 2-3 ساغاتتان آرى باربايت. بوروون باسايب، آقنىداغاندىن سوڭ
اەلە، چاڭ باسىلب، آۋا تۇنا باشتايت. كەرۈەن الدام قىمىلداپ جۇكتورۇن آرتا
سالپ جونۇى باشتايت. جوق اەمى بوروون جارم، جاكى بىر كۇنگو
سوزۇلۇپ كەتسە، آندا جۇركۇنچۇلور تىبۇ دەگەن فارانسوزدوى بولوت.
تىبۇ ساخرانن چولۇندو كەرۈەن مەنەن كەلە جاتب، آرتىنب آلب چققان
سۇسۇ تۇگونۇب قالات، سۇۇ آلابزقو دەگەن مەرچەدۇۇ جەردەگى قۇدۇق
قۇرغاب قالب، سۇۇ تابا-آلبايت؛ نىل ءاوزونۇنۇ داغى 4 كۇندۇك جول بار.
اۋرەيۇ اۇچۇب، قۇرغاب، قاقجىراب قالغان قۇدۇقتۇن جانىنا جۇكتورۇن
تاشتاپ، جەڭلدەنب آلب، چاب ءجونولوت. بىر-اوق آياق آستىنان چققانداي
قۇم بوروونۇ شاب اەتە ءتۇشوت. قىرسق باسقان جۇرگۇنچۇلور، كۈبىكو
سوزۇلباى بوروون باسىلاتقو، دەب توقتوت. بىر-اوق جاقندا باسىلا قويوغون
بوروون تۇيلاپ باسلىغاندىن كىين جولوشتورۇنان اەكى آدام ءولۇپ قالغان
اەكەن. كەرۈەن كۈتورۇلۇپ، ءجۇرۇپ كەتەت. جولۇ جانا بىر جولوشۇ
ءولوت، داغى دا ءتولورۇنۇن كۈبۇ قىرىلب قالات.

قالغان آدامدارى مەنەن ءتولورۇ مەنەن تىبۇ نىلكە قۇرۇ ءسۇلدورۇ
جەتكەن، قاب-قارا چاچتارى اوشول بىر نەچە كۇندۇن اچىدە آپ-آيياق
بولۇپ كەتكەن.

نەمىنە ءاۋچۇن قۇم بوروونۇ قورقۇنۇچتۇۇ؟

بىر آراب بىر مارتا با چولۇو كەرەلى كەچكە آداسب، سۇۇساب ءولو
جازداب، كەچىدە آراڭ-غانا قۇمۇغدۇۇ بىر اورۇنغا كەز بولوت. آراب آلىگى
جەردى چۇقۇب قازا باشتاغان؛ قازغان ساين قۇم نىمانب، بىر-اوق قازغان
مەنەن دا سۇۇ چىقباى باشتىغىنداغى قۇرمادان جەب، ءتوسۇنو قۇرمانن
سوكتورۇن بەرەت. بىر آزدان سوڭ چەبەكىنە اورونۇپ تاڭ آتقىچا قازغان
چۇڭقۇرۇنا سۇۇ سارىغىب جىيىلب قالار دەگەن اۇمۇت مەنەن جاتب قالات.
جول ءجۇرۇپ چارچاغان ءتوسۇدا اۇقتاب قالات، تاڭ آتا اويغونوت،
چۇڭقۇردۇ قاراسا، كرگل جىلۇ كچىنە سۇۇ چووت يولۇپ قالغان اەكەن.
دامى آنچالق بولبوسودا، آراب ءتوسۇ مەنەن بىرگە ءاچب آلغان. قۇرماسىنان
داعى جەب، نامازن اوقۇب آلب ءجونوب كەتەت.

بايقۇ سۇزدان قۇرمانن بىر دانەگى جەرگە تۇشۇب، باياغى قۇمدا قالا

بەرگەن، كۈن مەنەن سۇۇ جاپاندا جاڭغز قالغان قۇرمانن دانن آياب، بوورلورۇ
اوورۇب، دانەكتن ايچندەگى دائى جانانب، ەبر نەچە اچكە تامرلارن جەر
آستينا سوزۇب جيپەرەت. جەردەن جوغورۇ قاراي جالبيراقتارن (ەبۇچۇرلورۇن)
جيغار، ەبۇردوى باشتايت. چرىقتارى جوغورۇ قاراي تەز كوتورۇلۇب،
جوونويۇب، بويۇدا چوگويو باشتايت. باشينا قول چاتر شەكلدۇۇ، بار كەكتۇۇ
جالپاق جالبيراقتار چيغات،

15. ەچولدوگوۇ آزين. «جاڭغز قوۇدۇق» (باكئەردەن نەچەيق اودارغان)
جلدان جل ەوتوت. قۇرماچوڭ بولوب پالماغا آيلانات. باشنداغى بار كەكتۇۇ
چاپراغى آقنرغانا جەلگە چايقالب، تەرمە تىلب تۇراتۇرغان بولدۇ. جايراقتارينن
آراسينان جووندۇغۇ جلاڭچ بلەكتەى جاش بالاتيلارقچقان؛ آلاردن ەاوڭۇن
آچتان آياغينان گۇلدوردۇن مۇۇندارى كورنۇب، جاقشى جتتۇۇ گۇلدور، قاناتتۇۇ
قارغا جوق ەچولدو تۇرغان. گۇلدۇن جاقشى ەايسى آلىستاغى قۇرت -
قۇمۇرسقالاردى تارتب، آلار جانا باشقا چيغاچتاردان گۇل تۇقۇمۇن آلا كەلگەن.
پالمانن بارينا ەبردەى قۇرما چيغا بەربەيت، قايسى ەبرندە قۇرما تۇك
بولبويت، ەبر-اوق آلاردن گۇلدورۇ-گۇلدۇن جاقشى تۇقۇمدارن بەرەت.
مينا بۇ تۇقۇمداردى قۇرت - قۇمۇرسقاۋر آب كەلگەن. كوگورگون
كۇلدوردۇن آراسندا ازلداپ چيىندار ەجۇروت. ەچولدو قۇشتار اۇچۇب كەلە
جاتر؛ آلىستان ەلە كوزدورۇنو جايقالب تۇرغان پالمانن ەتوبوسۇندوگوۇ

باركتەرى كورۇنوت، جىغاچتىن مۇنەزى تىنىغىب، دەم آلب كەتكىزدەردە گەندەى،
آلاردى تارتات. جىغاچتىن آراسىنان تپ — قىل چاناغىنان چىغىب تۇرغان
جەمىشتەردى تاب آلات؛ آر ۋىروو ۋوزۇنو كەرەكتۇسۇن تاب آلات: قاي
ۋىرى قۇرمانى، قاي ۋىروو قوگۇز — قۇرتتاردى، تەرب جەب تويۇب آلات.
اۋچۇب كەلە جاتقان قۇشتار چولدى قانا باشقا اورۇنداردى جەمىشتەردى
جەگەن، آلاردىن تۇقۇمدارىنان قانات قۇيرۇقتارىنا جايىش، چولدى قانا تۇشۇب
قالا بەرگەن، كىيىن لايقتۇ جەردەگىلەرى ۋوسۇب چىققان. اوشون اەتەب،
پالمانىن آيلاناسىدا باشقا جىغاچتاردا چىققان. قۇمدۇن بەتن كىلەم شەكلدۇ كۇب
— كوك بولۇب ۋچوب باسقان. سەلىكلەب ۋوسۇب تۇرغان بالاپان قۇرمانىن
تامرىنان چىققان بالاتىلار چىراب آلغان. اۇشۇن اەتەب كۇيۇب تۇرغان كۇندۇن
كوزۇن قاينات، سۇ تۇب جىبەربەى نمدۇ جەردىن بەتن آلب چاتقان.
قۇرمالار ۋوزۇلۇب جەرگە ۋتۇشۇب آلاردىن دانىنان جاگىدان چىرىقتاب،
ۋوسۇب پالما بولۇب چىعان. اەسكى جىغاچتاردىن تامرلارىنان اچكە بۇتاقىتار
ۋوسۇب چىغىب، اوشونۇ ۋەنەن بارب توب جىغاچ پايدا بولغون. بۇل جەرلەرگە

كېيكتەر پايدا بولۇپ، ەچوبۇن جەب، سۇن سۇلاب قۇنغان. كۇلۇك ەتو قۇشتارى كەلب، جېغاچتاردن ەبۇرلورۇن جەب اووقات قلغان، اۇواق-تەك قۇشتار ەچوبونۇنۇن دانن چۇقۇب جەب، جېغاچتن كوك چاپراقتارينن آراسينا اۇيا سالب، تولدوگون؛ آلستان ەجۇدوب، آرب-آچب كەلە جاتقان جولو چۇلاردن قاناتتۇ قارغا جوق كۇيگون قۇم ەچولۇنۇن اورتوسۇندا منداى جاندۇ قۇدۇقتۇ (آزىزدى) كورگوندو، كوزدورۇنون اوت چيىب كەتەت؟ قاندايچا جاگفر ەبر تۇقۇمدان جاندۇ قۇدۇق پايدا بولغون؟

قانت قامىشى. (باكنەردەن).

بيىك، مقتى قانت قامشتارى، اسق جاقناردا سزدۇ ھام سازدۇ جەرلەردە جاقشى جەتيشەت. اۇزۇن جالبىراقتۇ قامشتن بويۇنۇن بيىكتىگى اۇچ كەزگە جەتەت. اچندە جتتۇ قاتۇ اوزوگۇ بولوت؛ اوشول اوزوگۇنو بولو آنى ەاوستۇروت.

قانت قامىشى.

قانت قامشتارن اوستۇرگون جەرگە كەچكى قاش قارازغان كەزدە، آراسندا جۇرگون تولۇب جاتقان قوگۇزدار جلدز سىياقتۇ جالبىراقتارينن آراسينان جارقىلداغانى، آبدان كوگۇلدۇ بولوت. قانچالق بۇل قوگۇزداردن جارقىلداغانى كورۇگو آبدان كوگۇلدۇ بولسودا، قانت قاميشينا آلار آبدان زىياندۇ كەلەت. آلار نمدۇ جەرلەرگە جۇمۇرتقالارن سالات، آلاردان قامشتاردن تامرلارن جەب قۇرۇتا تۇرغان سوگۇنان قۇرتتار پايدا بولوت. بۇل قوگۇزداردان

باشقا، جانادا تاتتۇۇ قامشتاردىن مەيەكتەرن جەيتۇرغان، توبتوڭغون قۇمۇرسقالار،
چىققاندار جىيىلات. قانت قامىشى بار جەرگە پلەردە كەركتەر پايدا بولوت.
مەنەتتەڭكەن جۇرت آيداغان جەرلەرن بۇل آيۋانداردان قۇۋۇماق
اۋچۇن، آيلانا بالاھانا قىلب كۇن - ءتۇن كۇزوتۇۋچۇ بولوت

آل امى اوزوق مالى كەلگەندە، قامشتىن تامرىنا نىنگەن جەردەن ساباغى
قىيب، جابراقتارن آارچىب، تالادان آلب كەتەت. بۇل وقتا قشتاقتاردىن،
شارلاردىن بازارى تولغون قانت قامىشىنن اوزگۇ بولوت؛ آل اوزوكتوردۇن
مايەگى قانتان تاتتۇ بولوت، ءبر اوق قانت قامىشىنن كوبۇن تەگرمەنىگە
آلب بارب، ساباغى تەگرمەنىگە تارتىرب. قامشتىن اوزوگۇنون سىغىلب چىققان
مايەك سۇسۇن قازانغا جىناب آلب قايناتات. قايناتقاندا كۇروك سۇيۇق
شەربەتتەن بۇرتۇك قانت چىققانغا چاقتۇۇ قايناتات.

ءسوزدۇن جىيىناغى:

جازۇۋچۇدان ۶بىر - اەكى ۶سوز.

جازى جەردە تۇرغاندا اەمىنەنى بايقوغو كەرەك.

1 - كوك جەھەكتەر، جانادا آنن جاقтары.

2 - جەردن بەتى.

3 - جەردن قوتىشى ھام آل قرتىشنى آستىنداغى قاباتتارى.

4 - جەرد آستىنداغى سۇ ھام بۇلاقتن كوزدورۇ.

5 - جىلغالار.

6 - ۶اوزوندور.

7 - ۶اوزوندوردۇن كىرۇۋ (تاشۇۋ)

8 - كولدور، ساز - باتقاقتا.

9 - تولور.

10 - قرقا تولور.

11) توودوغۇ موڭكۇلور. تووقارلارى، موزدارى)

12) تولور اەمىنەدەن قۇرۇلغان.

13) بايدالۇۋ كەندەر.

14) جانار تولور.

15) جەر اچىندەگى اىسق.

16) جىلۇ بۇلاقتاردن كوزدورۇ.

17) جەر تىتروو.

آوا.

- (18) جو غورقۇ قاباتتارنداغى سۇقۇ.
- (19) آوا قانتب جيلينات.
- (20) اورتوچو جيلۇلۇق.
- (21) آواداغى سۇنۇنۇن بۇ ھام چقتن بايدا بولۇۇ.
- (22) تۇمان.
- (23) بۇلۇت.
- (24) جامغىر ءولچوو.
- (25) جەل (شامال).
- (26) تەكتر قلاسنداغى جەلدەر.
- (27) قۇيۇن ھام دۈبۈل.
- (28) جەلدەر ھام تولوردوغۇ جان — چاچندار.

تەگز.

- (29) تەكتر سۇۇ.
 - (30) تولقۇندار.
 - (31) تاشۇۇ ھام تارتيلۇۇ.
 - (32) قلا سىزىغى.
 - (33) يىيك ھام جابس قلا لار.
 - (34) جايباق قلا لاردا تەكتردىن آسارى.
 - (35) تەكتردەن بايدا بولغون قۇم ءدۈبولور.
 - (36) تەكتر مۇزۇ ھام مۇز تولور.
- جەردن ءتۇرۇ ھام آنن اولۇگۇن آيلانغانى.
- (37) تەكتردىن ھام قۇرغاق جەردىن بەتى دوگسولۇگۇ.
 - (38) جەردىن قالپىسى ھام آنن چوگدۇغۇنن ءولچوو.
 - (39) جەرتوب شەكلدۇ.
 - (40) جەردىن كۇنۇ — تۇندوگۇ قوزغولۇشۇ.
 - (41) تەمر قازق.
- غىرادس تورۇ ھام جەر جارتيلار يىنن قارىتاسى.
- (42) غىرادس تورۇ.
 - (43) جارتى جەرلەر قارىتاسى.

تومولوق جەرشەكلىنە ھام جارتى جەرلەر قارىتاسىنا قاراغاندا
جەردن جايى.

44) قۇرغاق جەر ھام تەڭز.

45) قۇرغاق جەرلەردن جەدەكتەرى.

46) آرالدار.

47) قۇرغاق جەردن بەتى.

48) قۇرغاق جەردن بەتدەگى سۇولار.

كۈندۈ آيلانغان جەردن قوزغولۇشۇ ھام جەردن جىلىنۇۇ.

49) آسمان تۇتۇمۇندا جەردن تۇراغى.

50) كۈن ھام جلدزدار.

51) سار جلدزدار ھام جەر.

52) آى جەردن قوشچۇسۇ.

53) جلدن مالدارى.

54) بەش آلقاق.

55) قۇرغاق جەرلەر ھام دارييالار بر قالبنا جىلنبايت.

56) جەلدەر.

57) تەڭزدر آغندارى جەلدە.

58) آوا ارايى.

تايىغات سۇرورتورۇ ھام اەلدىن تىرىچىلىگى.

59) تۇن جاق مۇز داريياسى.

60) توندۇرالار.

61) جىلۇ آلقاقتن توقويلورۇ.

62) تالالار.

63) چولدور.

64) ايسق آلقاق توقويلورۇ.

65) تووآياقتارى.

66) مادانىيى اوسۇمدۇكتور ھام :اۋى آبواندارى.

67) ناسلدەر.

(68) قالقنار.

(69) كەسب ھام سوودا — ساتق.

(70) جورئتۇن ادامگەرچىلىگىنە زارل كەرەكتۇۇ نەرسەلەر.

(71) ماملەكەت قورۇلۇشۇ.

قرغز قازاق قالقىن قونۇشتارى جايىنان ۋېر اەكى ۋسوز.

قازاقستان كەشەشتەر رەسپۇبلىكەسى.

(72) چەك آراسى.

(73) جەرىنن بەتى.

(74) كۇن ارابى.

(75) ۋوزوندور.

(76) كولدورۇ.

(77) اوسۇمدۇكتور.

(78) قازاقستان قالقى.

(79) قالقىنن كەسىبى.

(80) كەندەرى.

(81) اۇلگۇرتۇۇ كەسىبى.

(82) جول قانتاشى ھام چوڭ قالالارى.

تۇركۇستون رەسپۇبلىكەسىندەكى قازاقتاردن قونۇشۇ.

(83) چەك آراسى.

(84) جەرىنن بەتى.

(85) كۇن ارابى.

(86) ۋوزوندور.

(87) كولدور.

(88) اوسۇمدۇكتور.

(89) قالقىنن سانى.

(90) قالقىنن كەسىبى.

(91) اۇلگۇرتۇۇ كەسىبى ھام جول قانتاشى جانادا بەلگىلۇ قالالارى داغى

يۇقار، خىوا ھام قىتايداغى قازاقتار.

